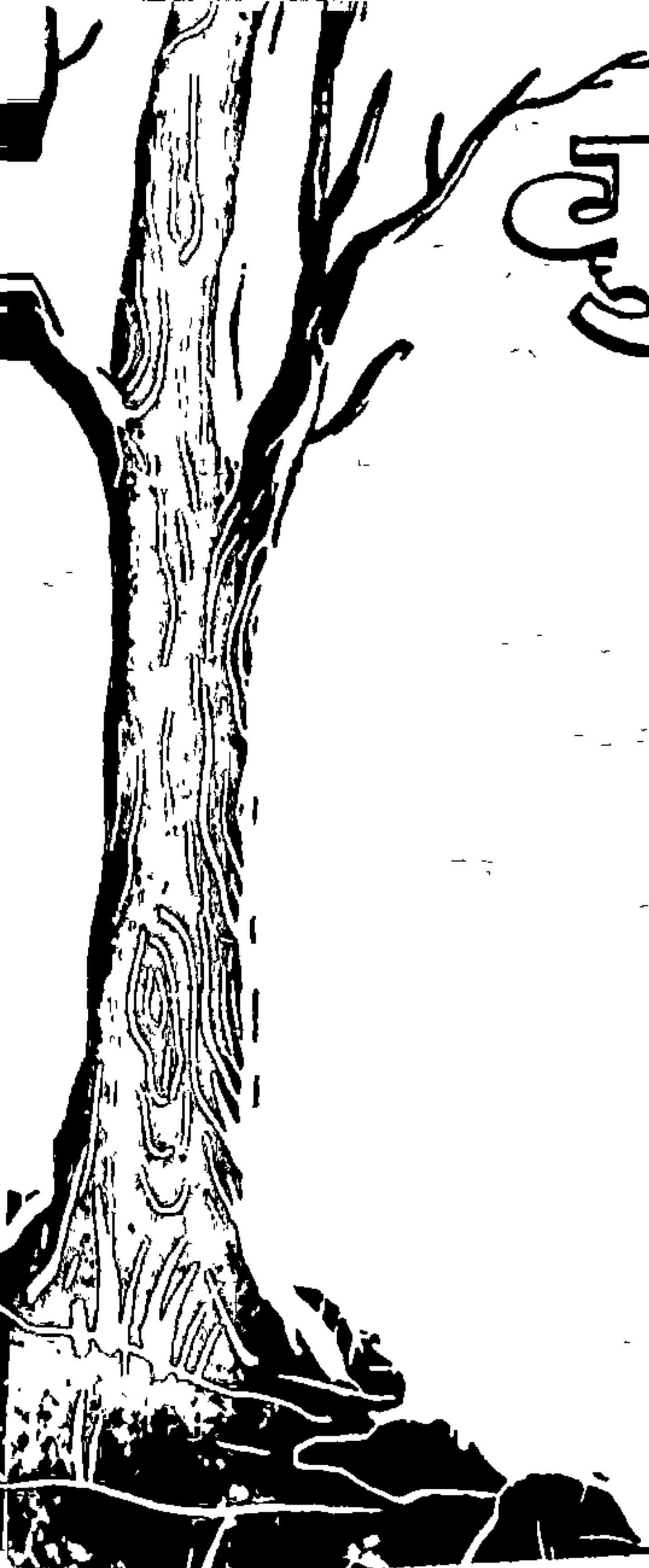

कुमारांच्या तवा सोबती

१३१
श. ग्रं. मं. ठाणे
विषय मिथय
सं. क्र. १३५०

REFBK-0011483

य.

पुरे

लेखकासंबंधी :

कुमारवयांतील विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांचा तन्मयतेने अभ्यास करण्यांत गेलीं दहा-बारा वर्षे रंगून गेलेले श्री. नित्सुरे, बी. ए. एम्. एड्, यांचा जन्म धुळे येथील (१६ जानेवारी १९२३). त्यांचें हायस्कूल शिक्षण पुण्यांत झालें व कॉलेज-शिक्षण, पुणे व मुंबई येथें झालें. स्वतःच्या कुमारवयांत निर्माण झालेल्या अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतांना कुमारवयांतील सर्वच विद्यार्थ्यांच्या अडचणींचा विचार करण्याचा नाद त्यांना लागला. त्यामुळे ऑडिटरचा शिक्षणक्रम मध्येच सोडून ते शिक्षणशास्त्र व मानसशास्त्र या विषयांच्या अभ्यासाकडे वळले. स्वतंत्रपणें व हौसेने त्यांनी ज्या विषयांत मन घातलें, त्यांत त्यांनी तज्ज्ञांना मान्य होईल अशी प्रगति करून दाखविली आहे. कुमारवयांतील विद्यार्थ्यांच्या अडचणी सहृदयतेने जाणणारा एक मानसशास्त्रज्ञ असा यथार्थ लौकिक त्यांनी संपादन केला आहे. लेखक, पत्रकार व समाजसेवक म्हणूनहि ते महाराष्ट्रास ज्ञात आहेत. सध्यां ते पुणे येथे 'किलोस्कर मासिकां' च्या संपादकीय विभागांत काम करीत असतात.

कुमारांचा नवा सोबती

पुरस्कार : म. म. दत्तो वामन पोतदार
कुलगुरु, पुणे विद्यापीठ

REFBK-0011483

मूल्य रुपये ३ = ००

व्ही न स प्र का श न : पु णे

प्रकाशक :

स. कृ. पाध्ये

व्हीनस प्रकाशन

४१० शनिवार : पुणे २

★ ★ ★

आ वृत्ति प हिली

ऑगस्ट १९६१

★ ★ ★

सर्व हक्क स्वाधीन

★ ★ ★

सजावट :

सुधाकर खासगीवाले

★ ★ ★

मुद्रक :

य. गो. जोशी

आनंद मुद्रणालय

१५२३ सदाशिव : पुणे २

माझ्या कुमारवयांत
ज्या अनिलकुमारकडून
मी स्फूर्ति घेतली
व ज्याचा उल्लेख
या पुस्तकांत अनेकदां
आला आहे त्या
माझ्या गुणी मित्रास —

पुरस्कार

श्री. य. गो. नित्सुरे यांनी दहा-वारा वर्षांपूर्वी ' कुमारांचा सोबती ' हा मूळ ग्रंथ व त्याची ' पुरवणी ' असे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले. कुमारांच्या पिढीला नित्सुर्यांनी ही मोठी देणगीच दिली आहे असें म्हटलें पाहिजे. पुरवणी ग्रंथाला लिहिलेल्या पुरस्कारांत मी आपले कांही विचार पूर्वीच मांडलेले आहेत. श्री. नित्सुरे ह्यांच्या पहिल्या दोन पुस्तकांत हाताळलेले विषय कुमारांच्या जिव्हाळ्याचे असले तरी त्यांचा संबंध मुख्यतः शिक्षण-शास्त्राशी व आरोग्यशास्त्राशी पोहोचतो. पूर्वीचीं पुस्तके लिहिल्यानंतर श्री. नित्सुरे यांनी गेल्या दहा वर्षांत स्वतःच्या अनुभवांत पुष्कळच भर घातली आहे आणि आपलें अवलोकनाचें क्षेत्र साहजिकपणेंच विस्तृत होण्याविषयी जागरूकतेने प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत त्यांनी ' कुमारांचा नवा सोबती ' या नांवाचें एक पुस्तक लिहून तयार केलें आहे. पहिल्या भागाला ' प्रगतीची हाक ', दुसऱ्या भागाला ' प्रगतीची वाटचाल ' व तिसऱ्या भागाला ' प्रगतीची भावी दिशा ' नांव दिलें आहे. भागांचीं प्रकरणे अगदी छोटीं छोटीं आहेत. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून पुढे कुमारवय सुरू होतें. या वेळीं कुमारकुमारींच्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेंत मोठ्या क्रांतीला प्रारंभ होतो हें खरेंच आहे. आज हिंदुस्थानांत तेथील नेते औद्योगीकरणाची झपाट्याने वाढ करण्याच्या कामांत गुंतले आहेत. समाजवादाचा सर्वत्र उद्घोष करीत आहेत. यंत्रविस्तार, यंत्रशक्ति आणि यंत्रप्रभुत्व यांची विलक्षण वाढ झाली आहे. यंत्रें माणसानेच निर्माण केलीं आहेत म्हणून क्षणभर माणूस हा यंत्रस्वामी वाटावा. पण फलतः यंत्र हा मनुष्यस्वामी झाल्याचा भास होत आहे.

यंत्रसंचलनार्थ औद्योगिक वसाहती आणि औद्योगिक राहणी पत्करावी लागते. सर्व जगांतील माणसें फार जवळ आल्यासारखीं वाटतात. पण तीं एकमेकांच्या निकट सहवासांत राहू शकत नाहीत. यंत्रें फिरतात तशीं तींहि फिरतात किंवा त्यांना फिरणें प्राप्त होतें. त्यामुळे सहवासाला फारच कमी वेळ मिळतो. अर्थात् सतत फिरत राहिल्याने अनेकांचा संपर्क घडतो, पण अल्पकाळपर्यंत. संपर्कवस्तु क्षणाक्षणाला बदलत असतात. परिणामी सुरुवात आणि विविधतेत आपाततः भर पडत असली तरी गुणांच्या स्थैर्याच्या जोपासनेला फारच कमी वाव राहतो. अशा वेळीं ' श्रौत्रमार्गदर्शना ' पेक्षा ' वाच्यमार्गदर्शन ' अधिक उपयोगी पडणार. ऐकण्याला वेळ थोडा म्हणून वाचण्याचा आश्रय करणें अवश्य होतें. सांगणाऱ्या जिवंत व्यक्तींपेक्षा वाचनाने बोध घेणें अपरिहार्य होतें. श्री. नित्सुरे यांनी पूर्वी लिहिलेलीं ' कुमारांचा सोवती ' व ' पुरवणी ' हीं पुस्तके किंवा आज त्यांनी नवे लिहिलेले ' कुमारांचा नवा सोवती ' हें पुस्तक अशांसारखीं पुस्तके सांप्रतकाळीं कुमारांच्या शिक्षांत ठेवून दिलीं पाहिजेत. आजकाल कामगार ज्याप्रमाणे आपलें जेवण घेऊन जातात किंवा कुमार खाण्याचा डबा नेतात तसेच उपदेशाचे डबे सुद्धा मार्गदर्शनार्थ त्यांना उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. नित्सुरे यांचा ' कुमारांचा नवा सोवती ' हा असाच एक उपदेशाचा डबा आहे. सोप्या भाषेत लहान लहान प्रकरणें एकेका घासाप्रमाणे मुलांना सहज खाऊन पचवितां येतील. अवजड किंवा अवघड असें ह्या पुस्तकांत कांही नाही. सर्वत्र सोपें मार्गदर्शन केले आहे.

जुनी म्हण आहे की ' अन्न तारी आणि अन्न मारी '. आज छापखाने विपुल झाले आहेत. कोट्यवधि पुस्तके बाजारांत येत आहेत. त्यांतील पुष्कळ रंगीबेरंगी पोषाख करून नटून येत आहेत, आपल्या आकर्षक वेष-भूषेने कुमारांना खुणावीत आहेत. अशा वेळीं वरवरच्या चकचकीतपणाला भुलून भलत्याच पुस्तकांच्या तावडींत आणि मोहांत पडण्याचें कुमारांना मोठें भय आहे. त्यांना हितोपदेश करणारा पूर्वीचा ' हितोपदेश ' आता मागे पडला आहे. तेव्हा त्यांना रुचेल आणि पेलेल असा नवा हितोपदेश त्यांच्या हातीं देणें जरूर आहे. श्री. नित्सुरे यांचा ' कुमारांचा नवा सोवती ' हें हितकर मार्गदर्शन करण्यासाठी पुढे सरसावला आहे आणि कुमारांनी जर

याची सोबत केली तर काठ्याकुठ्यांच्या आणि खाचखळग्यांच्या मार्गावर जाऊन स्वतःचें नुकसान करून घेण्यापेक्षा ते सरळ वाटेने सुस्थळीं पोचवतील ह्याविषयी मला भरंवसा वाटतो.

पाश्चिमात्य देशांत पुस्तकांची लयलूट चालू आहे. आकर्षक पोषाखा-बरोबर आकर्षक नांवें धारण करून बरींवाईट सर्वच पुस्तकें वाटचाल करीत आहेत. ज्यांत अद्भुताचें वर्णन प्रमुख असतें अशा पुस्तकांवर कुमारांचें साहजिकच मन जातें. जर्मनीमध्ये अठरा वर्षांचे दोन बालगुन्हेगार नुकतेच पकडले गेले. त्यांनी १०० चोऱ्या केल्या होत्या आणि दरोडे वगैरे यशस्वीपणाने घातले होते. (रविवारचा महाराष्ट्र : सौर आषाढ ४, १८८३, २५ जून १९६१ या अंकांत पान ३ वरील 'विषारी वाङ्मय' राल्फ फाइफर यांचा अनुवादित लेख पहा.) चौकशींत असें निष्पन्न झालें की, या बालगुन्हेगारांनी वयाच्या बाराव्या वर्षापासून सहा वर्षांत एकूण १३ हजार भडक पुस्तकें वाचलीं होतीं. पातळ पुढ्याचीं अशीं १८४ पुस्तकें त्यांच्या घराच्या जर्तींत सापडलीं. यांपैकी ३० पुस्तकांचें परीक्षण केलें असतां त्यांत १२८० गुन्द्यांचीं वर्णनें सापडलीं. ' त्याचा सर्वांत मोठा खेळ ' असें आकर्षक नांव एका पुस्तकाचें होतें. पण त्यांत २१ खून, बाँब बनविण्याचें १ कारस्थान, १ सशस्त्र डाका, बंदुकीच्या अनेक लढाया, चोऱ्या, आगी लावणें, खुनी हल्ले इत्यादींचीं संपूर्ण वर्णनें आढळलीं. इतकेंच नव्हे तर खुनी हल्ला करण्याचीं शस्त्रें कशीं बनवावीं त्याचें संपूर्ण वर्णन त्यांत आढळलें. अशा गोष्टी दाखविणारे सिनेमे पाहून व वरील प्रकारचीं पुस्तकें वाचून आपण अशा प्रकारचें ज्ञान मिळविल्याचें मुलांनी कबूल केलें आहे. ' सेफ क्रॅकर नंबर वन ' हा चित्रपट पाहून आवाज न करतां कोपराने खिडकीचें तावदान कसें फोडावें याचें शिक्षण आपण घेतल्याचें या मुलाने कबूल केलें आहे. अशा प्रकारचीं पुस्तकें प्रतिवर्षीं ७ कोटीपर्यंत जर्मनींत छापलीं व वांटलीं जात असल्याचें लक्षांत आलें आहे. आणि आता ६ महिन्यांत ८० लाख पुस्तकें जप्त करण्यांत आलीं आहेत. पाश्चिमात्य यंत्रसंस्कृतीच्या होणाऱ्या असल्या परिणामांकडे सांप्रतचा समाज डोळे बांधून दुर्लक्ष करीत आहे. आम्ही त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून प्रगतीच्या समजलेल्या मार्गावर वाटचाल करण्याची ईर्ष्या धरली आहे. जेथवर गेलों आहोंत तेथून आता मागे येणें

शक्य नाही. कांही असलें तरी जगाची ओढ त्याच मार्गाने जाण्याची असली तरी त्या ओढीबरोबरच आंतून असंतोषाचा आवाज अस्पष्टसा का होईना परंतु अगदी सार्विक भावाने निघालेला ऐकू येत आहे. आपणाला, भारताला आपली पुढील वाटचाल करतांना अजूनहि पुष्कळ सावरून जाण्याला सवड आहे. ज्यापक्षीं मनुष्य हा विचाराने आणि ज्ञानानेच मनुष्य या पदवीला प्राप्त होतो आणि कर्माने आणि प्रयत्नाने आपल्या जीवनाला इष्ट वळण देऊं शकतो त्यापक्षीं शांतपणाने, विकाररहित मनाने आणि विचार व ज्ञान यांच्या आश्रयाने आपल्या पुढील मार्गाची बंदिस्ती करणें हें त्याचें काम आहे. चांगली सोबत कुमारांना मिळाली तर ते या कठिण कामांत अधिक यशस्वी होतील. श्री. य. गो. नित्सुरे यांचा 'कुमारांचा नवा सोबती' कुमारांना पुष्कळ यशस्वी मार्गदर्शन करील, तेव्हा त्याची ओळख कुमारांनी अवश्य करून घ्यावी.

सौर श्रावण २४, १८८३
ता. १५ ऑगस्ट १९६१
पुणें विद्यापीठ, गणेशखिंड, पुणें ७

दत्तो वामन पोतदार

प्रौढांसाठी निवेदन

‘ कुमारांचा सोबती ’ हें माझे पूर्वीचें पुस्तक ज्यांनी वाचलें असेल त्यांच्या असें मनांत येईल की, प्रस्तुत पुस्तक तर नवीन आहेच, परंतु याचा लेखकहि नवीन आहे. आणि एका दृष्टीने तें खरेंच आहे.

गेल्या दहा-बारा वर्षांत माझ्यामध्ये खूपच फरक पडला आहे.

आणि या बदलाचें प्रत्यंतर माझ्या शिक्षणविषयक विचारांमध्ये दिसून येणें अपरिहार्य आहे.

प्रस्तुत पुस्तक हा माझे शिक्षणविषयक विचार समाजासमोर ठेवण्याचा एक नम्र प्रयत्न आहे हें प्रौढ वाचकांच्या लक्षांत येण्यास मुळीच वेळ लागणार नाही. विशेषतः, ज्या वाचकांना शिक्षणशास्त्र व मानसशास्त्र यांतील आधुनिक संशोधनाची व विचारप्रवाहांची थोडी-फार ओळख आहे त्यांना माझ्या प्रस्तुत प्रयत्नापाठीमागील भूमिका कोणती आहे व माझ्या प्रयत्नाचा रोख कोणीकडे आहे हें चटकन ध्यानांत येईल.

तथापि, प्रस्तुत प्रयत्नापाठीमागील भूमिका व उद्देश यांचें थोडक्यांत स्पष्टीकरण या ठिकाणीं मी केले तर तें उचित ठरेल असें मला वाटतें व त्यामुळेच हें निवेदन लिहावयास मी घेतलें आहे.

— २ —

माध्यमिक शिक्षणाबद्दल आज सर्वत्र कमालीचें असमाधान दिसून येत आहे व त्याबद्दल तातडीने उपाय योजिणें आवश्यक झालें आहे हें सर्वांना माहीतच आहे.

माध्यमिक शिक्षणांतील अपुरेपणाबद्दल, कच्चेपणाबद्दल व खालावलेल्या गुणवत्तेबद्दल अनेक कारणे वारंवार सांगण्यांत येतात. आणि तीं सर्व महत्त्वाचींहि असतात. परंतु माझ्या मतें एक कारण सर्वांत महत्त्वाचें आहे आणि तें कारण म्हणजे—माध्यमिक शिक्षण घेणारा जो विद्यार्थी आहे त्याच्या मानसिक विकासा-संबंधीचा आपणा सर्वांचा अपुरा व कांहीसा अशास्त्रीय दृष्टिकोन.

माध्यमिक शिक्षण घेणारीं मुलें ज्या वयांत असतात तें वय आधुनिक मानसशास्त्रांत Adolescence (कुमारवय) या स्वतंत्र संज्ञेने ओळखण्यांत येतें. पाश्चिमात्य देशांतहि कुमारवय या मानवी जीवनाच्या विशिष्ट कालखंडाचा

अभ्यास व संशोधन सुरू होऊन अद्यापि अर्ध शतकहि उलटलेलें नाही. परंतु या अवधींत जें मौलिक ज्ञान संशोधकांजवळ जमा झालें आहे याचा उपयोग करून घेण्याचें कौशल्य व जागरूकता शिक्षकांनी, पालकांनी, युवक-नेत्यांनी व समाजांतील विविध घटकांनी दाखविलेली आहे. त्यामुळे जगांतील सर्व सुधारलेल्या देशांत माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्घटना करण्यांत आली आहे. कुमारवयांतील मुलामुलींच्या गरजा, प्रवृत्ति, मनोधर्म लक्षांत घेऊन माध्यमिक शिक्षणाचा हेतु, कार्यक्रम व रचना यांत आमूलाग्र बदल करण्यांत आला आहे.

अर्थात्, प्रत्येक राष्ट्रांतील विशिष्ट परिस्थितीचा (राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादि) संदर्भ लक्षांत घेऊनच त्या त्या राष्ट्रांत माध्यमिक शिक्षणाची इमारत उभी करण्यांत आली आहे. त्यामुळे अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, जपान, जर्मनी, फ्रान्स किंवा इतर कोणत्याहि प्रगत राष्ट्रांच्या माध्यमिक शिक्षणांत फरक आढळतो. परंतु एका महत्त्वाच्या बाबींत मात्र सर्वत्र साम्य आढळतें. आणि हें म्हणजे कुमारवयांतील मुलामुलींच्या मानसिक विकासासंबंधी आधुनिक मानसशास्त्राने जें महत्त्वपूर्ण संशोधन केलें आहे त्याचा पुरेपूर व डोळस उपयोग करण्याबद्दल होय.

विशेषतः, दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर वर उल्लेख केलेल्या देशांत जी पुनर्रचना करण्यांत येत आहे त्यांत कुमारवयांतील मुलामुलींच्या शिक्षणाला अतिशय महत्त्व दिलें जात आहे. नव्या पद्धतीचें माध्यमिक शिक्षण प्रत्येक मुलाला मिळालें पाहिजे असा आग्रह धरला जात आहे.

आणि या नव्या शिक्षणाचा मुख्य रोख पाठान्तराच्या बळावर लेखी परीक्षा उत्तीर्ण होण्याकडे नसून मुलामुलींच्या सर्वांगीण व्यक्तित्वविकासाकडे आहे. मानसशास्त्रज्ञांच्या संशोधनामुळे जी गोष्ट आता सर्वांना पटली आहे ती अशी की, कुमारवय हा मानवी जीवनांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड आहे. आणि केवळ वैयक्तिक जीवनसफलतेच्या दृष्टीनेच नव्हे तर राष्ट्रांच्या व मानवजातीच्या सामुदायिक सुखाच्या व प्रगतीच्या दृष्टीनेहि त्याचें महत्त्व असाधारण आहे. ' Adolescence is a guarantee of human culture. ' असें जें म्हटलें जाऊं लागलें आहे त्याच्या पाठीमागे कुमारवयाचें वैयक्तिक व सामुदायिक जीवनांतील महत्त्व स्पष्ट करून सांगण्याचा मानसशास्त्रज्ञांचा व समाजशास्त्रज्ञांचा प्रयत्न दिसतो.

कुमारवय हा मुलामुलींच्या जीवनांतील एक क्रांतिकारक कालखंड असतो. मुलांच्या बाबतींत त्याची वयोमर्यादा सुमारे १२ किंवा १३ पासून २० किंवा २१ पर्यंत समजण्यांत येते आणि मुलींच्या बाबतींत साधारणतः ११ किंवा १२ पासून १८ किंवा १९ वयापर्यंत समजण्यांत येते. अंतःस्वावाच्या ग्रंथींचें कार्य सुरू झालें की बालवय संपलें व कुमारवय सुरू झालें असें शारीरशास्त्रदृष्ट्या समजण्यांत येतें. या कालखंडांत मुलांमुलींच्या बाबतींत भिन्नभिन्न शारीरिक बदलांना सुरुवात होते. परंतु एखाद्या तंत मुशींत जीवन टाकल्याप्रमाणे निसर्ग त्या आठ-नऊ वर्षांच्या काळांत अल्लुड व कोवळ्या मुलांमुलींतून सर्वांगीण विकास पूर्ण केलेले प्रौढ स्त्री-पुरुष निर्माण करूं शकतो.

या अशा क्रांतिकारक कालखंडाचें महत्त्व लक्षांत घेतलें की, कुमारवयांतील मुलांमुलींना जें शिक्षण द्यावयाचें त्याबद्दलचा दृष्टिकोन आमूलाग्र बदलण्याची आवश्यकता कोणालाहि पटेल. गेल्या दहा-पंधरा वर्षांत जगांतील सर्व प्रगत देशांत कुमारकुमारींच्या शिक्षणाची व्याख्याच किती तरी व्यापक करण्यांत आली आहे. त्यामुळे कुमारकुमारींच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम विस्तृत, सखोल व सर्वगामी करण्यांत आला आहे. कुमारवयांतील प्रत्येक गरज विचारपूर्वक ओळखून त्यासंबंधी कल्पकतेने उपाययोजना आंखण्यांत आली आहे.

आपल्या देशांतहि त्या दृष्टीने शिक्षणतज्ज्ञांच्या वरिष्ठ वर्तुळांत थोडीफार हालचाल सुरू झाली आहे. १९५० सालीं मीं पहिलें पुस्तक लिहिलें तेव्हा 'कुमारवय' हा शब्द जितका नवीन होता तितका आतां नवीन राहिलेला नाही. तथापि, कुमारकुमारींच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम किती व्यापक आहे व त्याची आंखणी किती जागरूकतेने करावयास हवी याविषयी आपण अद्यापि बरीच वाटचाल करावयाची आहे.

असो. आपल्या देशांतील कुमारांच्या जीवनांतील नेमके प्रश्न कोणते व त्यासंबंधी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन कोणता असावा हें स्पष्ट करण्याचा एक शैक्षणिक प्रयत्न मी प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. या माझ्या प्रयत्नाबाबत शिक्षकांचें, पालकांचें व तज्ज्ञांचें मत समजून घेण्यास मी उत्सुक आहे. त्या आधारे मला माझ्या शैक्षणिक विचारांची फेरतपासणी करण्याची संधि प्राप्त होईल.

आपल्या देशांतील शाळा-कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या वागणुकीवर

वेशिस्तीचा आरोप अलीकडे वारंवार केला जातो. परदेशांतहि ' टीन-एज प्रॉब्लेम ' हा अत्यंत अवघड व गुंतागुंतीचा प्रश्न होऊन बसला आहे. त्याची मीमांसा करतांना समाजपंडित व शिक्षणशास्त्रज्ञ मानसशास्त्रीय कारणपरंपरेशी व उपाययोजनेशी येऊन ठेपतात. आपल्या देशांतहि विचारवंतांना विचारांची ही दिशा पटं लागली आहे. प्रस्तुत पुस्तक हा कुमारांच्या जीवनाला नवे वळण व नवी दिशा लावण्याचा आणि त्यांच्यापुढे प्रगतीचा सुबोध व आकर्षक कार्यक्रम उत्कटतेने ठेवण्याचा एक मानसशास्त्रीय प्रयत्न आहे. अर्थात्, शिक्षक व पालक यांच्या सहकार्यानेच या प्रयत्नाला थोडेंफार यश येण्याचा संभव आहे. तेव्हा त्यांच्या सहकार्याची अपेक्षा मी धरीत आहे.

— ३ —

प्रस्तुत पुस्तक पूर्ण होऊन आज हातावेगळें होत असतांना अनेक आत्मेष्टांनी व हितचिंतकांनी वेळोवेळीं केलेल्या साहाय्याचें मला कृतज्ञतापूर्वक स्मरण होत आहे. त्या सर्वांचा येथे उल्लेख करणें अशक्य आहे. म्हणून या ठिकाणीं तसा ' लहान तोंडी मोठा घास ' मी घेत नाहीं. त्या सर्व समाज-हितैषी सज्जनांच्या ऋणांत राहाणेंच मी पसंत करतो. असो.

ता. १२ जुलै १९६१ रोजीं पुण्यांत आलेल्या महापुरामुळें ' व्हीनस प्रकाशन ' संस्थेवर मोठीच आपत्ति कोसळली. तथापि अशा परिस्थितींतहि श्री. पाध्ये तडफेने व आत्मविश्वासाने पुनश्च कामास लागले आहेत. प्रस्तुत पुस्तकाचें प्रकाशन त्यांनी अंगावर घेतल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

मुखपृष्ठावरील चित्रासंबंधी व आंतील सजावटीसंबंधी ' किल्लोस्कर ' मासिकांचे आद्य संपादक श्री. शंकररावजी किल्लोस्कर यांनी अत्यंत आपुलकीने मला व चित्रकार श्री. खाजगीवाले यांना बहुमोल मार्गदर्शन केलें. त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. अनेक कामांची निकड असूनहि म. म. दत्तो वामन पोतदार यांनीं प्रस्तुत पुस्तकास पुरस्कार लिहिल्या याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. ' आनंद प्रेस ' चे व्यवस्थापक बंधुद्वय श्री. दादासाहेब जोशी व श्री. माधवराव जोशी यांचाहि मी अत्यंत आभारी आहे.

सत्यभामानिवास, ३८/१४ एरंडवणा

गणेश वागेसमोरील क्रॉसलेन

प्रभात-रस्ता, पुणें ४.

य. गो. नित्सुरे

१५ ऑगस्ट १९६१

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाजे. स्थळप्रत.
 अनुक्रम... ३१... वि: ...
 क्रमांक ..... १३५० ..... नों दि: ...

अनुक्रमणिका

भाग पहिला : प्रगतीची हाक

प्रकरण १ : प्रगतीची हाक	...	९
२ : रस्ता सापडला	...	१४
३ : दीपाने दीप लावावा	...	१८
४ : यश मोठें, किंमतहि मोठी	...	२३
५ : शंभराव्या मजल्यावरील गुणविकास		२५
६ : कुमारवय हीच योग्य वेळ	...	२७
७ : कच्च्या मालांतून पक्का माल	...	३१
८ : शिल्पकार कोण ?	...	३४
९ : जीवनाच्या शिडीवरील निष्ठावंत साथीदार	...	३७
१० : फुगू नका !	...	४१
११ : पण खचू नका	...	४४
१२ : अडचणींवर मात करतां येते	...	५१

भाग दुसरा : प्रगतीची वाटचाल

प्रकरण १३ : एकूण आठ शक्तींचा विकास करा	५९
१४ : ध्येयवादी मनाची शक्ति ...	६३
१५ : चांगल्या सवयींची शक्ति ...	६६
१६ : सुदृढ शरीराची शक्ति ...	८१
१७ : पुस्तकी ज्ञानाची शक्ति ...	९३
१८ : तांत्रिक कौशल्याची शक्ति ...	१०८
१९ : विविध अनुभवांची शक्ति ...	११७
२० : कलाछंदांनी आनंद निर्मिण्याची शक्ति ...	१२८
२१ : भोवतालच्या घडामोडींचा विचार करण्याची शक्ति ...	१३५

भाग तिसरा : प्रगतीची भावी दिशा

प्रकरण २२ : आठ महत्वाचे प्रश्न	१४५
निरोप	१६३
सूर्यनमस्कार	१६४
सर्वांगासने	१६६

भाग पहिला
प्रगतीची हाक

प्रकरण पहिलें

प्रगतीची हाक

माझ्या लहानपणची एक गोष्ट सांगतो. असेन मी तेव्हा वारा-तेरा वर्षांचा. इंग्रजी तिसरींत म्हणजे आत्ताच्या सातव्या इयत्तेंत शिकत होतो.

शाळेंला दिवाळीची सुटी नुकतीच लागली होती. परंतु दिवाळीच्या सणाला अद्यापि एक आठवडा अवकाश होता. सुटी सुरु झाल्याने आम्ही दोघेजण (मी व माझी धाकटी बहीण पद्मा) फार आनंदांत होतो.

आमच्या आनंदांत भर पडावी अशी एक अकल्पित गोष्ट घडून आली.

आप्पांचे (म्हणजे माझ्या वडिलांचे) एक जिवलग मित्र कलकत्याला राहत असत. त्यांचें आडनांव होतें पेंडसे. पेंडसेकाका व आप्पा बालवर्गापासून कॉलेजपर्यंत एकाच वर्गांत होते. त्यामुळें त्यांची फार दाट मैत्री होती.

पेंडसेकाका नोकरीच्या निमित्ताने लांब कलकत्याला असत. त्यामुळे पुष्कळ वर्षांत त्यांची व आप्पांची भेट पडलीच नव्हती. आप्पांनी आम्हांला पेंडसेकाकांच्या व आपल्या लहानपणच्या खूप मजेदार गोष्टी सांगितल्या होत्या; पण अद्यापि आम्ही त्यांना किंवा त्यांच्या मुलांना पाहिलेंच नव्हतें.

म्हणून या दिवाळीला आप्पांनी पेंडसेकाकांना आग्रहाने पुण्याला आमच्याकडे बोलावले होते. आणि त्याप्रमाणे ते येणार असल्याचे पत्र त्या दिवशीं सकाळीं आलें होतें.

आपल्या घरीं पाहुणे येणार असले की, आम्हा मुलांना नेहमी आनंद होत असे. परंतु या वेळीं विशेषच आनंद होत होता. याचें कारण असें की, पेंडसेकाकांबरोबर त्यांचीं दोन मुलें येणार होतीं. एक मुलगा अन् एक मुलगी. त्यांचीं नांवें होतीं अनिलकुमार व साधना.

अनिलकुमार व साधना यांची आई एका वर्षापूर्वी देवाघरीं गेली होती, आप्पांनी जेव्हा आम्हांला हें सांगितलें तेव्हा मला व पद्माला फार वाईट वाटलें.

पण या सुटींत आपल्याशीं खेळायला पाहुणी मुलें येणार म्हणून मात्र मला व पद्माला खूप खूप आनंद झाला होता. कधी एकदा तीं मुलें येतात असें आम्हांला होऊन गेलें होतें.

दोन दिवसांनी पाहुणेमंडळी आली. थोड्याच वेळांत मोठीं माणसें मोठ्या गप्पांत गुंतलीं आणि आम्ही छोटे लोक एकमेकांना चिकटलों. अन् मिनिटागणिक, तासागणिक, दिवसागणिक आम्ही चौघेजण मनाने व हृदयाने अगदी जवळजवळ आलों.

त्यांतल्या त्यांत माझी व अनिलकुमारची फार गट्टी जमली. अनिलकुमार मला फार आवडला. त्याचें नांव तर मला फारच आवडलें. बंगालमध्ये राहिल्याने तिकडील पद्धतीप्रमाणे तो आपल्या अनिल नांवापुढे कुमार लावीत असे. अनिलकुमार ! किती गोड नांव ! कोणी त्याला अनिल म्हणे, कोणी कुमार म्हणे. पण त्याचें नांव तोडणें म्हणजे एखादें सुंदर फूल कुस्करण्यासारखें किंवा एखादा सुंदर हार मध्येच तोडल्यासारखें मला वाटे. म्हणून मी त्याला अनिलकुमार असेंच म्हणे.

अनिलकुमार जवळपास माझ्याच वयाचा होता. तीन-साडेतीन महिन्यांनी मी त्याच्यापेक्षा मोठाच होतो. शिवाय उंचीनेहि मी त्याच्यापेक्षा थोडा जास्त होतो. तो माझ्या कानापर्यंतच लागे.

त्यामुळे 'दादा' पणाचा मान मी स्वाभाविकपणेच माझ्याकडे घेतला. पुण्यांत असें असतें, तसें असतें, आमच्या शाळेंत एक हजार विद्यार्थी आहेत, शाळेची इमारत खूप मोठी आहे वगैरे बढाई मी मारूं लागलों. मी जीभ थोडी सैल सोडली. खऱ्यांत थोडें खोटें मिसळलें, जें होतें तें मोठें केलें, फुगवलें; त्यांत तिखटमीठ मिसळलें, कल्पनांची फोडणी त्यावर दिली

प्रगतीची हाक

अनुक्रम ३१३४५... वि: १९५५...

क्रमांक ...१३५२... नों दि: १३.१०.५५

आणि अशा रीतीने थापांची खमंग थालीपीठें त्याला वाढं लागलों.

मला त्या वयांत असा नादच होता. जो मुलगा भेटेल त्याच्यापेक्षा आपण श्रेष्ठ आहों, अधिक हुषार आहों, अधिक माहितगार आहों असें दाखवावेसें वाटे. मला वाटतें, बहुतेकांना त्या वयांत म्हणजे १२-१४ वर्षांच्या सुमाराला हाच नाद असतो. मला तर फारच होता.

मी वढाया मारत होतों. अनिलकुमार लक्षपूर्वक ऐकत होता. मी मनांतून खूप होत होतों. अनिलकुमारपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहों अशी ग्वाही माझे मन मला देत होतें.

असे पहिले दोन दिवस गेले. आणि तिसऱ्या दिवशीं अनिलकुमारचें कांही निराळेंच दर्शन मला घडलें !

माझे कांही मित्र घरीं आले होते. राम हेगडे, विठ्ठल पवार व विलास केळकर. राम कुठेतरी पत्यांच्या दोन तीन जादू शिकून आला होता. आम्हां मित्रांना त्या दाखवाव्या म्हणून तो आतुर होता. म्हणूनच विठ्ठल व विलासला घेऊन तो माझ्याकडे आला.

अनिलकुमारची व त्यांची मी ओळख करून दिली, पण कोणाचेंच लक्ष त्याकडे नव्हतें. पत्यांची जादू पाहण्याची घाई सर्वांना झाली होती.

रामने सुरुवात केली. पत्ते पिसले, आम्ही एकेकाने एकेक पत्ता उचलला. रामने ते बरोबर ओळखले. नंतर आणखी दोन जादू त्याने केल्या. आम्ही सर्वजण थक झालों.

इतक्यांत अनिलकुमारने रामच्या हातांतून पत्यांचा जोड घेतला. पत्ते पिसले. म्हणाला, 'पत्ते उचला.' आम्ही एकेक उचलला. ते त्याने बरोबर ओळखले. रामने केलेल्या इतरहि दोन जादू त्याने अचूक करून दाखविल्या.

आम्ही स्तंभित झालों. अनिलकुमारने आम्हां पुणेंकरांचा पराभव केला असें वाटलें. अर्थात् ही भावना - हेव्याची भावना - क्षणिक होती. खरो भावना कौतुकाची. म्हणून आम्ही अनिलकुमारला म्हटलें, 'आणखी येताना जादू तुला ?'

त्याने एकामागून एक सात-आठ जादू करून दाखविल्या. माझे मित्र खूप झाले. त्यामुळे अनिलकुमारला सोडायलाच कोणी तयार होईना. सायंकाळीं फिरायला आम्ही सगळेजण बरोबर गेलों.

टेकडीच्या दिशेने आम्ही निघालो. वाटेंत अनिलकुमारने आम्हांला खूप गोष्टी सांगितल्या. किती तरी गोष्टी त्याला येत होत्या. खूप पुस्तके त्याने वाचलीं होती. अनुभव तर खूप घेतले होते. कलकत्ता, दिल्ली, आग्रा, अलाहाबाद, बनारस अशीं किती तरी गावे त्याने पाहिलीं होती. गुरुदेव रवीन्द्रनाथ टागोर यांचें शांतिनिकेतनला एक आदर्श विद्यालय आहे असें आम्ही केवळ ऐकून होतो. पण तेथे तो शिकत होता असें त्याने जेव्हा सांगितलें तेव्हा रवीन्द्रनाथांइतकाच अनिलकुमार मोठा आहे असें आम्हांला वाटूं लागलें.

हिंदी व बंगाली या दोन्ही भाषा त्याने आम्हांला अस्खलित बोलून दाखविल्या. अर्थात् बंगाली भाषेंतलें एक वाक्यहि आम्हांला कळलें नाही. पण ती नादमधुर भाषा ऐकतांना मौज मात्र फार वाटली. अनिलकुमारचा आवाज गोड होता. टेकडीवर बसल्यावर त्याने रवीन्द्रनाथांचें एक बंगाली पद गाऊन दाखविलें व त्याचा अर्थ सांगितला.

त्याने जी कविता म्हटली ती मला आता आठवत नाही. पण त्याने सांगितलेल्या अनुवादाचा सारांश मात्र आठवतो. तो असा :

“ अरे पांथस्था, याच रस्त्यावरून असंख्य प्रवासी आजपर्यंत गेले आहेत. त्यांनी आपल्या ध्येयाची साधना यशस्वीपणें केली आहे. यशोमंदिरांतील देव त्यांना शक्ति व स्फूर्ति देत होता. तोच तुलाहि सामर्थ्य देईल. अरे उत्साही पांथस्था ! तूं चालत राहा. चालण्यानेच रस्ता संपतो. ”

किती गूढ अर्थाने भरलेलें रवीन्द्रनाथांचें हें गीत होतें, नाही का ?

घरीं येतां येतां अनिलकुमारने एक कल्पना काढली. तो म्हणाला, “ आपण एक नाटक बसवायचं का ? माझ्याजवळ एक नाटक तयार आहे. मूळचं बंगालींतलं. आमच्या आश्रमांत तें आम्ही वसंतोत्सवांत केलं होतं, त्याचं मी मराठी केलं आहे. पाहिजे तर आपण इथं सगळ्यांना करून दाखवूं. ”

इतकी सुंदर कल्पना ऐकून आम्ही सर्वजण नाचूं लागलो. नाटकाच्या तंद्रींत घर केव्हा आलें हें आम्हांला समजलेंच नाही.

त्यानंतर रात्रीं झोपीं जातांना खीन्द्रनाथांच्या गीताची मला वारंवार आठवण झाली. दुरून, लांबून कोणी तरी मला हाक मारून 'पुढे ये' म्हणत आहे असें भासू लागले. अनिलकुमारच्या रूपाने प्रगतीची जणू नवी हाक मला ऐकू येऊं लागली होती ! माझ्या मनाच्या आकाशांत नवी तेजःपुंज चांदणी लुकलुकू लागली होती.

प्रकरण दुसरें

रस्ता सापडला

भाऊबीजेच्या दिवशीं आम्हीं नाटक करून दाखविलें, बहीण-भावाचें प्रेम हाच नाटकाचा विषय होता, त्यामुळे योग्य दिवशीं योग्य नाटक असा अपूर्व योग जमून आला.

आम्हां सगळ्यांचींच कामें फार सुंदर झालीं, अनिलकुमारनेच दिग्दर्शन केलें होतें, त्याचें काम तर बेमालूम वठलें, वडील माणसांनी आम्हां सगळ्यांचेंच कौतुक केलें, परंतु अनिलकुमारचें सर्वांत जास्त केलें.

हळूहळू, मी व माझे सगळे मित्र अनिलकुमारचे भक्त बनलों, कुठे आमची पहिल्या दिवसाची पाहुण्याला कमी लेखणारी अहंकारी वृत्ति अन् कुठे आता आठ-दहा दिवसांच्या सहवासाने आलेली नम्र व भाविक वृत्ति !

विवेकानंदांची अशी गोष्ट सांगतात की, ते प्रथमतः रामकृष्ण परमहंसांना भेटले ते त्यांची टर उडविण्याच्या उद्देशाने, परंतु त्या थोर पुरुषोत्तमामधील दैवी गुणांचा प्रत्यक्ष पुरावा पाहून विवेकानंद लाजले व रामकृष्णांचे भक्त बनले, रामकृष्णांना त्यांनी आपले गुरु केले.

माझीहि परिस्थिति अनिलकुमारविषयी जवळजवळ तशीच झाली, आम्ही पुण्यात वाढणारीं मुलें जरा गर्विष्ठ असतों, आपल्याला खूप येतें आणि आता शिकण्यासारखें जगांत फारसें नाही अशा अहंकारी व आत्मतृप्त मनःस्थितींत आम्ही असतों, त्यामुळे अनिलकुमारचे गुण किंवा कर्तृत्व पाहून मी जास्तच लाजलों; शरमिंधा झालों.

अनिलकुमारकडे पाहण्याची माझी वृत्ति किंवा माझा दृष्टिकोन बदलल्या-बरोबर अनिलकुमारमधील अधिकाधिक गुण मला दिसू लागले. माझी दृष्टि अधिक रसिक, गुणग्राहक व बारकाईची झाली. अनिलकुमारमधून जे जे घेण्यासारखे दिसेल ते ते टिपून घेण्यासाठी मी आतुर झालों.

किती विकसित होता अनिलकुमार माझ्यापेक्षा ! आम्ही दोघेहि बारा-तेरा वर्षांचेच होतो. तीन-साडेतीन महिन्यांनी मी त्याच्यापेक्षा वडीलच होतो. पण गुणांच्या बाबतींत ? कित्येक मैल तो माझ्यापुढे होता.

त्याला पोहतां येत होतें—मला नव्हतें. तो स्वयंपाकांतील कितीतरी पदार्थ करूं शकत होता—मी फक्त भात करूं शकत होतो. तो थोडेंसें सुतारकाम करूं शकत होता—मी कधी हातोडी किंवा पटाशीहि हातांत धरली नव्हती. तो रोज पहाटे उठून आसनांचा व इतर व्यायाम करून थंड पाण्याने स्नान करीत असे—मी व्यायामाच्या बाबतींत अत्यंत अनियमित होतो व गरम पाण्यावर अवलंबून राहिल्याने माझी आंघोळ कधी लवकर, कधी उशीरा अशी घरांतल्या माणसांच्या सोयीने होत असे. याशिवाय, हार्मोनियम व फ्लूट वाजविणें, जादू करणें, निवडक कविता व गाणीं म्हणणें, नाटकांत काम करणें, वादविवाद-मंडळांत बोलणें वगैरे किती तरी कला त्याने आत्मसात् केल्या होत्या. त्याचें हस्ताक्षर सुंदर होतें; संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, व बंगाली पाठान्तर पुष्कळ होतें व त्याने लिहिलेले छोटे लेख व गोष्टी त्याच्या शाळेच्या नियतकालिकांत प्रकाशित झाले होते.

अनिलकुमारसारखा गुणसंपन्न मित्र मिळाल्याने मला किती आनंद झाला म्हणून सांगूं ? अंड्याचें कवच फुटल्यानंतर बाहेरच्या जगाचें दर्शन घडल्यामुळे. कांबडीच्या पिलाला किती अपूर्व आनंद होत असेल ! अर्थात् केवळ कल्पनेनेच त्या पिलाला होणाऱ्या अपूर्व, अद्भुत आनंदाचें वर्णन मी करीत आहे. पण तसलाच विलक्षण, अभूतपूर्व आनंद मला झाला. लहानशा अंड्याच्या आंत जणू मी आतापर्यंत राहत होतो. माझें जग इवलेंसें होतें; लहानसें होतें; चिऊकाऊचें होतें. अज्ञानामुळे त्यांत मी संतुष्टहि होतो. पण तें कसलें जीवन ? लहानशा किड्यासारखेंच होतें. शेणांतच जन्माला येऊन शेणांतच मरण पावणारे लक्षावधि किडे असतातच. जणू मी त्यांच्यांतलाच एक होतो.

पण, अनिलकुमारने माझ्या जीवनांत अस्वस्थता निर्माण केली; एक धक्का देऊन मला हलवलें; जागें केलें आणि 'समोर वध' असें सांगितलें. जों जों मी अधिकाधिक आतुरतेने समोर पाहूं लागलों तों तों मला एक नवा प्रकाशमय रस्ता दिसूं लागला.

एके दिवशीं संध्याकाळीं अनिलकुमारजवळ मी आपलें मन मोकळें केलें, हृदय उघडें केलें, अंतःकरण खुलें केलें. कांही कांही न लपवतां मी बोललों. त्याची मनापासून स्तुति केली. त्याच्या उदाहरणामुळे मी जागा झालों आहे; मला प्रकाश दिसूं लागला आहे असें मी म्हणालों. तेव्हा अनिलकुमार म्हणाला, "अरे, आपण सर्वजण सामान्यच असतो. कोणाला तीन हात किंवा चार डोळे असतात का ? पण फरक पडतो तो योग्य दिशा निवडण्याचा. नेमका कोणता रस्ता निवडायचा हें बहुसंख्य लोकांना कळत नाही. मला तरी समजलं ते गुरुदेवांच्या व वडिलांच्या सहवासाने." बोलता बोलता त्याच्या डोळ्यांत पाणी उभें राहिलें. जरा वेळ आम्ही कोणीच बोललों नाही. नंतर तो म्हणाला, "गुरुदेव आम्हांला जें सांगतात तें मी तुला सांगतो. त्यांनी एकदा मला सांगितलं—'लोक ढकलत आहेत व परिस्थिति लादत आहे तेवढेच करण्यावर अनेक विद्यार्थी तृप्त राहतात. तसा तूं होऊं नकोस. डोळे उघड. कान तीक्ष्ण कर. हातपाय चालवूं लाग. क्षणाक्षणाचा वापर कर. स्वतंत्रपणें बुद्धि चालव. कांही नवीन दिसलें की त्याच्या मार्गे चिकाटीने लाग. मग खूप गोष्टी तुला येऊं शकतील. त्यामुळे आपोआपच तुझी भूक वाढेल, महत्त्वाकांक्षा प्रज्वलित होईल. या जगांत शिकण्यासारखें खूप आहे, विकासाच्या वाटा अनंत आहेत, प्रगति करण्याकरिता भरपूर वाव आहे' सांग, आहे की नाही हा उपदेश महत्त्वाचा ?"

मी मानेनेच 'हो' म्हटलें. काय बोलवें मला समजेना.

अनिलकुमार पुढे म्हणाला, "वापू, तूं मनावर घे. तसं केलंस तर येत्या दोन-तीन वर्षांत तूं इतरांना चकित करशील. खरं म्हणजे तूं पुण्यांत असल्यानं तुला इतर खूप सोयीसवलती आहेत. त्यामुळे तूं माझ्याहि पुढे जाशील. वर्गांत तुझा नंबर हल्ली वर आहे तो सोडूं नकोस. पण नुसता 'स्कॉलर' होऊं नकोस. गुरुदेव एकदा आम्हांला म्हणाले—जीवनाचा चौफेर विकास करा; सर्व बाजूंनी प्रगति साधा. देवाच्या वागेंत खूप प्रकारचीं फुलें

आहेत. तीं वेचा, एकाच ताटव्याजवळ खेळत वसूं नका, जीवनांत व्हुरंगी-पणा व संपन्नता आणा.”

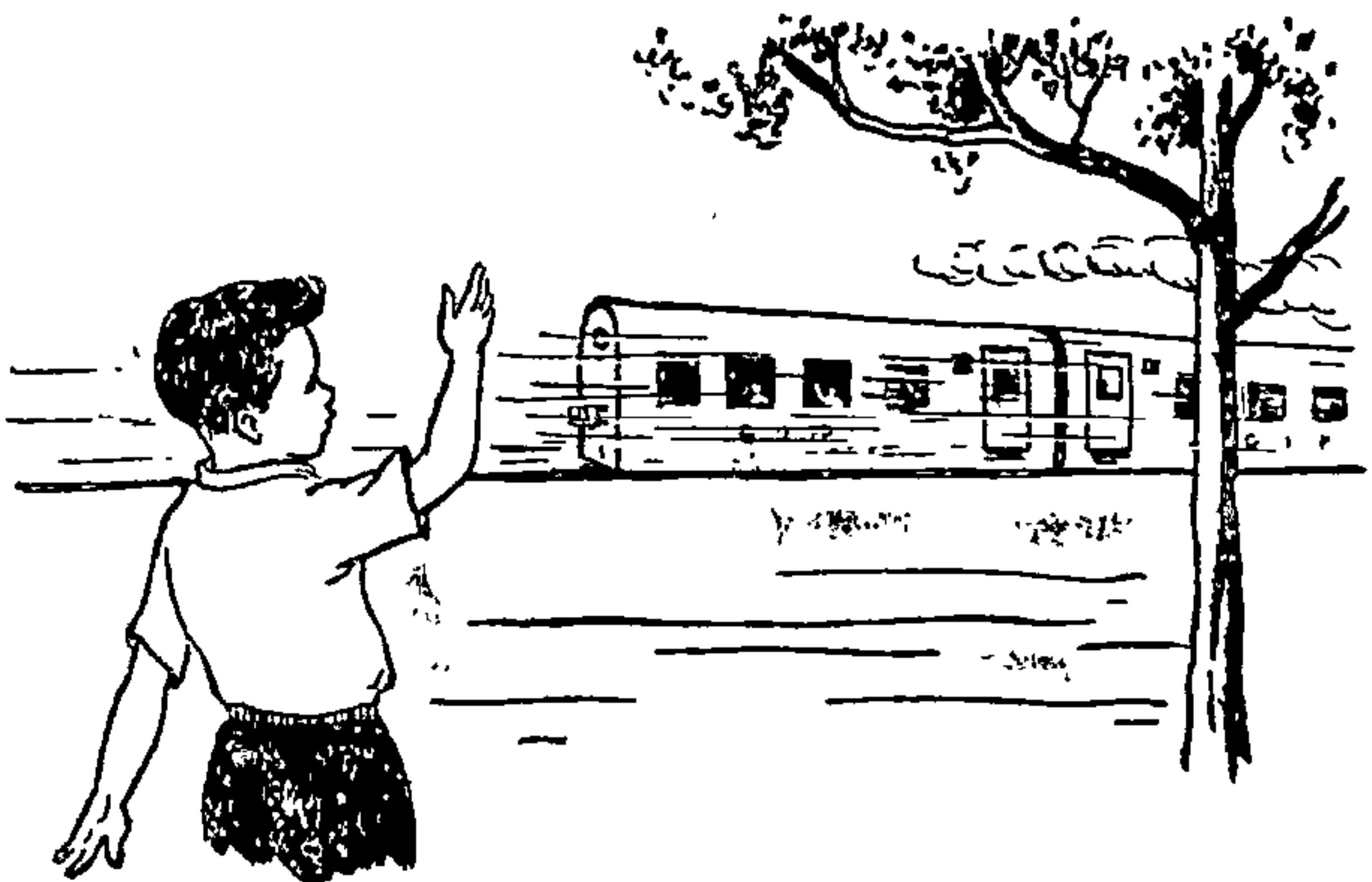
अनिलकुमार वरीलप्रमाणे बोलत होता व मी एकतानतेने ऐकत होतो. जीवनाची गुरुकिल्ली तो मला सांगत होता. प्रगतीचा रस्ता तो मला दाखवीत होता.

तो जेव्हा बोलायचें थांबला तेव्हा भोवती खूप अंधार पडला होता. परंतु मला मात्र माझ्या जीवनांत प्रकाश दिसूं लागला होता.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पाहुणेमंडळींना निरोप द्यायची वेळ आली. गाडीने शिटी फुंकली. सर्वांच्याच डोळ्यांत पाणी आलें. ‘पुढील वर्षी नक्की या’ असें आप्पांनी सर्वांना सांगितलें.

मी मात्र वेगळ्याच मनःस्थितींत होतो. नव्या उत्साहाने व नव्या महत्वाकांक्षेने मला जागें केलें होतें. झपाटलें होतें. पुढच्या वर्षी जेव्हा अनिलकुमार पुनः येईल तेव्हा मी सर्व बाजूंनी प्रगति केलेला असेन असा महत्वाकांक्षी विचार माझ्या मनाला उंचावीत होता.

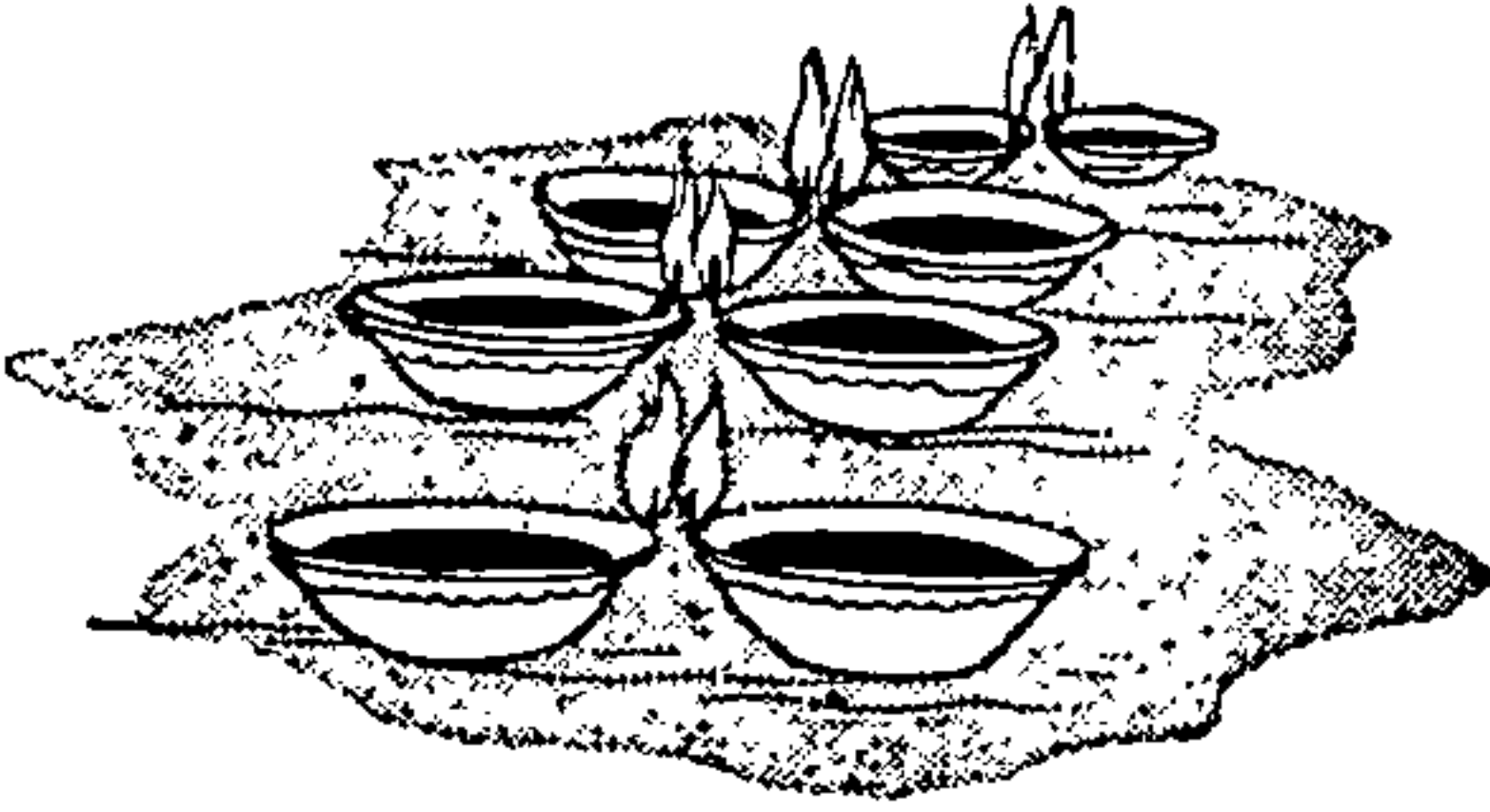
तशाच मनःस्थितींत अनिलकुमारची गाडी अदृश्य होईपर्यंत मी तिच्या-कडे पाहत होतो.

प्रकरण तिसरें

दीपाने दीप लावावा

अनिलकुमारने माझ्या हृदयांत, माझ्या अंतःकरणांत एक नवी ज्योत पेटविली. गुरुदेव टागोरांच्या व इतर शिक्षकांच्या मार्गदर्शनामुळे आणि त्याच्या वडिलांच्या उत्तेजनामुळे जी ज्योत त्याच्या जीवनांत पेटलेली होती, फुललेली होती तिच्या साहाय्याने त्याने माझ्या जीवनांतहि नवी ज्योत पेटविली. दीपाने दीप जसा लावतात किंवा एका पणतीने दुसरी पणती जशी लावतात तसें हें झालें.

देवाने माझ्यावर मोठी कृपा केली व म्हणूनच असा अपूर्व योग माझ्या आयुष्यांत जमून आला. २०-२२ वर्षे होऊन गेलीं त्या प्रसंगाला, पण अनिलकुमारबरोबर घालविलेल्या त्या

दिवाळीची आठवण माझ्या मनांत अगदी ताजी आहे. माझ्या आयुष्याला कलाटणी देणारा तो स्फूर्तिदायक प्रसंग होता आणि म्हणूनच गेल्या दोन प्रकरणांत तुम्हांला तो जरा विस्ताराने सांगितला. तो वाचून तुम्हांलाहि स्फूर्ति वाटली ना ?

अनिलकुमारपासून एकट्या मलाच त्या वेळी स्फूर्ति मिळाली असें नाही; राम हेगडे, विलास केळकर, विठ्ठल पवार वगैरे माझ्या अनेक मित्रांनाहि

अनिलकुमारमुळे स्फूर्ति मिळाली. प्रगति करण्यासारखें या जगांत पुष्कळ आहे व त्याकरिता आपण धडपड केली तर अनिलकुमारप्रमाणे आपलेंहि जीवन समृद्ध व बहुरंगी होऊं शकेल अशी जबर आशा म्हणजेच महत्वाकांक्षा सर्वांच्या हृदयांत निर्माण झाली. माझे व माझ्याबरोबरच्या कांही मित्रांचें जीवन आज जें थोडें फार विकसित व यशस्वी झालेलें दिसत आहे त्याचें श्रेय अनिलकुमारने आम्हांला दिलेल्या दिव्य दृष्टीलाच द्यावें लागेल.

खुद्द अनिलकुमारचें जीवन तर खूपच यशस्वी झालेलें आहे. दिल्लीमध्ये तो एका वरिष्ठ हुद्द्यावर काम करीत आहे. तो सध्या सुमारे ३५ वर्षांचा आहे. या तरुण वयांतहि त्याने जी कर्तव्यगारी गाजविली आहे ती पाहतां पुढील १०-२० वर्षांत तो आणखी किती तरी मोठें व भरीव यश संपादन करील यांत कांहीच संशय नाही.

अनिलकुमारच्या या उज्वल यशाचें रहस्य कशांत सापडतें ? त्याच्या सर्व वाजूंनी विकसित झालेल्या जीवनांतच, नाही का ? या गुणसंपन्न, समृद्ध, बहुरंगी, अष्टपैलू जीवनविकासामुळेच त्याच्याकडून फार मोठी राष्ट्रीय कामगिरी सध्या घडत आहे. एखाद्या आम्रवृक्षाप्रमाणे त्याचें जीवन विशाल, सुंदर व समृद्ध आहे. अनेक गरीबगुरीब लोकांना त्याच्या जीवनवृक्षाखाली सावली मिळत आहे आणि त्याला व इतर सर्वांनाच त्याच्या कर्तव्यगारीची मधुर फळे चाखावयास मिळत आहेत.

आपल्या स्वतःचा जीवनवृक्ष खूप मोठा व समृद्ध करण्याने स्वतःचा व इतरांचा आनंद वाढतो ही या जगांतली फार मोठी गंमत आहे. गुलाबाचें फल टवटवीत फुललें की तें स्वतः तर सुंदर दिसतेंच, पण पाहणाऱ्यांनाहि आनंद, सुख व समाधान देतें. नील आकाशांत तेजस्वी रंगांच्या ऐश्वर्याने नटलेलें इंद्रधनुष्य उमटलें की आकाशाची शोभा अपूर्व होतेच, पण पृथ्वीवरील आपल्यासारख्या सर्व रसिक जीवांना आनंदाची लयलूट होते. प्रत्येक वस्तूचें किंवा प्रत्येक जीवाचें सौंदर्य हें त्या त्या वस्तूप्रमाणे किंवा जीवाप्रमाणेच इतर सर्वांनाहि आनंददायक व सुखकारक होतें हा सृष्टीच्या साम्राज्यांतील एक महत्वाचा व मजेदार नियम आहे.

सृष्टीच्या साम्राज्यांतील आणखी एक मजेदार नियम तुम्हांला सांगू का ? तो नियम असा की, प्रत्येक जीवमात्राला 'जागे' करण्याचें काम,

प्रगतीसाठी व विकासासाठी त्याला 'हाक' मारण्याचें काम सृष्टीतील कोणती तरी अद्भुत शक्ति म्हणजे आपण ज्याला देव म्हणतो तो करीत असतो. कोणत्याहि वनस्पतीला, पशूला, प्राण्याला, पक्ष्याला, किडामुंगीला किंवा माणसाला जसा तो जन्माला आला तसा राहूंचा वयाचें नाही असा देवाच्या सृष्टीतील महानियम आहे. 'पुढे चला' 'पुढे चला', असें देव प्रत्येकाला म्हणत असतो. 'आपापला विकास करा, प्रगति करा' अशी हाक तो प्रत्येकाला मारीत असतो. तो सारी सृष्टि सतत चालती, जागती, हालती, जिवंत ठेवतो. माणसांना तो म्हणतो, "तुमच्या देहाचे, मनाचे, हृदयाचे, बुद्धीचे व आत्म्याचें सौंदर्य वाढविण्यासाठी जागे व्हा, एकसारखें पुढे चला."

जन्माला येतांना वनस्पति, प्राणिमात्र किंवा माणूस किती लहानसा असतो ! पण देवाचा महानियम (विकासाचा महानियम) त्या प्रत्येकाला आंतून ढकलत असतो; पुढे नेत असतो. 'विकास', 'विकास', 'प्रगति' 'प्रगति' अशी गर्जना प्रत्येक अणुरेणु करीत असतात. 'हरहर महादेव' या गर्जनेने शिवाजीमहाराजांचे मावळे जसे हिरीरीने लढावयाचे तसे प्रत्येक जीवमात्रांतील अणुरेणु प्रगतीच्या गर्जनेने सचेतन झालेले असतात. त्यामुळेच आपल्या-भोवतीच्या वनस्पति, प्राणी व माणसें 'मोठीं' झालेलीं दिसत असतात. लहान व अविकसित कांही ठेवायचें नाही, असा देवाच्या सृष्टीचा नियम आहे.

कोणी किती मोठें व्हावें याबाबत देवाने प्रत्येकाला खूप वाव दिलेला असतो. मात्र, वनस्पति किंवा प्राणी यांपेक्षा माणसाला किती तरी अधिक स्वातंत्र्य किंवा संधि देवाने दिलेली आहे. न संपणारा असा प्रगतीचा रस्ता त्याच्यापुढे उभा केलेला आहे. देव माणसाला जणू म्हणतो, "तुला किती सुंदर व्हावयाचं आहे ? किती मोठं व्हावयाचं आहे ? जितकं व्हावयाचं असेल तितकं हो. जितका तं अधिक महत्त्वाकांक्षी तितका तूं मला जास्त आवडशील. शरीराचं सौंदर्य मला आवडतं. पण त्यापेक्षा मनाचं, हृदयाचं, बुद्धीचं अन् आत्म्याचं सौंदर्य मला अधिक आवडतं. तूं माझ्याएवढा सुंदर होण्याची आकांक्षा (इच्छा) धर. एवढी मोठी तुझी आकांक्षा असू दे. म्हणजे जीवनाच्या अखेरीपर्यंत तुला कधीहि 'आपण प्रगतीसाठी आता काय करावं ?' असा प्रश्न पडणार नाही."

देवाच्या सृष्टींतील विशिष्ट नियमांनी आपण प्रत्येकजण जन्माला आलों आहो आणि विशिष्ट नियमांनी आपली प्रगति होणार असते. या विशिष्ट नियमांची ओळख आपल्या प्रत्येकाला आपोआप होत जाते. मी वर जे एक-दोन नियम तुम्हांला सांगितले त्यांचा पडताळा तुम्हांला सभोवतालच्या जीवनांत एव्हाना बहुधा दिसलाहि असेल.

अनिलकुमारच्या रूपाने देवाने मला जागें केलें, प्रगतीची हाक मारली. मोठ्या माणसांचीं चरित्रें वाचून आपल्याला अशीच हाक ऐकूं येते. आपल्या कर्तव्यगार नातेवाइकांकडे पाहून, गुरुजनांकडे पाहून, पुढाऱ्यांकडे पाहून, व या सर्वांमधील गुणांचा आपल्या मनावर परिणाम होऊन आपल्याला अशीच स्फूर्ति वाटू लागते.

तसें पाहिलें तर अनिलकुमार भेटेपर्यंत मला प्रगतीची हाक ऐकूं आलेली नव्हतीच असें नाही. देवाने तशी हाक मला अनेकदा मारलेली होती. माणसांच्या विकासाचे, प्रगतीचे अनेक नमुने — पुस्तकांतून वाचून व प्रत्यक्ष पाहून — मला जागे करीत होते. पण माझा 'आळस', माझा 'आहे त्यांत तृप्तता मानण्याचा स्वभाव', माझी 'अहंकारी वृत्ति' असें कांही ना कांही तरी माझ्या आड येत होतें. देवाच्या हाकेला 'ओ' द्यावयाला लागणारें सात्त्विक सामर्थ्य माझ्याजवळ नव्हतें. मी दुबळा होतो, मी पंगु होतो. पण अनिलकुमारला पाहून मी शरमिंदा झालों. त्याच्या जीवनांतील सौंदर्याचा विकसित आविष्कार पाहून लाजलों व माझे क्षुद्र, अविकसित, खुरटे, दुबळे जीवन सुधारण्याचा मीं निश्चय केला.

मित्रहो, आपापल्या जीवनाचें सौंदर्य वाढविण्यासाठी एव्हाना तुम्हांलाहि देवाची हाक ऐकूं आली आहे का ? त्याच्या हाकेला तुम्ही 'ओ' म्हटलें आहे का ? नसल्यास लवकर म्हणा.

जेव्हा प्रगतीची हाक ऐकूं येते तेव्हा जागे न होणारे कांही कुमार असतात; पण देव दयाळू आहे. तो पुन्हा हाक मारतो. एकदा, दोनदा, तीनदा, अनेकदा.....पण त्याउपरहि जो जागा होणार नाही किंवा जाणूनबुजून झोपेचें सोंग घेईल त्याला कोण मदत करणार ?

पण अशा प्रकारें देवाच्या हाकेला उत्तर न देणारे तुम्ही होऊं नका. मातीवर पाणी पडलें की तीसुद्धा जागी होते व आपल्या शक्तीप्रमाणे

कोणत्या तरी वनस्पतीला घेऊन वर येते अन् आपल्या जीवनाचें सौंदर्य वाढविते. मग तुम्ही आम्ही साक्षात् माणसें. शरीर, मन, बुद्धि, हृदय, आत्मा असलेलीं. मग निजून कसें राहणार आपण ?

मित्रहो, प्रगतीची हाक तुम्हांला पुन्हा ऐकूं आली की, त्या हाकेला निःशंकपणे 'ओ' द्या. ती देवाची हाक आहे. देवाने मारलेली हाक आहे. देवत्वाकडे नेणारी हाक आहे. जीवनांत स्फूर्ति, वैभव, सौंदर्य निर्माण करणारी ती दिव्य हाक आहे. 'नव्या जीवनाची सुरुवात कर' असें म्हणणारी हाक आहे. 'चल, ऊठ, उभा राहा, माझ्या दिशेने चालू लाग' असें म्हणून जणू साक्षात् देव आपल्या दारीं येऊन तुम्हांला त्या हाकेच्या रूपाने बोलावीत आहे.

मार्तीतून सुवर्ण निर्माण होण्याची ही वेळ असते. मर्त्य माणसाला अमरत्वाचा रस्ता सापडण्याची ही अमोल संधि असते.

अशा या सोन्याच्या वेळीं तुम्ही जागे व्हा व प्रगतीचा रस्ता चालावयास प्रारंभ करा एवढाच माझा आग्रहाचा सल्ला आहे.

* * *

प्रकरण चौथें

यश मोठें, किंमतहि मोठी

देवाच्या सृष्टीतील विकासाच्या, वाढीच्या, प्रगतीच्या कांही नियमांकडे गेल्या प्रकरणांत मीं तुमचें लक्ष वेधलें. आता आणखी एक अतिशय महत्त्वाचा नियम सांगतां. तो असा : या जगांत तुम्हांला जितकें मोठें यश हवें असेल तितकी तुम्हांला प्रयत्नांची किंमतहि मोठी द्यावी लागेल.

अनिलकुमारचें यश आमच्यापेक्षा म्हणजे माझ्यापेक्षा व माझ्या मित्रांपेक्षा किती तरी मोठें होतें हें खरें; पण तें मिळविण्यासाठी त्याने आमच्यापेक्षा श्रमांची, उद्योगाची, परिश्रमाची, धडपडीची किती तरी अधिक किंमत दिली होती, हें स्पष्ट दिसत होतें. आजच्या अनिलकुमारबद्दलहि तसेंच म्हणतां येईल. त्याचें आजचें यशहि खूप मोठें आहे. पण तें मिळविण्यासाठी त्याने गेल्या १५-२० वर्षांत दिलेली किंमतहि मोठी आहे; जास्त आहे. आमच्यापेक्षा किती तरी पटींनी मोठी आहे.

आणि तसें असल्यामुळेच अनिलकुमारच्या उज्ज्वल यशाचा आणि त्या यशाबरोबर त्याला मिळणाऱ्या सुखांचा अन् मानमान्यतेचा हेवा किंवा मत्सर कोणालाच वाटत नाही.

आपल्या देशाचे महामंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू ह्यांचा हेवा कोणाला वाटतो का ? महामंत्री म्हणून त्यांना केवढा प्रचंड मान मिळतो ! त्यांच्या सभेला लाखो लोक जमतात अन् त्यांना एक-दोन मिनिटें पाहावयास

मिळवें म्हणून हजारां माणसं तासन्तास त्यांच्या जाण्याच्या मार्गावर उन्हा-तान्हांत पावसापाण्यांत तिष्ठत उभीं राहतात. नव्या दिल्लींतील एका राजेशाही इमारतींत पंडितजींना राहावयाला मिळतें आणि विमानाने देशभर हिंडायला मिळतें.

सांगा, सांगा, मित्रहो ! अशा पंडितजींचा मत्सर तुम्हांला वाटतो का ?
‘ नाही, नाही, नाही—’ असेंच तुम्ही सर्वजण मला सांगाल.

‘ कां नाही ? ’ मी विचारीन. तुम्ही उत्तर द्याल, ‘ कारण पंडितजी गुणी आहेत, त्यांच्या अलौकिक गुणांमुळेच त्यांना आजचें स्थान मिळालें आहे,’
‘ बरोबर सांगितलेंत ’ मी आनंदाने उद्वारेन.

या प्रकरणाच्या सुरुवातीला जो सृष्टीचा एक महत्त्वाचा नियम म्हणून मी सांगितला आहे त्याचा अधिक खुलासा पंडितजींच्या उदाहरणाने झाला हें छानच झालें. त्यांतील ‘ किंमत ’ या शब्दाचा अर्थहि आतां तुम्हांला अधिक स्पष्ट होऊं लागला असेल. किंमत द्यावयाची म्हणजे त्या यशाला आवश्यक असणारे गुण पैदा करावयाचे.

खाणींत हिरा सापडला की लगेच तो किंमतवान् ठरत नाही. त्याला ‘ पैलू ’ पाडण्याचे कष्ट सहन करावे लागतात. नंतरच तो किंमतवान्, गुणवान् ठरतो.

माणसाचें असेंच आहे. तुम्ही-आम्ही जन्मतःच ‘ किंमतवान् ’ नसतो; ‘ गुणविकास ’ पूर्ण झालेलें नसतो. सुप्तपणें अनेक गुण आपल्यांत असतात हें खरें. परंतु त्यांना जगाच्या बाजारांत किंमत नसते. घासून-पुसून, ठाकून-ठोकून, म्हणजेच योग्य संस्कार करून या जन्मजात गुणांचा जेव्हा विकास होतो तेव्हाच माणसाची किंमत वाढते. पण ही क्रिया एकाएकी होत नाही. एका दिवसांत, एका महिन्यांत, किंवा एका वर्षांत पूर्ण होत नाही. माणसाचा गुणविकास ही या जगांतील सर्वांत अधिक वेळ लागणारी बाब आहे. पशुपक्ष्यांचा गुणविकास त्या मानाने कमी वेळांत होतो — अर्थात् सृष्टीच्या नियमांप्रमाणे त्या प्रत्येकाचा मर्यादित प्रमाणांत जेवढा विकास होण्याची शक्यता असते तेवढाच. परंतु माणसांच्या गुणविकासाबाबत सृष्टीचा नियम पशुपक्ष्यांपेक्षा फार वेगळा आहे. तो कसा वेगळा आहे व त्याचा अचूक फायदा योग्य वेळीं घेण्यासाठी तुम्हीं काय केले पाहिजे याबाबत पुढील एक-दोन प्रकरणांत सांगतो.

प्रकरण पांचवें

शंभराव्या मजल्यावरील गुणविकास

माणसाला आपल्या गुणविकासासाठी (म्हणजेच आपली पात्रता, लायकी किंवा किंमत वाढविण्यासाठी) पशुपक्ष्यांपेक्षा ' अधिक वेळ ' लागतो व ' जादा श्रम ' घ्यावे लागतात असें एक विधान मीं गेल्या प्रकरणाच्या अखेरीस केलें होतें. या विधानांतून असा अर्थ मात्र कोणी काढतां कामा नये कीं माणूस हा ' मंद ' व ' मट्ट ' बुद्धीचा प्राणी आहे व म्हणून हा जादा वेळ त्याला लागतो अन् जादा श्रम खर्ची घालावे लागतात, कारण वस्तुस्थिति अगदी उलट आहे. माणूस हा देवाचा सर्वांत लाडका प्राणी आहे ; सृष्टींतील इतर कोणत्याहि जीवापेक्षा तो अधिक बुद्धिमान् व कर्तव्यगार आहे.

मग अशा महाबुद्धिवान् व कर्तव्यगार प्राण्याला आपला गुणविकास पूर्ण करून घ्यावयास इतर जीवमात्रांपेक्षा अधिक कष्ट कां पडावेत ?

या प्रश्नाचें उत्तर असें की, माणसाचा गुणविकास व सृष्टींतील इतर जीवमात्रांचा गुणविकास यांत मूलभूत अंतर आहे. असे मूलभूत अंतर असण्याचें कारणहि उघड आहे. तें असें की, माणसाचा गुणविकास व इतर जीवमात्रांचा गुणविकास यांचा उद्देश किंवा हेतु फार वेगळा असतो.

माणसाच्या गुणविकासाला सामाजिक वाजू आहे ; म्हणजे असें की, माणसाने आपल्या गुणविकासांतून माणसांचे ' समाज ' निर्माण केले आहेत. वनस्पतींना, कीटकांना, पक्ष्यांना किंवा पशूंना असे समाज निर्माण करतां आलेले नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला सामाजिक वाजू मुळीच नसते.

माणसाच्या व इतर जीवमात्रांच्या गुणविकासांतील मूलभूत फरकासंबंधीचे कारण दिग्दर्शित करणारीं जीं चार-दोन वाक्ये मीं वरील परिच्छेदांत लिहिलीं आहेत त्यासंबंधी अधिक खुलासा मी या पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागांत करणार आहे. तूर्त तुम्ही इतकेंच ध्यानांत घ्या की, माणसाच्या गुणविकासाला जो जादा वेळ व जादा श्रम लागतात त्याचें कारण त्याच्या गुणविकासाचा उपयोग इतर जीवमात्रांच्या गुणविकासापेक्षा किती तरी अधिक पद्धतशीरपणें व दीर्घकाल व्हावयाचा असतो.

दुसऱ्या शब्दांत हाच विचार मांडावयाचा तर असें म्हणतां येईल की, माणसाचा गुणविकास हा इतर जीवमात्रांपेक्षा किती तरी उच्च पातळीवरून व्हावयाचा असतो.

मुंग्या, माश्या, झुरळें व इतर विविध कीटक; सापांसारखे सरपटणारे प्राणी; चिमणी, कावळा आदि सर्व लहानमोठे पक्षी; मांजर, कुत्रा, वाघ, सिंह इत्यादि सर्व लहानथोर प्राणी आणि जमिनीवर लोळणाऱ्या गवतापासून तों आपल्या घेरदार विस्ताराने रुबावदार दिसणाऱ्या वटवृक्षापर्यंतच्या सर्व वनस्पति आपापल्या पद्धतीने आपापला गुणविकास पार पाडीत असतात व तसा त्यांचा गुणविकास पूर्ण झाला की नंतरच त्यांचें खरें म्हणजे प्रौढ जीवन सुरू होतें. परंतु हा जो त्यांचा गुणविकास चालतो तो माणसाच्या गुणविकासाच्या मानाने फार खालच्या पातळीवर चाललेला असतो. माणसाच्या व त्यांच्या पातळींत विलक्षण अंतर असतें. उपमा द्यावयाची तर असें म्हणतां येईल की, कीटक-पशुपक्षी-वनस्पति यांचा गुणविकास तळमजल्यावर किंवा फार तर त्यांपैकी कांहींचा पहिल्या अगर दुसऱ्या मजल्यावर चालतो तर माणसाचा गुणविकास शंभराव्या किंवा त्यापेक्षाहि वरच्या मजल्यावर चालतो. कारण माणसाचा गुणविकास इतर कोणाहि जीवापेक्षा शेकडोपटींनी अधिक श्रेष्ठ व मूल्यवान् चीज आहे.

अशी वस्तुस्थिति असल्याने माणसाला आपला गुणविकास पूर्ण करण्यास 'जादा वेळ' लागावा व 'जादा श्रम' खर्ची घालण्याची जरूरी पडावी हें स्वाभाविकच नाही काय ?

प्रकरण सहावें

कुमारवय हीच योग्य वेळ

पशुपक्ष्यांपेक्षा माणसाचा गुणविकास चांगला व्हावा याकरिता देवाने एक मजेदार सोय केली आहे. ती अशी की, देवाने माणसाला आपल्या आयुष्याचीं आठ-नऊ वर्षे केवळ याच कारणासाठी, म्हणजे गुणांची उपासना करण्यासाठी वापरतां यावीं म्हणून देऊन ठेवलीं आहेत. कोणतीं हीं वर्षे ?

मित्रहो, तुम्ही हल्लीं ज्या वयांत आहांत तींच हीं आठ-नऊ वर्षे.

आणि या आठ-नऊ वर्षांच्या कालखंडाला कोणतें विशिष्ट नांव आहे हें माहित आहे का तुम्हांला ? या कालखंडाला 'कुमारवय' असें म्हणतात.

'बालवय' हा शब्द तुम्ही अनेकदा ऐकला असेल. बालवय म्हणजे बाल असण्याचें वय.

'शिशुवय' हाहि शब्द तुम्ही ऐकला असेल. शिशु म्हणजे अगदी लहान मूल. तेव्हा शिशुवय म्हणजे शिशुवयांत असण्याचें वय.

आपण प्रत्येकजण जन्माला आल्यापासून तो सुमारे पांच-सहा वर्षांचे होईपर्यंत शिशुवयांत असतो, नंतर बालवय सुरू होतें, त्यानंतर सुमारे बारावें वर्ष लागेपर्यंत आपण 'बाल' असतो, नंतर येतें 'कुमारवय' अन् तें वीस-एकवीस वयापर्यंत चालू राहातें. एकविसाव्या वर्षी आपण खऱ्या अर्थाने मोठे होतो, 'प्रौढ' होतो, कायद्याच्या भाषेत बोलावयाचे तर 'सज्जन' होतो, मालमत्तेचे हक्क आपल्याला मिळतात. आणखी एक अत्यंत महत्त्वाचा हक्क मिळतो, तो हक्क म्हणजे गावांतील किंवा देशांतील

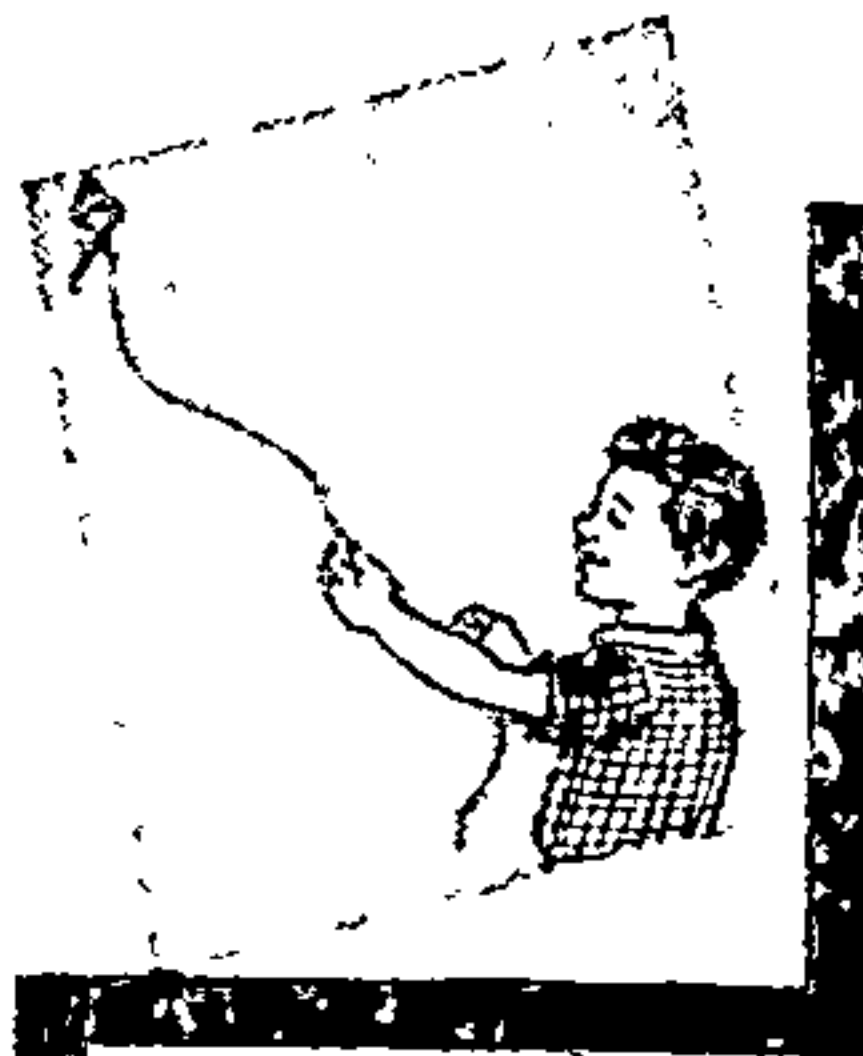
राजकीय निवडणुकांमध्ये मत देण्याचा हक्क. हा मतदानाचा हक्क मिळाला की आपण खऱ्या अर्थाने देशाचे 'नागरिक' होतो. राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिक वगैरे क्षेत्रांतील देशाच्या सर्व व्यवहारांत एक जबाबदार व कर्तृत्ववान् व्यक्ति म्हणून भाग घ्यावा अशा अपेक्षेने एकवीस वर्षांचा उंचरठा ओलांडलेल्या व्यक्तीकडे समाज वधू लागतो.

अशा प्रकारें इतर जीवमात्रांप्रमाणेच आपलें सर्वांचें जीवनहि टप्या-टप्याने विकसित होत असतें. गरुडाचें पिल्लू जन्मल्याबरोबर पहिल्या दिवशींच आकाशांत उडत नाही. प्रथम तें अंड्यांत कांही काळ असतें; नंतर बाहेर येतें, पण त्याला उडतां येत नसते; नंतर त्याचे पंख मोठे होऊं लागतात. मग उडण्याची सवय होऊं लागते; नंतर हळूहळू त्याचा आवाका वाढत जातो, पल्लू मोठा होतो, दृष्टि फाकते आणि मग तें पिल्लू गगनाला गवसणी घालण्यास 'प्रौढ' झाल्याप्रमाणे बाहेर पडतें. प्रौढ गरुडांच्या समाजाचा तें घटक होतें.

कुमारवय ... ..

बालवय ... ..

... .. शिशुवय

शिशुवयांतून बालवय व बालवयांतून कुमारवय अशी टप्प्याटप्प्यांतून होणारी वाढ माणसाच्या पिढ्यांवाबत जितकी स्पष्टपणे दिसते तितकी इतर जीवजंतूंच्या व प्राणिमात्रांच्या पिढ्यांवाबत दिसत नाही. माणूस हा देवाचा लाडका प्राणी आहे; लाडका पुत्र आहे. त्यामुळे कुमारवयाच्या रूपाने देवाने माणसाला अपूर्व संधि देऊन ठेवली आहे.

अनिलकुमार जेव्हा मला प्रथम भेटला तेव्हा तो कुमारवयांत होता. बालवय त्याने ओलांडले होते. मी व माझे मित्र— विलास, राम व विठ्ठल अशा सर्वांनी बालवय ओलांडले होते. आम्ही सर्वजण कुमारवयांत होतो. आम्ही 'कुमार' होतो. आम्ही 'बाल' नव्हतो. आम्ही 'शिशु' तर नव्हतोच.

माझी बहीण पद्मा व अनिलकुमारची बहीण साधना अशा दोघी अद्यापि बालवयांत होत्या. त्यामुळे त्यांना आमच्या मजा माहित नव्हत्या. आमच्या-इतकें स्वातंत्र्यहि त्यांना घरून मिळत नसे. त्यामुळे आम्हांला त्या एक-सारख्या आमच्यांत नको असत.

लहान भावंडांना आपल्यांत घेण्या न घेण्याबद्दल तुमचाहि अनुभव माझ्या-सारखाच असेल. आपण बालवयांत असतांना कुमारवयांतलीं मोठीं मुलें आपल्याला 'त्यांच्यांतला' समजत नाहीत आणि पुढे आपण मोठे झालों की 'शिष्ट' होतो अन् छोट्या मुलांना 'कच्चे लिंबू' समजू लागतो ! अगदी स्वाभाविक असतें हें असें वागणें. तुम्ही सर्वजण सध्या या प्रकारचा अनुभव प्रत्यक्ष घेतच असाल.

परंतु आपण असें कां वागतों, शिशूंनीं व बालांनीं आपण तितकेंसें समरस कां होऊं शकत नाही, त्यांच्यांनीं आपलें 'गुप्तगूं' किंवा 'रहस्य' कां होऊं शकत नाही याचें कारण शोधण्याच्या भानगडींत तुम्ही आजपर्यंत कधी पडलां नसाल. अन् तशी गरजहि नव्हती. आता येथे ओघाने आलें म्हणून मी सांगतो की, तुमच्या जीवनरूपी नदीने आपलें पात्र बदललें आहे.

किंवा असें म्हणूं या की, तुमच्या जीवनाच्या आगगाडीने दोन मोठालीं स्टेशनें मागे टाकलीं आहेत. आता तुमच्या जीवनप्रवाहांत पुनः शिशुवयाचें अन् बालवयाचें स्टेशन येणार नाही. आता कुमारवय तें प्रौढवय या दरम्यानचा प्रवासाचा टप्पा तुम्हीं ओलांडीत आहां.

आणि हा टप्पा किती वर्षे चालेल, माहीत आहे ? आठ-नऊ वर्षे चालेल, वयाच्या बारातेराव्या वर्षापासून एकवीस वयापर्यंत चालेल.

वर मी सांगितलेंच आहे कीं माणूस हा देवाचा लाडका प्राणी आहे. आणि त्यामुळे इतर कोणाहि जीवांपेक्षा अधिक लांब मुदतीचा कुमारवयाचा काळ देवाने त्याला दिलेला आहे. आणखीहि एक कृपा, आणखी एक अनुग्रह देवाने माणसावर केला आहे. शरीर, मन, बुद्धि, हृदय व आत्मा अशी पंचतत्त्वांची मिळून अत्यंत सुसंपन्न व अमोल देणगी देवाने एकट्या माणसालाच देऊन ठेवलेली असते.

देवाने दिलेली ही देणगी तुमच्यापैकी प्रत्येकाजवळ आहे. कदाचित् कमी-अधिक असेल. त्यांत कोणाजवळ कांही वैशिष्ट्ये असतील, कोणाजवळ नसतील. पण त्याबद्दलचा विचार आपण मागाहून करूं. सध्या इतकेंच लक्षांत घेऊं या की तुम्हां प्रत्येकाजवळ पंचतत्त्वांचें ' धन ' किंवा पंचतत्त्वांची ' देणगी ' आहेच आहे.

मात्र, या तुमच्याजवळच्या ' देणगी 'चें स्वरूप आतापर्यंत (म्हणजे तुम्ही कुमारवयाशीं येईपर्यंत) पुष्कळसें कच्च्या मालासारखें आहे. आपण असें म्हणूं या की तुम्हांला प्रत्येकाला देवाने पुष्कळ ' कच्चा माल ' (म्हणजे प्रगति करण्याकरिता लागणारी साधनसंपत्ति) देऊन ठेवलेली आहे. देवाची, म्हणजे आपल्या निर्मात्याची, अपेक्षा आता हीच असते की तुमच्या हाताशीं तयार असणाऱ्या या कच्च्या मालांतून तुम्ही प्रत्येकाने असा पक्का माल तयार करावा की जो पाहून जगाने म्हणावें ' सुंदर ! वाहवा !- '

होय. हीच देवाची इच्छा आहे आणि त्यासाठीच त्याने माणसाला योजनापूर्वक ' कुमारवयाचा कालखंड ' देऊन ठेवलेला आहे. कुमारवयाच्या आधीचा कालखंड त्यासाठी नसतो व कुमारवयाच्या नंतरचा कालखंडहि त्यासाठी नसतो. कुमारवय हीच योग्य वेळ आहे. जीवनाच्या तयारीला योजनापूर्वक लागा, असा देवाचा तुम्हां सर्वांना आदेश आहे.

प्रकरण सातवें

कच्च्या मालांतून पक्का माल

देवाने प्रत्येक माणसाला मनाची, बुद्धीची, शरीराची, हृदयाची, आत्म्याची अशी पंचतत्त्वांची जी मौल्यवान् देणगी जन्मतःच दिलेली असते त्यासंबंधाने सांगत असतांना गेल्या प्रकरणाच्या अखेरीस मीं एक गमतीदार उपमा दिली होती. मीं असें म्हटलें होतें की, माणसाच्या देणगीचें स्वरूप तो कुमारवयाला येईपर्यंत पुष्कळसें 'कच्च्या मालासारखें' असतें व कुमारवयाच्या कालखंडांत गुणविकासाची जी धडपड तो करणार असतो त्यामुळे त्या कच्च्या मालांतून पक्का माल तयार होत जातो.

कच्चेपणांतून पक्केपणाकडे जाणें, अपरिपक्वतेतून परिपक्वतेकडे जाणें, अविकसित अवस्थेतून विकसित स्थितीकडे जाणें हाच देवाच्या सृष्टीतील अबाधित नियम आहे. इतर जीवमात्रांपेक्षा माणसाच्या बाबतींत तर हा नियम फार स्पष्टपणाने दिसून येतो.

कच्चे, खुरटे, अविकसित असें ठेवण्यांत देवाला-निसर्गाला-समाधान कसें लाभणार ? कारण देव किंवा निसर्ग आपल्यापैकी प्रत्येकाची माता आहे. आपल्या अपत्यांचें नीट संगोपन केलें, त्यांना चांगलें गोडघोड व भरपूर खाऊंलेवूं घालून चांगलें धष्टपुष्ट केलें तरच मातेला खरें समाधान होतें यांत काय आश्चर्य ?

परंतु, माउलीच्या प्रेमाने देव जसा आपल्या प्रत्येकाजवळ अनुरूप कच्चा माल देतो तसाच एका महत्त्वाच्या नियमाची चाकोरीहि आपल्याभोवती

निर्माण करून ठेवतो. तो त्याचा नियम असा की—जन्मतः दिलेला कच्चा माल हवीं तेवढीं वर्षे कच्चा राहत नाही; योग्य वेळीं (म्हणजे कुमारवयाच्या कालांतच) त्यांतून पक्का माल तयार करावा लागतो; नाही तर हा कच्चा माल खुरटून व जून होऊन जातो व पुढें कामास येत नाही.

वरील नियम फार महत्त्वाचा आहे. या नियमाचें प्रत्यंतर आपल्या आवतीभोवतीच्या वनस्पतींमध्ये किंवा पशुपक्ष्यांत पुष्कळदा दिसून येतें. एखाद्या वेलीला जर विशिष्ट वाजूने वळवून मंडपावर किंवा भिंतीवर चढवावयाचें असलें, मांजराच्या किंवा कुऱ्याच्या पिळ्ळाला किंवा सर्कशींतल्या प्राण्याला जर विशिष्ट प्रकारें वागायला शिकवावयाचें असलें, एखाद्या कबुतराला उडत उडत जाऊन एखादें पत्र विशिष्ट अंतरावरून आणावयास शिकवायचें असलें तर तें वाटेल त्या वेळीं जमत नाही. जोंपर्यंत ती वेली किंवा तो प्राणी किंवा तो पक्षी ' कोवळ्या ' वयांत असेल तोंपर्यंतच तें जमू शकतें.

दुसऱ्या शब्दांत हेंच सांगावयाचें झालें तर आपण असें म्हणूं या की, वेली, प्राणी किंवा पक्षी जोंपर्यंत शिकाऊ, ' संस्कारक्षम ' वयांत असतो तोंपर्यंतच त्यांना वळण लावतां येतें किंवा शिक्षण देतां येतें. त्यांचें त्यांचें शिकाऊ किंवा संस्कारक्षम वय उलटल्यावर कोणतेंहि वळण लावणें किंवा शिक्षण देणें सोपें राहात नाही.

इतर जीवमात्रांपेक्षां देवाने माणसाच्या बाबतींत शिकाऊ किंवा संस्कारक्षम वयाचा कालखंड सर्वांत अधिक ठेवला आहे. माणूस २०—२१ वर्षांचा होईपर्यंत त्याने शिकावें, वाढावें, आपल्या जन्मदत्त गुणांचा जातींस्त जास्त विकास करावा अशी देवाची इच्छा असते, देवाचा आदेश असतो. त्यानंतरहि माणसाने शिकूं नये, वाढूं नये, संस्कार ग्रहण करूं नयेत असा याचा अर्थ नाही. पण त्यासंबंधीची माणसाची शक्ति किंवा पात्रता वयाला २०—२१ वर्षे उलटून गेल्यावर कमीकमी होत जाते, ती पूर्वीप्रमाणे रसरशीत रहात नाही. लोखंडाची कांत्र तांबडी लाल झालेली असेल तेंव्हाच तिला लहानसे घाव घालूनहि वाटेल तो आकार देतां येतो; हवें तिकडे वळवितां येतें. तसेंच माणसाच्या नैसर्गिक शक्तींचें आहे. कुमारवयांत त्या सर्व शक्ति तांबड्या-लाल झालेल्या असतात. थोड्याशा प्रयत्नानेहि त्यांचा योग्य प्रकारें विकास होऊं शकतो. पण कुमारवय उलटल्यानंतर मात्र त्या निवूं लागतात; थंड

होऊं लागतात, घणाचे घाव घातले तरी थंड लोखंड जसें वाकत नाही तसेंच प्रौढ माणसाच्या शक्तींचें होतें. कुमारवय उलटल्यानंतर माणसाच्या शक्ति थंडावतात, मंदावतात. त्यांचा बहर कमी होऊं लागतो. मग कष्टांची पराकाष्ठा केली तरी पहिल्यासारखें यश येत नाही.

अनुकूल दिशेने येणारा जोराचा वाराच शिडाच्या जहाजाला झपाट्याने पुढे नेतो; नाही का ? वारा मंदावला, की जहाज मंदावतें. कुमारवयाचा काळ हा अनुकूल दिशेने येणाऱ्या जोराच्या वाऱ्याचा काळ आहे. तेव्हा तुम्ही प्रत्येकाने आपल्या प्रयत्नांचें शीड उभारून झपाट्याने पुढे पुढे गेलें पाहिजे.

* * *

धराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम...३१४५५... वि: ...नि.प.व. ...
क्रमांक .....१३५०..... नों: दि: ...१३/१२/५१

प्रकरण आठवें

शिल्पकार कोण ?

कच्च्या मालांतून पक्का माल तयार करणें म्हणजे नवीन माल तयार करण्यासारखेंच असतें; नाही का ? कापडाचेंच उदाहरण घ्या ना. कपाशीच्या ओबडधोबड, विटुकल्या बोंडामधून तलम, सुंदर कापड निर्माण होतें हें कोणाला तरी खरें वाटेल का ? किंवा सागाच्या आडव्यातिडव्या, अस्ताव्यस्त वाढलेल्या राकट झाडांपासून आपल्या फर्निचरसाठी सुंदर व कलापूर्ण वस्तु तयार होतात यावर कोणाचा विश्वास तरी बसेल का ? अगडबंद आकाराचे संगमरवरी दगड पाहून कोणी तरी असें मान्य करील का, की यांतूनच अप्रतिम सौंदर्याने नटलेले सुंदर पुतळे तयार होऊं शकतील ? पण ओबडधोबड, राकट, कलाहीन अशा कच्च्या मालांतून इतका सुंदर व कलापूर्ण माल तयार होऊं शकतो की कोणीहि म्हणावें, ' हा माल तयार करणें म्हणजे नवीन माल तयार करण्यासारखेंच आहे. '

होय. असें म्हणणें कांही अंशीं खरेंच आहे. कारण देव जशी निर्मिति करूं शकतो तशी थोडीशी शक्ति माणसांतहि आहे. तोहि निर्मिति घडवून आणूं शकतो. म्हणजेच नवनव्या तऱ्हेच्या सुंदर सुंदर वस्तूंना तो जन्म देऊं शकतो. अशी निर्मिति दर घडीला सर्व जगभर चालू आहे. माणूस एकसारखा निर्मिति करित आहे. ' निर्माण करणें ' ही माणसाची मूलभूत प्रेरणा आहे, त्याच्या संस्कृतीची जननी आहे.

मूळच्या वस्तूमध्ये कायाकल्प घडवून आणणें हा एक अत्यंत रोमांच-

कारी अनुभव आहे. त्या अनुभवांतील अपूर्वतेमुळेच नवनिर्मिति करतांना माणूस रंगून जातो. देहभान विसरून जातो. या अत्युच्च आनंदाचा आस्वाद वाढत्या वयाबरोबर तुम्हांला आतां अधिकाधिक घेतां येऊं लागेल. कारण 'खऱ्याखऱ्या घडामोडींनी' भरलेल्या रोजच्या जगांत प्रौढ माणसांबरोबर थोडाथोडा भाग घेण्याची संधि तुम्हांला लवकरच मिळू लागेल.

साधें स्वैपाकाचेंच उदाहरण घ्या ना. गोष्ट अगदी साधी, सोपी. पण स्वैपाकांतील किती पदार्थ तुम्हांला करतां येतात ? भात, भाजी, पोळी, भाकरी, चटणी, आमटी यांसारख्या रोजच्या पदार्थांची निर्मिति करतांना किती गंमत येते याचा अनुभव तुम्हांला आहे का ? हे पदार्थ रोजच्या रोज आपल्या घरांतून तयार होत असल्याने त्याच्या निर्मितींत 'कच्च्या मालांतून पक्का माल' निर्माण करतांनाचें केवढें अवर्णनीय सुख व आनंद साठविलेला आहे हें आपल्या ध्यानांत चटकन् येत नाही. पण ज्या दिवशीं एखादें खास पकवान घरांत तयार व्हावयाचें असतें त्या दिवशीं कसें सर्वांचें चित्त स्वयंपाकघरा-भोवतीं रेंगाळूं लागतें याचा अनुभव आहे ना तुम्हांला ?

आणि जेव्हा तो पदार्थ तयार होतो व प्रत्येकजण त्याची चव घेतो तेव्हा उत्स्फूर्तपणे प्रत्येकाच्या तोंडांतून उद्गार बाहेर पडतात—'छान, फारच छान !'

'छान, फारच छान' हे उद्गार ऐकून तो पदार्थ तयार करणाऱ्या गृहिणीला किती आनंद होतो हें शब्दांनी सांगणें अगदी अशक्य आहे. 'निर्मितीचा आनंद' हा या जगांतला सर्वोच्च आनंद आहे आणि तो तिला मिळालेला असतो.

या सर्वोच्च आनंदाचे वाटेकरी होण्याचा काळ तुमच्या आयुष्यांत आता प्रत्येक वर्षागणिक जवळ जवळ येऊं लागला आहे. लहान-मोठ्या वस्तूंची निर्मिति करण्याचें तंत्र तुम्हांला हळूहळू अवगत होत जाणार आहे. लहान-पणीं ज्या दिवशीं कागदाची बोट तुम्ही स्वतःच्या हाताने पहिल्यांदा तयार केली असेल त्या दिवशीं तुम्हांला झालेला अपूर्व आनंद अद्यापि आठवतो का ? कागदाचीं फुलें करतांना, मातीचीं फळें करतांना, शाडूचे गणपति करतांना किती आनंद होतो याचा अनुभव तुम्हांला अद्यापहि घेतां येत असेल. हाच तुमचा वस्तुनिर्मितीचा आनंद वाढत्या वयाबरोबर वाढत

जाणार आहे. तुम्ही शिक्षण संपवून जेव्हा मोठे व्हाल तेव्हा निर्मितीची अनंत क्षेत्रे तुम्हांला खुलीं होत जातील. हें जग म्हणजे माणसांनी निर्माण केलेल्या वस्तूंचें जिवंत प्रदर्शनच असतें, या प्रदर्शनांत तुम्हीहि तुमच्या वस्तु मोठेपणीं मांडावयाच्या आहेत.

पण त्याच प्रदर्शनांत मांडण्यासाठी जी सर्वांत महत्त्वाची व मौल्यवान् वस्तु तुम्ही एव्हापासून तयार करावयाची आहे ती म्हणजे 'तुम्ही स्वतः'.

या जगांतील प्रत्येक पुरुष व प्रत्येक स्त्री एक संपूर्णपणे विकसित झालेली व कर्तृत्वाच्या अलोट सौंदर्याने नटलेली अशी अतिशय कलापूर्ण व देखणी चीज असली पाहिजे. पण याकरिता इतर वस्तूंची निर्मिति करतांना माणूस जसा मूळच्या कच्च्या मालांत कायाकल्प घडवून आणतो तसा माणसाने स्वतःमध्येहि घडवून आणावा लागतो. हा कायाकल्प किंवा प्रचंड बदल घडवून आणण्याचें काम म्हणजेच प्रत्येकाने आपल्यामधून एक नवी, कलापूर्ण, सुंदर व्यक्ति निर्माण करण्याचें गंमतीदार काम आहे.

तेव्हा, मित्रहो, आता एका नव्या, अपूर्व आनंदाचा आस्वाद घेण्याची सुवर्णसंधि तुमच्यापुढे उभी राहिली आहे. स्वतःच स्वतःमधून एका नव्या, गुणी, विकसित, कलापूर्ण, कर्तृत्ववान् व पराक्रमी व्यक्तीची निर्मिति करा अशी ही सुवर्णसंधि तुम्हांला सांगत आहे. "तुमचे शिल्पकार कोण ?" या प्रश्नाचें 'तुमचें तुम्हीच' असें उत्तर ती ठामपणें देत आहे.

होय; आता तुम्ही प्रत्येकजण स्वतःच स्वतःचे शिल्पकार होऊन आप- आपल्या जीवनाचें सुंदर सुवर्णमंदिर उभारावयाचें आहे; आपआपल्या उन्नतीचा भव्य प्रासाद उठवावयाचा आहे. त्या पवित्र व महान् कार्याला तुम्ही आता हात घालावयाचा आहे. येणारा प्रत्येक क्षण, केलेला प्रत्येक प्रयत्न, उचललेलें प्रत्येक पाऊल म्हणजे तुमच्या जीवनमंदिराच्या उभारणीस लागणारी एकेक वीट आहे. मग आता प्रत्यक्ष रचनेला, रचाईला, उभारणीला प्रारंभ करा तर .

प्रकरण नववें

जीवनाच्या शिडीवरील निष्ठावंत साथीदार

गेल्या आठ प्रकरणांतून मी तुमच्याजवळ पुष्कळ बोललो आहे. अनेक महत्त्वाचे विचार मी तुमच्यापुढे ठेवले आहेत. त्या सर्वांचा सारांश तुम्ही डोळ्यापुढे आणता का ? जर हा सारांश तुम्ही लिहून काढला तर तो कसा दिसेल हे अगदी

थोडक्यांत तुम्हांला सांगू का ?

मित्रहो, तुम्ही आता वयानं मोठे झाला आहांत व म्हणून तुम्ही आता कर्तृत्वानंही 'मोठं' झालं पाहिजे अशी देवाची 'हाक' तुमच्या कानांत गुणगुणू लागली आहे. त्यामुळेच या जगांतील 'मोठ्या' गोष्टींची भूक तुम्हांला लागू लागली आहे; रोमांचकारी स्वप्नं तुमचं मन उल्हसित करू लागलीं आहेत. परंतु या जगांत मान-सन्मान व ऐश्वर्य देणारं जें मोठं यश तुम्हांला हवंहवंस वाटत आहे त्याकरिता तितकीच मोठी किंवा जबरदस्त किंमतहि तुम्हांला द्यावी लागणार आहे. ही किंमत म्हणजे आपल्या अंगांतील गुण वाढविण्याची व आपलं व्यक्तिमत्त्व सुंदर, अष्टपैलू व सुसंपन्न करण्याची होय. याकरिता अत्यंत अनुकूल वेळ 'कुमारवया' ची (म्हणजे तुम्ही सध्या ज्या वयांत आहांत तीच) आहे. देवाने तुमच्याजवळ जो 'कच्चा' माल दिला आहे तो नेटाने व नेकीने वापरून त्यांतून तुम्ही उच्च दर्जाचा 'पक्का' माल

तयार करावयाचा आहे. अशा रीतीने तुम्ही एखाद्या कलावंताचं किंवा शिल्पकाराचं काम करावयाचं आहे ! स्वतःचं सुंदर जीवनमंदिर स्वतःच उभारावयाचं आहे. त्यामुळे, प्रत्येक दिवस, प्रत्येक आठवडा, प्रत्येक महिना, प्रत्येक वर्ष यापुढे फार महत्त्वाचं आहे. त्या दृष्टीने तुम्ही आता झपाझपा पावलं उचला व प्रगतीचा रस्ता उल्हासानं चालावयास प्रारंभ करा.

मित्रहो, माझे हे विचार तुम्हांला आवडलेले असणार हें नक्कीच. आणि त्यामुळे तुम्ही आता मला उत्साहाने म्हणाल की —

“ हे आम्ही तयार आहोत प्रगतीच्या रस्त्यावरून चालायला; झपाझपा पावलं उचलायला. सांगा आता आम्हांला तो रस्ता कसा आहे ? कोणत्या दिशेने जातो ? किती लांबीचा आहे ? ”

पण मित्रहो, ही माहिती तुम्हांला सांगण्यापूर्वी या प्रकरणांत मी तुम्हांला एक गमतीदार सूचना करणार आहे.

ती अशी की, प्रगतीच्या रस्त्यावरील किंवा जीवनाच्या शिडीवरील आपली प्रगति कशी चालली आहे हें त्रयस्थपणाने पाहण्याची कला तुम्ही प्रत्येकाने आत्मसात केली पाहिजे.

मजेदार आहे की नाही ही माझी सूचना !

डोंबाच्याचा किंवा सर्कसचा खेळ चालू असतांना आपण ‘प्रेक्षक’ असतो. रस्त्यांतून जातां-येतांना आपण ‘प्रेक्षक’ असतो. सिनेमा-नाटक पाहत असतांना तर आपण पैसे देऊन ‘प्रेक्षक’ बनतो. ‘प्रेक्षका’ची ही भूमिका फार गमतीदार असते. कारण आपण इतरांच्या हालचाली—व्यावाईट हालचाली—पाहत असतो. त्रयस्थपणाने पाहत असतो.

आपल्या या जगाला रंगभूमीची उपमा देतात हें तुम्हांला माहित असेलच. जगाच्या विशाल रंगभूमीवर क्षणाक्षणाला अनंत व्यवहार चालू असतात. असंख्य पात्रे त्यांत आपआपल्या भूमिका रंगवीत असतात; अगदी तन्मय-तेने रंगवीत असतात. तीं पात्रे केव्हा खदखदून हसत असतात, केव्हा ओक्साबोकशीं रडत असतात, केव्हा प्रियजनांसाठी अलोट त्याग करीत असतात, केव्हा नाना प्रकारचीं सुखे रसिकतेने चाखीत असतात.

जगाच्या रंगभूमीवरील हें सारें नाट्य तुम्ही किंवा मी त्रयस्थपणें पाहूं शकतो का ? 'हो' असें आपण चटकन् उत्तर देऊं. सर्व माणसांच्या हालचाली आपण निर्विकारपणें, तिन्हाईतपणें, त्रयस्थपणें पाहूं शकतो हें खरेंच आहे. पण त्यावाबत एकाच व्यक्तीचा अपवाद करायला पाहिजे. त्या व्यक्तीच्या हालचाली आपल्याला सहजासहजीं त्रयस्थपणें पाहतां येत नाहीत.

ही व्यक्ति कोणती ? ओळखा पाहूं ?

ही व्यक्ति म्हणजे "आपण स्वतः !", होय ना ?

मात्र, हा जो आपण स्वतः आहोंत त्या अजब प्राण्यालाच या जगांतील विविध व्यवहार करतांना त्रयस्थपणाने पाहायला आपण शिकलें पाहिजे.

अर्थात् ही गोष्ट सोपी, सहज साधेल अशी नाही याची मला जाणीव आहे. विशेषतः अगदी लहान मुलांना हें कधी जमणार नाही. विचारे, स्वतःमध्ये संपूर्णपणे गुरफटलेले असतात; कमालीचे आत्मकेंद्रित असतात. त्यामुळे स्वतःकडे तिन्हाईतपणें पाहणें त्यांना जमत नाही. परंतु कुमारवयांत आलेल्या तुमच्या-सारख्या मोठ्या मुलांना मात्र असें करायला शिकणें अवघड जाऊं नये.

स्वतःकडेच त्रयस्थपणाने पाहण्यावाबत आपण लवकर कशी प्रगति करावी यावाबत एक युक्ति तुम्हांला सांगतो. ती अशी की, तुम्हीं यापुढे असे मानायला सुरुवात करा की, आपण स्वतः एकटे नसून जणू दोन व्यक्तींचें मिश्रण आहोंत.

समजा, तुमचें नांव सुभाष आहे. तर असें समजायचें की एक सुभाष आंत आहे, अगदी आंत, मनाच्या आंत आणि दुसरा बाहेर, म्हणजे नेहमीचा, जसा इतरांना सुभाष दिसतो तसा.

मग माझी सूचना अशी की, या आंतल्या सुभाषने अधूनमधून बाहेरच्या सुभाषजवळ गप्पा मारीत जावें; संभाषण करावें.

ज्या वेळीं आरशामध्ये पाहत तुम्ही उभे असतां तेव्हा कसें दृश्य दिसतें ? आरशांत एकजण असतो व बाहेर एकजण असतो. आणि अशा वेळीं आंतल्या व्यक्तीजवळ (म्हणजेच आपल्या प्रतिबिंबाजवळ) गप्पा मारणेंहि आपल्याला शक्य होतें. तुमच्यापैकी पुष्कळांनी अशा गप्पा आतापर्यंत किती तरी वेळां मारल्याहि असतील.

मग आता इतकेंच करायचें की आरशापुढे उभें, नसतांनाहि आपल्या

आंतील दुसऱ्या जीवाशीं गप्पा मारण्याची कला हस्तगत करावयाची.

आणि मला खात्री आहे की, याबाबत प्रगति करायला तुम्हांला फारसा वेळ मुळीच लागणार नाही. तुम्ही पाहिलें असेलच की लहान मुलें एकटीं असलीं की नादावून जातात व स्वतःशीं गप्पा मारण्यांत दंग होऊन जातात. तुम्हीहि स्वतःच्या नादांत गुंगून जाऊन आपल्याशींच बोलत रस्त्यांतून अनेकदा गेले असाल. त्याची तुम्हांला आठवणहि नसेल ही गोष्ट वेगळी ! फार काय, वर्गांत गुरुजी शिकवत असतांना आपल्या विचारतंद्रींत गुरफटून गेल्यामुळे गुरुजींनी विचारलेल्या प्रश्नाला तुम्हांला योग्य उत्तरहि देतां आलें नसेल व भलतेंच उत्तर तोंडांतून निघून गेल्याने तुमच्या वर्गांत खसखस पिकली असेल !

तेव्हा असें स्वतःच्या नादांत असणें म्हणजे काय, याचा अनुभव तुम्हांला थोडाफार आहेच. पण आता यापुढे जणू ही एक नवी कला तुम्हांला शिकावयाची आहे; जाणूनबुजून त्रयस्थपणा स्वीकारून स्वतःशींच गप्पा मारावयाच्या आहेत आणि जीवनाच्या शिडीवर चढणारा हा जो बाहेरचा प्राणी आहे त्याला प्रसंगीं उत्साह द्यायचा आहे, प्रसंगीं सावध करावयाचें आहे, प्रसंगीं उपदेश करावयाचा आहे व क्वचित् प्रसंगीं शिक्षाहि करावयाची आहे.

असें हें आंतल्या जीवाचें व बाहेरच्या जीवाचें एकमेकांना साथ देणारें, अद्भुत, अपूर्व, मजेदार, अत्यंत निकटचें, आपलेपणाचें व गूढ नातें निर्माण करावयाचें आहे. तसें झालें म्हणजे स्वतःच्या जीवनांत तुम्ही एकटे आहांत असें तुम्हांला कधी वाटणारच नाही. जणू एक निष्ठावंत साथीदार आपली अखंड, अहर्निश सोबत करीत आहे असें तुम्हांला वाटेल व त्यामुळे प्रगतीच्या रस्त्यावरून चालत असतांना तुमचा उत्साह व आत्मविश्वास शेकडो पटींनी वाढेल.

***

प्रकरण दहावें

फुगूं नका !

जीवनाच्या शिडीवर चढत असतांना एका निष्ठावंत साथीदाराची अखंड सोबत मिळविण्यांत तुम्ही यशस्वी झालांत, की तुमच्यांत एक मोठा फरक घडून आलेला दिसेल. तो फरक असा की, तुम्ही स्वतःकडे अधिक चोखंदळपणें, अधिक बारकाईने व अधिक कसोशीने पाहूं लागाल. विशेषतः, स्वतःच्या प्रगतीशी संबंधित असणाऱ्या दोन बाबींकडे पाहण्याची तुमची दृष्टि पूर्वीपेक्षा वेगळी होईल. त्या बाबी अशा :

(१) देवाने स्वतःजवळ दिलेला कच्चा माल ;

(२) सभोवतालच्या परिस्थितीची अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता.

कुमारवयांत असतांना आपण सगळेजण एका जबरदस्त मोहाला बळी पडत असतो. तो मोह म्हणजे स्वतःकडे जादा प्रेमळपणे पाहणें. प्रत्येक माणसाने आपल्या स्वतःवर प्रेम करावें हें अगदी नैसर्गिक आहे. पण स्वतःच स्वतःवर प्रमाणापेक्षा अधिक प्रेम करणें हें मात्र घातक ठरतें. कारण त्यामुळे आपण स्वतःसंबंधी विचित्र कल्पना करून घेऊं लागतो, जसें आपण नसतो तसें आहों असें समजूं लागतो किंवा आपली भोवतालची परिस्थिति जशी नसते तशी ती आहे असें मानूं लागतो. पण हा सारा कल्पनेचा खेळ असतो. त्यामुळे असा परिणाम मात्र होतो की, माणसाला गर्वाची बाधा होऊं लागते व तो स्वतःला फार शहाणा, फार मोठा, इतरांपेक्षा फार निराळा समजूं लागतो.

एखाद्या खरी फुग्यांत हवा भरूं लागले की कसें दृश्य दिसूं लागतें

क. न. सो. : ३

हैं तुमच्या नेहमीच्या अनुभवाचें आहे. हवा आंत जाऊं लागली की फुगा फुगूं लागतो. गर्वाची बाधा झालेल्या कुमाराचेंहि तसेंच होऊं लागतें. तो स्वतःमध्ये गर्वाची म्हणजेच अहंकाराची हवा भरून घेऊं लागला की, तो फुगूं लागतो, स्वतःला खूप मोठ्या समजूं लागतो. इतर माणसांना जे नियम लागू आहेत ते आपल्याला लागू नाहीत, आपण सामान्यांपेक्षा वरचे आहोंत असें त्याला वाटूं लागतें. 'यांत काय आहे', 'त्यांत काय आहे' अशी वेफिकिरीची वृत्ति त्याच्यांत निर्माण होते. घरांतल्या अन् समाजांतल्या मोठ्या, कर्तव्यगार, गुणी माणसांवद्दल पुरेसा आदर दाखविण्यास त्याचें मन नम्र व उत्सुक राहत नाही. आपण कोणी तरी 'वेगळे', 'निराळे', 'उच्च' 'अद्वितीय' आहों असें, खरोखरीची तशी वस्तुस्थिति नसतांनाहि, त्याला वाटूं लागतें.

मातीचे रांजण विकणाऱ्या एका अहंकारी व मूर्ख माणसाची गोष्ट तुम्हांला माहीत आहे ना ? समोर रांजण मांडून दुकानांत तो बसला होता. थोड्या वेळाने तो स्वतःच्याच प्रेमांत गुरफटला व स्वतःची खरी परिस्थिति विसरला. त्याला 'दिवास्वप्नें' पडूं लागलीं अन् तो असें मानूं लागला की, त्याचे रांजण सर्व देशांत उत्कृष्ट ठरले आहेत व त्यामुळे देशांतला प्रत्येक माणूस यापुढे त्याचेच रांजण खरेदी करणार आहे ! अर्थात् असें झालें की, आपण हजारो, लाखो रुपये मिळविणार; श्रीमंत होणार; चाकरनोकर ठेवणार; वायकोला तऱ्हेतऱ्हेच्या दागिन्यांनी खूपखूप मढविणार; मात्र वायकोने आपलें ऐकलें नाही की तिला जोडराची लाथ मारणार—अशीं दिवास्वप्नें तो रंगवूं लागला अन् तशीं स्वप्नें रंगवितां रंगवितां तो माणूस समोरची वस्तुस्थिति विसरला अन् त्याने रागाने खरोखरीचीच लाथ मारली ! अरेरे ! त्याच्या या मूर्खपणामुळे काय अनर्थ झाला हें काय सांगायला हवें ? रांजण धडाधडा कोसळून त्यांचा चक्काचूर झाला व हातांत असलेली आजची मीठ-भाकरोहि तो गमावून बसला.

थोड्याशा यशाने फुगून जाणारा कुमार भावी जीवनांत असाच मूर्ख ठरतो. ससा-कासवाच्या शर्यतीची गोष्ट तुम्हांला माहीत आहे ना ? थोड्याशा यशाने ससा फुगून गेला व स्वस्थ झोपला. परंतु, मंद गतीने चालणारें कासवच अखेरीस पुढे गेलें. कारण तें फुगलें नाही. तें प्रगतीच्या रस्त्यावरून सतत

चालतच राहिलें.

आमच्यात्रोत्र शळेंत असंणान्या विनायकाची स्थिति सध्या सशाप्रमाणे केविल्याणी झाली आहे. एस्. एस्. सी. पर्यंत त्याची प्रगति उत्तम होती. तो गणितांत पहिला, वक्तृत्वांत पहिला व खेळांत अग्रभागी असे. त्यामुळे तो पुढील आयुष्यांत विशेष चमकणार अशी सर्वांची खात्री होती. परंतु कॉलेजांत गेल्यावर तो गर्विष्ठ बनला. आपल्याला सर्व येतें अशी घमेंड त्याच्यांत निर्माण झाली. गुरुजनांशीं तो उद्धटपणे वागूं लागला. पूर्वीच्या सर्व चांगल्या सवयी त्याने आळसाने सोडून दिल्या. त्यामुळे त्याचें चित्त कोणत्याच विषयावर केंद्रित होईना. अभ्यासांत तो मागे पडूं लागला. जो मुलगा पहिल्या वर्गांत पास व्हावयाचा तो कसाबसा शेवटच्या वर्गांत पास होऊं लागला. इतकी फजिती होऊनहि त्याच्या स्वभावांतला खोट्या गर्विष्ठपणा जाईना. तें त्याचें व्यसनच झालें होतें. अखेरीस 'गर्वाचें घर खाली' असें म्हणतात तें खरें झालें. त्याच्या जीवनांतून सर्व गुणसंपत्ति निघून गेली. देवाने अनेक गुण त्याला दिले होते; परंतु त्याने ते 'उधळले' असें लोक म्हणूं लागले.

एखाद्या परीक्षेंत पहिला नंबर मिळाल्यावर विनायकप्रमाणेच कांही कुमार चढून जातात व आळशी बनतात. परंतु त्यामुळे ते मागे पडतात. आपली घरची परिस्थिति फार चांगली आहे, आपण दिसायला फार सुंदर आहों, आपले वडील फार श्रीमंत आहेत, आपला आवाज फार चांगला आहे, वगैरे अनेक छोट्यामोठ्या, खऱ्याखोट्या कारणांमुळेहि कांही कुमार चढून जातात. फुगून जातात. आपण फार 'हुशार', 'गुणी', 'पराक्रमी', 'कर्तव्यगार', 'नशीबवान' आहों असें त्यांना वाटूं लागतें. परंतु त्यामुळे त्यांची दिशाभूल होते.

मित्रहो, तुमची अशी दिशाभूल होऊं देऊं नका ! प्रगतीचा रस्ता खूप खूप मोठा आहे, चढावाचा आहे, लांब पल्ल्याचा आहे, हें सतत ध्यानांत ठेवा. त्यावरून चालणाऱ्या यात्रेकरून नम्र वृत्ति सोडून कधीच चालत नाही. कारण जो भक्त नम्र असेल त्यालाच देव प्रसन्न होतो. मित्रहो, कुमारवयांतील तुम्ही विद्यार्थी म्हणजे प्रगतिदेवीचे उपासक आहांत, भक्त आहांत. तेव्हा तुम्ही प्रत्येकाने नम्र वृत्ति केव्हाहि सोडतां कामा नये.

प्रकरण अकरावें

पण खचूं नका

प्रगतीचा हव्यास धरणान्या तुम्हां विद्यार्थ्यांमध्ये नम्र वृत्ति हवी असें मी गेल्या प्रकरणाच्या अखेरीस सांगितलें. परंतु नम्रपणा असणें याचा अर्थ न्यूनगंड असणें असें मात्र नव्हे. कारण न्यूनगंड असणें व त्यामुळे खचून जाणें हेंहि चांगलें नाही, हें लक्षांत ठेवां.

न्यूनगंड म्हणजे स्वतःला कमी लेखण्याचा स्वभाव. स्वतःची स्वतःच अवहेलना व निंदा करण्याचा स्वभाव.

न्यूनगंडाच्या उलट अर्थाचा शब्द अहंगंड. अहंगंड म्हणजे स्वतःला उगीचच फार फार मोठे, शहाणे, हुशार समजण्याचा किंवा गर्विष्ठपणाने स्वतःकडे बघण्याचा स्वभाव. अहंगंडाची वाधा झालेल्या माणसाची कशी फजिती होते हें गेल्या प्रकरणांत आपण पाहिलें. सशाला अहंगंड झाला होता. विनायकाला अहंगंड झाला होता.

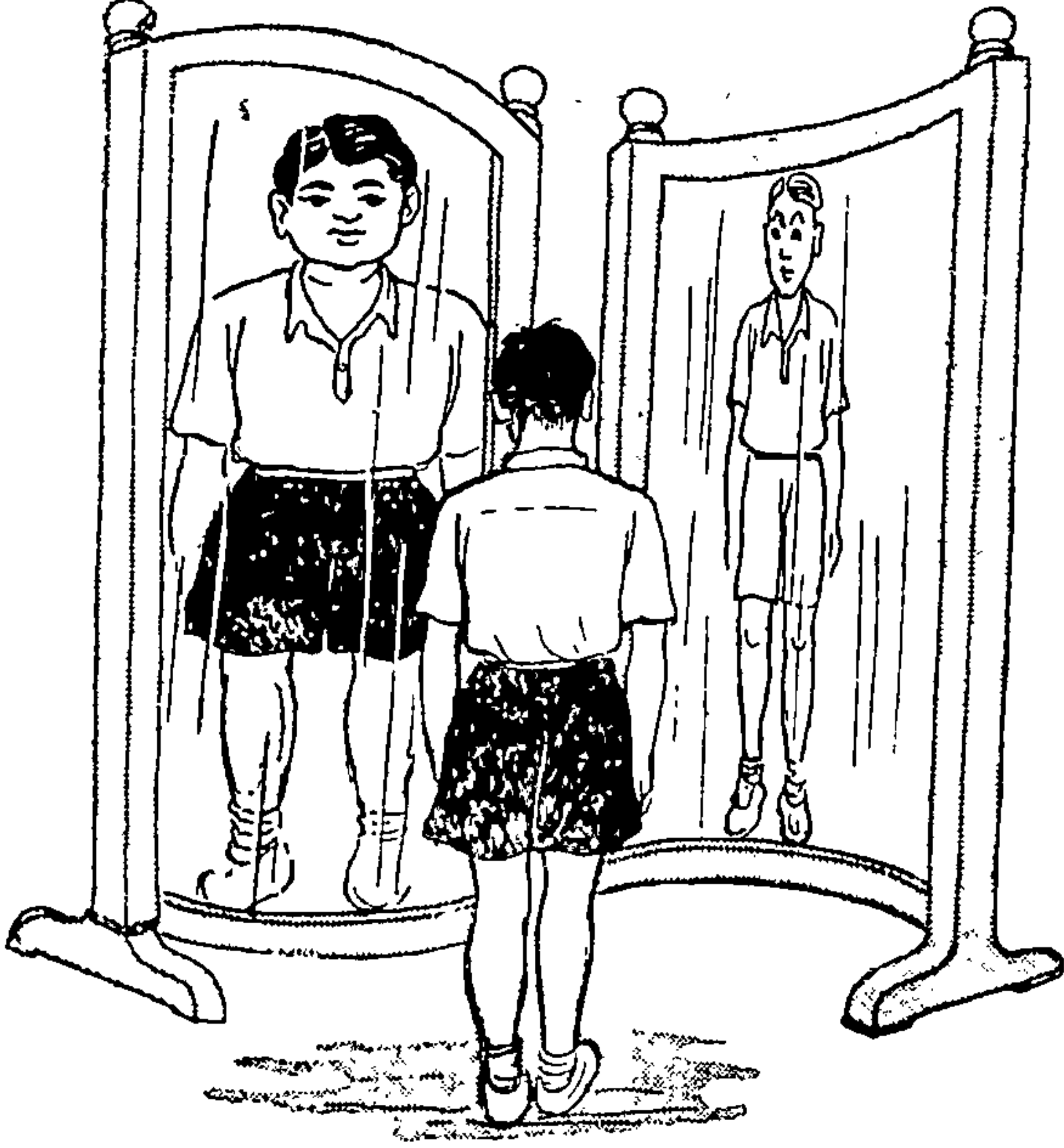
अहंगंडाची वाधा झालेल्या कुमाराला आपण फार 'मोठे' आहोंत असें वाटतें. त्या उलट, न्यूनगंड झालेल्या कुमाराला मात्र आपण खूपखूप लहान आहोंत असें वाटतें.

परंतु हें दोन्हीहि तरे नसतें. कसें तें एक गंमतीदार उदाहरण घेऊन सांगतां.

बहिर्गोल भिंगाचा आरसा तुम्ही पाहिला आहे का ? त्यांत पाहिलें की आपलें तोंड-हात-पाय-अंग इत्यादि अवयव केवढे तरी अगडबंद दिसतात !

अहंगंडाची बाधा झालेल्याला आपण असेच मोठे, कर्तबगार, गुणवान् व भाग्यवान् आहोंत असें वाटत असतें.

या उलट, जर तुम्ही अंतर्गोल भिंगाच्या आरशासमोर जाऊन उभे राहिलांत तर काय दिसेल ? तुमचे तोंड-हात-पाय-अंग अगदी किड-

किडीत व अशक्त दिसेल. न्यूनगंडाची बाधा झालेल्याला आपण स्वतः असेंच ' लहान ' ' निरुपयोगी ' ' अवगुणी ' ' क्षुल्लक ' ' कुचकामी ' व ' कमनशिबी ' आहोंत असें वाटूं लागतें.

अहंगंड किंवा न्यूनगंड यांपैकी कशाचीच बाधा होऊं देणें हें कां चांगलें नसतें, हें बहिर्गोल व अंतर्गोल भिंगांच्या उदाहरणामुळे आता तुमच्या नीट लक्षांत आलें असेल. सपाट भिंगाच्या आरशांत पहाणें हेंच योग्य व हितकर असतें. त्यामुळे आपण जसें आहोंत तसें दिसतों. खोटा मोठेपणा किंवा खोटा कमीपणा आपल्याला चिकटत नाही.

वास्तविक, स्वतःमधील गुणांबद्दल, योग्य तेवढा आदर व अभिमान प्रत्येक कुमाराला असलाच पाहिजे. कारण त्यामुळे तो फुगत नाही; उलट त्याचा आत्मविश्वास मात्र वाढतच जातो. त्याचप्रमाणे स्वतःमधील किंवा स्वतःच्या घरच्या परिस्थितीमधील उणीवांची, दोषांची, व्यंगांची योग्य ती जाणीवहि प्रत्येक कुमाराला असली पाहिजे. कारण त्यामुळेच तो खचत नाही. उलट, प्राप्त परिस्थितीला तोंड देण्याकरिता तो सज्ज होतो. त्याचा उत्साह वाढीस लागतो.

परंतु याकरिता स्वतःकडे व स्वतःच्या घरच्या परिस्थितीकडे पाहण्या-बाबत तुम्ही चोखंदळपणा व शहाणपणा दाखविला पाहिजे.

जो कुमार असा चोखंदळपणा व शहाणपणा दाखवील त्या कुमाराला अहंगंडाचीहि बाधा होणार नाही किंवा न्यूनगंडाचीहि होणार नाही ; तर त्याचा आत्मविश्वास वाढीस लागेल व प्रगतीच्या रस्त्यावरून तो हिंमतीने वाटचाल करू लागेल.

व्हायचें आहे ना तुम्हांला शहाणे अन् चोखंदळ ? वाढवावयाचा आहे ना आपला आत्मविश्वास तुम्हांला ? मग, मित्रहो, तुम्ही असें करा की स्वतःच्या परिस्थितीची अन् आपल्या दहा-पंधरा मित्रांच्या परिस्थितीची तुलना करा व आपली परिस्थिति कशी आहे याचा शांतपणाने विचार करा.

आपला आत्मविश्वास वाढीस लागावा म्हणूनच ही तुलना करावयाची आहे. इतरांच्या जीवनांतील उणीवा शोधण्याकरिता नव्हे किंवा आपल्या जीवनांतील उणीवांमुळे खट्टू होण्याकरिताहि नव्हे.

ज्या मुख्य बाबींसंबंधी तुम्ही इतर कुमारांच्या जीवनाचा शोध घ्यावयाचा आहे त्या बाबी कोणत्या, हें आता सांगतो.

त्या बाबी अशा :

- (१) त्याच्या कुटुंबाची सांपत्तिक परिस्थिति.
- (२) त्याच्या घराण्याचा नावलौकिक.
- (३) त्याचे आईवडील व इतर जवळचे नातेवाईक यांची माहिती.
- (४) त्याची बौद्धिक पातळी व शाळेंतील यश.
- (५) त्याची शारीरिक मुरूपता व सुदृढता.

(६) त्याचे इतर गुण (वक्तृत्व, चित्रकला, संगीत, अभिनय, लेखन, खेळ आदि विषयांतील आवड व प्रगति).

या मुख्य मुख्य सहा बाबी सांगितल्या. आणखी कांही तुम्हांला आठवतील. वाटलें तर त्यांचासुद्धा या यादींत समावेश करा.

नंतर तुम्ही असें करा की, आपल्या ओळखीच्या पांच-सहा कुमारांच्या जीवनाचा थोडा अभ्यास करा अन् वरील बाबींसंबंधीची माहिती लिहून काढा. घटकाभर असेंच समजा की, हा एक गमतीदार खेळच आपण खेळत आहों झालें !

मी कुमारवयांत असतांना अनिलकुमारसारखे माझ्या ओळखीचे जे कुमार होते त्यांच्या परिस्थितीचा असाच अभ्यास मी केला होता. त्यांतून मला काय आढळून आलें हें सांगूं का तुम्हांला ? शिवाय, त्याच माहितीच्या आधारेणें आज माझ्या मनांत कोणते विचार येतात तेहि सांगूं का ?

अनिलकुमारची परिस्थिति खालीलप्रमाणे होती :

(१) त्याच्या कुटुंबाची सांपत्तिक परिस्थिति मध्यम होती.

(२) त्याच्या घराण्याला नांवलौकिक मुळीच नव्हता. त्याच्या कुटुंबातील कोणीहि व्यक्ति समाजांत विशेष प्रसिद्धि पावलेली नव्हती.

(३) त्याची आई वारलेली होती. वडिलांशिवाय जवळचा दुसरा महत्त्वाचा नातेवाईक त्याला नव्हता. वडिलांचें शिक्षण मॅट्रिकपर्यंतच झालें होतें.

(४) अनिलकुमारची बौद्धिक पातळी उच्च दर्जाची होती. सर्व विषयांत त्याची प्रगति चांगली होती.

(५) पण शारीरिकदृष्ट्या दिसायला तो सामान्य होता. त्याच्या अवयवांत रेखीवपणा नव्हता. परंतु त्याचा पिंड चांगला होता. त्याचे डोळे तेजस्वी होते. आणि

(६) वक्तृत्व, लेखन, सादू, चित्रकला, अभिनय आदि गुणांबद्दल तो खूपच विकसित होता. (याची माहिती पहिल्या प्रकरणांत मी तुम्हांला सांगितली आहेच.) या कला आत्मसात् करण्याकडे त्याचा जन्मजात कल होता

व त्याबद्दल त्याने प्रयत्नहि भरपूर केले होते.

वरील माहिती वाचून अनिलकुमारच्या परिस्थितीविषयी कोणता निष्कर्ष निघतो ? त्याची परिस्थिति शंभर टक्के अनुकूल होती असे म्हणतां येईल का ?

अनिलकुमारच्या कुटुंबाची सांपत्तिक परिस्थिति साधारण होती, त्याच्या घराण्याला नांवलौकिक किंवा प्रतिष्ठा नव्हती, त्याचे वडील फारसे शिकलेले नव्हते व नोकरींत वरच्या हुद्द्यावर नव्हते, त्याची आई दुर्दैवाने वारलेली होती वगैरे गोष्टी काय दाखवतात ? या बाबतींत तो कमी भाग्यवान् होता असेच नाही का ?

पण त्यामुळे अनिलकुमार खचून गेला नव्हता, त्याचे वडील निराश झालेले नव्हते. आपल्या परिस्थितीमध्ये जे मुद्दे अनुकूल होते त्याकडे पाहून अनिलकुमारला सारखा उत्साह वाटत होता. त्यामुळे त्याच्यांत केव्हाहि न्यूनगंड निर्माण झाला नाही.

प्रतिकूलता व अनुकूलता यांचें मिश्रण माझ्या सगळ्या मित्रांच्या परिस्थितींत सापडत होतें. कोणाची एक बाब चांगली तर कोणाची दुसरीच चांगली होती. परंतु प्रत्येकाच्या परिस्थितींत कांहीं तरी चांगलें होतेच होतें.

विलास केळकरची सांपत्तिक परिस्थिति अनिलकुमारपेक्षा किती तरी पटींनी चांगली होती. त्याचे वडील एका मोठ्या कारखान्याचे मुख्य मॅनेजर होते. अनिलकुमारच्या वडिलांसारखे शेकडो लोक त्यांच्या हाताखाली काम करीत होते. शिवाय, विलासच्या घराण्याला प्रतिष्ठाहि होती.

पण या अनेक बाबतींत कमालीच्या भाग्यवान् असणाऱ्या विलासच्या जीवनांत इतर कांहीं बाबतींत कमतरता होतीच. त्यांची आई लहानपणीं वारली होती; त्याची बुद्धि सामान्य होती; वर्गांत त्याचा नंबर विलासच्या खाली असे.

विठ्ठल पवारच्या परिस्थितीकडे पाहिलें तर अनिलकुमार किंवा विलास यांच्यापेक्षा कांही चांगले व कांही वाईट मुद्दे दिसले असते. विठ्ठलची सांपत्तिक परिस्थिति अगदी गरीब होती. त्याच्या घराण्याला गेल्या शतकांत फार मोठी प्रतिष्ठा होती. पण अलिकडे मात्र ती प्रतिष्ठा मुळीच उरली नव्हती. हे झाले प्रतिकूल मुद्दे. पण अनुकूल मुद्दे असे होते की, विठ्ठलला गणित विषय.

फार चांगला जमे. परीक्षेंत शंभरापैकी शंभर गुण तो मिळवी. एकूण त्याची बुद्धि, फार तीक्ष्ण व कुशाग्र होती. अनिलकुमारपेक्षाहि वरची. शिवाय दिसायला तो अधिक रेखीव, रुबावदार व राजविंडा होता. विठ्ठलचें सध्याचें यशाहि अपूर्व आहे. तो गणित विषय घेऊन प्रथमश्रेणींत व्ही. ए. झाल्यावर केंब्रिजला जाऊन रँग्लर होऊन आला आहे. सध्या माझे मित्र विठ्ठलराव पवार हे एका सायन्स कॉलेजचे प्रमुख आहेत.

अनिलकुमार, विलास व विठ्ठल यांच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन त्यांतील चांगले व वाईट मुद्दे मांडून जे मी वर दाखविले त्यावरून असाच निष्कर्ष निघतो की —

कोणत्याच कुमाराची परिस्थिति संपूर्णपणें अनुकूल किंवा संपूर्णपणें प्रतिकूल नसते. अनुकूलता व प्रतिकूलता यांचें गंमतीदार मिश्रण करूनच प्रत्येकाच्या जीवनप्रवासाची शिदोरी देव किंवा दैव त्याला बांधून देत असतें. मित्रहो, तुमच्याहि प्रत्येकाच्या जीवनप्रवासाच्या शिदोरींत कांही गंमतीजमती भरलेल्या आहेत. कांही अनुकूल, कांही प्रतिकूल. आपापल्या परिस्थितींतील प्रतिकूल बाबी कोणत्या हें नीट समजून घ्या. पण त्यामुळे गांगरून जाऊं नका; खचून जाऊं नका.

यात्रावत एक गोष्ट तुम्हांला सांगतो : दोन कुमार होते. एकाचं नांव होतं कुमार आशावादी ; दुसऱ्याचं नांव होतं कुमार निराशावादी. दोघांच्या हातांत दैवानं अमृताचे ग्लास आणून दिले. दोन्ही ग्लास अर्धे अर्धे भरलेले होते.

आपला ग्लास हातांत घेतल्याबरोबर कुमार निराशावादी याचा चेहरा निराशेनं, दुःखानं, खेदानं, व्याकुळ झाला. आपल्या ग्लासाकडे पाहून, तक्रारीच्या दीनवाण्या स्वरांत तो म्हणाला, “ माझा ग्लास अर्धाऽऽ रिकामाऽऽ ”

याच वेळीं कुमार आशावादी यानेहि आपला ग्लास हातांत उचलला होता. त्यावर नजर टाकून त्याचा चेहरा प्रफुल्लित व आनंदी झाला. आपल्या ग्लासाकडे पाहून तो आनंदाने व उत्साहाने उद्गारला, “ माझा ग्लास अर्धाऽ भरलेलाऽऽ ”

पाहिलांत ना फरक त्या दोघांच्या मनोवृत्तीमधला ? ज्याची मनोवृत्ति जशी असेल तशी त्याला आपली परिस्थिति दिसते हेंच खरं ! आशावादी माणसाचे लक्ष ‘ आपल्याला काय मिळालं आहे ’ याकडे आधी जाते. कुरकुरणाऱ्या निराशावादी माणसाचें लक्ष ‘ आपल्याला काय मिळालं नाही ’ याकडे आधी जाते. एकाला ग्लासाचा रिकामा भाग आधी दिसतो; दुसऱ्याला ग्लासाचा भरलेला भाग आधी दिसतो.

मित्रहो, तुम्ही कसे होणार ? तुमच्या जीवनांत जें नाही त्याकडे वघून खट्टू होणार का जें आहे त्याकडे पाहून आनंदित होणार ?

सांगा कसें हाणार ? आशावादी का निराशावादी ?

आशावादी, आशावादी, असेंच तुम्ही ओरडून सांगणार ना मला ?

प्रकरण बारावें

अडचणींवर मात करतां येते

युद्धाची ऐन सुरुवात होण्याच्या वेळेस पायदळांतील एक सैनिक नेपोलियन बादशहाकडे जाऊन म्हणाला, “देशासाठी प्राणपणानं लढायची माझी फार इच्छा आहे. परंतु काय करूं, महाराज ? आज माझ्या वाट्याला आलेली ही तलवार इतरांपेक्षा अर्धा फूट आखड आहे.” सैनिकाची ही तक्रार ऐकून नेपोलियन एकदम उद्गारला, “अरे, भल्या

माणसा ! इतरांपेक्षा अर्धा फूट पाऊल पुढे टाकून शत्रूवर हल्ला चढव म्हणजे झालं ! म्हणजे इतरांएवढाच पराक्रम तुंही गाजवू शकशील.”

नेपोलियनने त्या सैनिकाला दिलेला सल्ला आपणा सर्वांच्या उपयोगी पडेल असाच आहे. विशेषतः प्रगतीच्या शिखरावर आरूढ होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या तुमच्यासारख्या ध्येयवादी कुमारांनी तर ‘ अर्धा फूट पाऊल पुढे टाकण्याचा ’ हा सल्ला हृदयावर कोरून ठेवला पाहिजे.

हेलन केलर या अंध, मुक्या व बहिऱ्या असलेल्या अमेरिकन स्त्रीचें उदाहरण तुम्हांला माहित आहे ना ? लहानपणींच त्यांच्याइतकी प्रतिकूल परिस्थिति फारच थोड्यांच्या वांट्याला येते. परंतु ही महिला कमालीची आशावादी होती. आपल्या वाट्याला आलेल्या या अनंत अडचणींवर आपल्याला मात करतां येईल यावर तिची श्रद्धा होती. आणि या श्रद्धेच्या बळावर तिने केवढी तरी प्रगति करून दाखविली आहे ! कित्येक बाबतींत हेलन केलरनी डोळसांनाहि मागे टाकलें आहे. १९५५ सालीं त्या आपल्या देशांत येऊन गेल्या. त्यांच्या आशावादाने, श्रद्धेने, हिंमतीने व उत्साहाने हजारो, लाखो डोळस लोकांना जगभर प्रगतीचा नवा संदेश दिला आहे. डोळसांचे डोळे तिने उघडले आहेत.

अडचणी कित्तीहि भयंकर असल्या तरी त्यांवर मात करतां येते या दिव्य संदेशाची प्रचीति सर्व जगाला २९ मे १९५३ रोजीं आली. त्या दिवशीं हिमालयाच्या सर्वोच्च शिखरावर भारताचा एक थोर सुपुत्र स्वार झाला व तेथें त्याने अभिमानाने भारताचा पराक्रमी ध्वज रोवला. त्या दिवसापर्यंत एकाहि माणसाचे पाय गौरीशंकर शिखरावर पोचू शकले नव्हते. खुद्द तेनसिंग व त्याचे इतर शूर सहकारी यांनाहि कित्येक वर्षे वारंवार अपयश येत होतें, परंतु त्या अपयशाने ते डगमगले नाहीत. अपयश हें अपूर्ण यशच असतें, यशाच्या वांटेवरील तो एक टप्पा असतो अशी त्यांची धीरोदात्त भावना होती. त्यामुळे त्यांनी चिकाटी सोडली नाही. आपलें ध्येय दृष्टिआड होऊं दिले नाही. त्यामुळेच ते अत्यंत अवघड अशा २९१९१ फूट उंचीवरील बर्फाच्छादित शिखरावर आरूढ होण्यांत यशस्वी झाले. धन्य त्यांची व त्यांच्या चिकाटीची !

डॉ. भीमराव आंबेडकर यांची तेजस्वी जीवनकथा तुम्हांला माहित आहे ना ? एका लहान गावांतील महाराच्या कुटुंबांत त्यांचा जन्म झाला होता.

दारिद्र्य, उपेक्षा, अज्ञान, मागासलेपणा अशा अनंत अडचणींच्या अजस्र दगडी भिंतींनी त्यांचें जीवन वेढलेलें होतें. परंतु या भिंतींना त्या शूर मुलाने धडका मारल्या व त्यांतून आपल्या प्रगतीची वाट खुली करून घेतली. डॉ. आवेडकर यांनी विद्येसाठी अपरंपार कष्ट उपसले. त्यामुळे, भारतांतीलच नव्हे तर जगांतील विद्वानांमध्येहि ते अग्रगण्य ठरले. भारताची घटना लिहिण्याचें अवघड काम राष्ट्राने त्यांच्याकडेच सोपविलें व तें त्यांनी उत्कृष्टपणें पार पाडून आपलें नांव अजरामर केलें.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची तेजस्वी जीवनकहाणी ज्या ज्या महाराष्ट्रीय कुमाराला माहित होईल त्याच्या त्याच्या मनांत 'निराशा' हा शब्द कधी प्रवेशच करूं शकणार नाही. विद्यादेवीचीं दारें खेड्यापाड्यांतील लोकांना खुलीं करून देण्यासाठी त्यांनी जे भगीरथ प्रयत्न केले त्याचा इतिहास तुम्ही नीट माहित करून घ्या. साधी राहाणी, उच्च विचारसरणी व रात्रंदिवस धडपड करणें असा भाऊरावांचा स्वभाव होता. त्यामुळे त्यांचें मन तुमच्या वयाच्या एखाद्या विद्यार्थ्याप्रमाणेच जीवनाच्या अखेरीपर्यंत प्रगतीसाठी हपापलेलें होतें. 'इकडचा डोंगर उचलून तिकडे टाकणें' अशी जी म्हण आहे ती भाऊरावांनी अक्षरशः खरी केली असेंच म्हटलें पाहिजे. अज्ञानाचा भलाथोरला, काळाकभिन्न व अद्युभकारक डोंगर त्यांनी महाराष्ट्राच्या कांही जिल्ह्यांतून उचलून नेऊन अक्षरशः समुद्रांत बुडवून टाकला.

थोर समाजसुधारक प्रिन्सिपल आगरकर यांची विद्यार्थिदशा कोणाहि कुमाराला चिरंतन स्फूर्ति देईल अशीच आदर्श होती. त्यांच्या घरची गरिबी इतकी विलक्षण होती की, तशा अवस्थेंत उच्च शिक्षणाचा विचार कोणीहि सोडूनच दिला असता. परंतु त्यांनी विद्यादेवीची खडतर उपासना केली. वाल्मीकि ऋषीने जशी आपली उग्र तपश्चर्या केली तशीच. अशी गोष्ट सांगतात की, तपश्चर्येला ध्यानस्थ बसलेल्या वाल्मीकि ऋषीच्या भोवती मुंग्यांनी एक मोठे वारूळ बांधलें ! परंतु तरीसुद्धा वाल्मीकि हलला नाही; इतकी त्याची एकाग्रता झाली होती.

प्रिन्सिपल आगरकरांची एकाग्रता अशीच झाली होती. विद्येचा ध्यास त्यांनी अखंड घेतला होता. ते व्रतस्थ झाले होते. आपल्या कपड्यांकडे, जेवणाकडे, राहण्याच्या जागेकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. कॉलेजांत असतांना

त्यांना एकच सदरा होता. तोच ते रात्री धुऊन दिवसा वापरोत. कमी दराच्या खाणावळींत कदन्न खात आणि इतरांच्या आश्रयाने मिळालेल्या जागेंत उपकाराच्या ओझ्याखाली झोपत. परंतु अशा या उग्र तपस्येने विद्यादेवी त्यांच्यावर अखेरीस प्रसन्न झाली. त्यामुळे ते नुसते एम्. ए. ची परीक्षाच उत्तीर्ण झाले नाहीत; तर ते विद्वान् झाले. त्या विद्वत्तेच्या बळावर त्यांनी महाराष्ट्राला नवी दृष्टि दिली.

आगरकरांनी विद्यार्थिदशेंत जसा उग्र झगडा दिला, तसेच महर्षि अण्णासाहेब कर्वे यांनीहि विद्यार्जनासाठी अफाट परिश्रम केले. त्यांचा जन्म एका गरीब कुटुंबांत व लहानशा खेड्यांत झाला होता. तेथे शिक्षणाची सोय नव्हती. परंतु शिक्षण पूर्ण करण्याची अण्णांची प्रतिज्ञा होती. त्यामुळे ते आपला मार्ग काट्याकुट्यातून चालतच राहिले. स्वतः स्वयंपाक करून, साधे कपडे घालून, चैनीच्या वस्तूंचा मोह टाळून त्यांनी सर्व तऱ्हांनी काटकसर केली. शिकवण्या करून जेवण्यापुरते पैसे मिळविले. अभ्यास चांगला ठेवून नादारी किंवा स्कॉलर्शिप्स मिळवल्या. अखेरीस वयाच्या २९ व्या वर्षी ते बी.ए. झाले! त्यानंतर गेल्या ६०-७० वर्षांत आपल्या समाजाची त्यांनी केवढी मोठी सेवा केली आहे हे तुम्हांला माहित असेलच. अद्यापि महर्षि कर्वे हयात आहेत हे आपणा सर्वांचे सुदैव आहे. त्यांचे चरित्र तुम्ही जरूर वाचा. संधि मिळाल्यास त्यांना प्रत्यक्ष पहा. गेल्या १८ एप्रिल १९६१ ला त्यांना १०४ वे वर्षे लागले आहे.

‘अनाथ विद्यार्थी गृह’ या नांवाची पुण्याला एक संस्था आहे. या संस्थेचे थोर संस्थापक श्री. केतकर यांनी आपल्या स्वतःच्या उज्ज्वल जीवनांतून आणि पुण्याच्या दैनिक ‘सकाळ’ या वृत्तपत्राचे कर्तबगार संपादक डॉ. नानासाहेब परुळेकर व सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. ग. श्री. खैर यांसारख्या आपल्या अनेक थोर शिष्यांच्या यशस्वी जीवनांतून एक महत्त्वाचा संदेश कुमारवयांतील विद्यार्थ्यांना दिला आहे. तो संदेश असा की— प्रगतीसाठी तळमळणाऱ्या विद्यार्थ्यांला कोणत्याहि अडचणींवर मात करतां येतेच येते.

मित्रहो, ‘अडचणींवर मात करतां येते’ ही श्रद्धा तुमच्या मनांत, हृदयांत, अंतःकरणांत खोल खोल गेली पाहिजे. या श्रद्धेने तुमचे अंतरंग व्यापून टाकले पाहिजे.

अडचणींवर मात करतां येते

अनुक्रम..... ३७३५५५..... वि: .....
क्रमांक ..... १३५०..... नों: दि: १३/१०

अशा अलौकिक श्रद्धेने ज्यांचें जीवन विद्यार्थिदशेपासूनच उजळलें होतें, त्यांनीच या जगाचा दैदीप्यमान इतिहास घडविला आहे. डॉ. आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षि कर्वे, प्रिन्सिपल आगरकर यांच्यासारख्या शेकडो-हजारो तेजस्वी उदाहरणांनी माणसाच्या प्रगतीचा इतिहास भरलेला आहे. अशा अनेक नररत्नांचीं चरित्रें तुम्हीं अवश्य वाचलीं पाहिजेत.

अशीं हीं चरित्रें वाचतांना मुख्य दृष्टि ठेवा ती त्या त्या थोर माणसांनी आपापली विद्यार्थिदशा किती विकट अडचणींच्या भोंवऱ्यांतून पार पाडली आहे हें समजून घेण्याकडे होय. थोर माणसांना जें अपूर्व यश मिळालेलें असतें तें वाचून प्रथमतः आपले डोळे दिपून जातात. परंतु त्यामुळे तुम्हीं गांगरून जाऊं नका. 'आपल्याला हें कसं जमणार ?' असे वाटूं देऊं नका. हीं मोठीं माणसेंहि प्रथम तुमच्यासारख्या छोटींच असतात. त्यांच्या भोवतीहि आनिलकुमारसारख्या व विठ्ठल पवारसारख्या अडचणींच असतात. परंतु या अडचणींवर उग्र प्रयत्नांनी व चिकाटीने त्यांनी मात केलेली असते. म्हणून या उग्र प्रयत्नांची, आशानिराशांची, चिकाटीची, दृढनिश्चयाची हकीगत समजून घेण्याकडे लक्ष ठेवून तुम्हीं मोठ्या माणसांचीं चरित्रें वाचलीं पाहिजेत. म्हणजे आपल्या प्रगतीची नौका हाकारतांना दीपस्तंभाप्रमाणे त्यांचें मार्गदर्शन तुम्हांला खात्रीने होऊं शकेल.

कांही वेळां तुम्हांला असेंहि अनुभवाला येईल की, तुमच्या आंवतीभोंवती वावरणारीं कांही माणसें (आईवडील, काकामामा, गुरुजन, गावांतले पुढारी, डॉक्टर, वकील, व्यापारी, कारखानदार, चित्रकार, कलावंत, लेखक वगैरे) अशीं आहेत की त्यांच्यापैकी कांहीजणांची विद्यार्थिदशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीशीं यशस्वीपणें झगडा देण्यांत गेलेली आहे. अशा मंडळींविषयी तुम्हीं जरूर जरूर माहिती मिळवा. कारण अशीं तेजस्वी उदाहरणें ऐकूनच तुमचा आत्मविश्वास वाढेल.

प्रतिकूल परिस्थितीच्या दलदलींत जन्माला आलेल्या महारथि कर्णाचे बाणेदार उद्गार तुम्हांला माहित आहेत ना ? तो म्हणाला होता :

दैवायत्तं कुले जन्म, मदायत्तं तु पौरुषम् ॥

[अर्थ : कोणत्या कुटुंबांत व परिस्थितींत जन्माला यावें हें दैवाच्या हातीं असलें तरी त्यावर मात करून पराक्रम गाजविणें हें तर माझ्या हातीं

आहे ना ?]

कर्णाची गोष्ट तुम्हांला चांगली माहीत असेल. म्हणून ती येथे सांगत नाही. जन्मापासूनच कर्णाच्या जीवनांत अडचणी होत्या. परंतु त्यांवरहि त्याने मात केली आणि एक अत्यंत पराक्रमी, उदार, सत्यप्रिय व बाणेदार वीरपुरुष म्हणून आपलें नांव त्याने भारताच्या इतिहासांत कोरून ठेवलें आहे.

मित्रहो, तुमच्यापैकी प्रत्येकाच्या परिस्थितींत कमी अधिक कमतरता असणारच. परंतु कर्णाचे धीरोदात्त उद्गार नेहमीं लक्षांत ठेवा, आणि केव्हाहि स्वचूं नका.

Poverty is a blessing in disguise असें एक इंग्रजी वचन आहे. गरिबी हें एक गुप्त वरदान आहे असा त्याचा अर्थ. गरिबीच काय, परंतु कोणतीहि अडचण ही एक उपकारक गोष्टच समजली पाहिजे. कारण त्यामुळे सतत टोचणी सुरू होते. ज्या कुमाराला सर्व अनुकूल असतें तो आळशी, गर्विष्ठ, आत्मतृप्त होतो. सशाप्रमाणे झोपतो. परंतु ज्याच्या जीवनांत अडचणी आहेत, कांटेकुटे आहेत, अपयश आहे, दुर्दैव आहे तो जागा होतो. प्रयत्नवादी होतो. मित्रहो, तुम्ही प्रयत्नवादी व्हा. चालायला लागल्याशिवाय रस्ता कधी संपत नाही हें लक्षांत ठेवा आणि म्हणून आजपासूनच प्रगतीचा रस्ता चालायला मुरुवात करा.

भाग दुसरा

प्रगतीची वाटचाल

प्रकरण तेरावें

एकूण आठ शक्तींचा विकास करा

हातमाग किंवा यंत्रमाग चालू असतांना तुम्ही कधी पाहिला आहे का ? वेगवेगळ्या रंगांचे धागे विशिष्ट पद्धतीने एकमेकांत गुंतवून जें सुंदर वस्त्र निर्माण करण्यांत येत असतें त्याकडे किती वेळ जरी पाहत राहिलें तरी मनाचें समाधान होत नाहीं. विशेषतः एखादें भरजरी, तन्हतन्हेच्या रंगांचें, तलम व सुंदर वस्त्र विणण्याचें काम जर मागावर चालू असेल तर तें पाहून आपलें मन हरखून जातें. माग चालविणाऱ्या त्या माणसाचें तें कौशल्य पाहून आपल्याला त्या व्यक्तीचें फार फार कौतुक वाटतें. एकाच वेळीं वेगवेगळ्या धाग्यांकडे बारीक लक्ष देऊन व विशिष्ट लयबद्ध हालचाली करून त्यांतून एक सुंदर महावस्त्र सफाईने विणण्याचा त्या माणसाचा उद्योग पाहून मनाला अतिशय आल्हाद होतो. आणि नकळतपणें आपल्या मनांत एक विचार येऊं लागतो. तो विचार असा की, अशी सुंदर कलाकृति निर्माण करण्यासाठी या विणकऱ्याला अनेक बाबींकडे एकाच वेळीं लक्ष द्यावें लागतें व तसें तो यशस्वीपणें देतो म्हणूनच त्याच्या हातून अलौकिक कलाकृति निर्माण होते.

विणकऱ्याच्या लयबद्ध हालचालींकडे जितकें जास्त लक्षपूर्वक पाहावें तितका तितका आपल्या मनावर वर दिलेला विचारच ठसतो. अनेक धाग्यांतून एकच सुंदर महावस्त्र विणणें ही एक गंमतीदार कला आहे. खरोखरीच, विणकर हा एक श्रेष्ठ कलावंतच असतो.

मित्रहो, तुम्हीहि प्रत्येकजण कलावंतच आहांत. तुमच्या चिमुकल्या जीवनांतून तुम्हांला एक नवी, सुंदर, बहुरंगी व्यक्ति निर्माण करावयाची आहे. विणकन्याजवळ जसा कच्चा माल असतो (प्रथम कापूस व नंतर वेगवेगळ्या रंगांचें सूत) तसा तुमच्याजवळहि परमेश्वराने कच्चा माल देऊन ठेवलेला असतो. या कच्च्या मालांतून तुम्हांला वेगवेगळ्या प्रकारच्या आठ शक्तींचे सुंदर धागे निर्माण करावयाचे आहेत व ते एकमेकांत सफाईने गुंतवून त्यांतून एक सुंदर महावस्त्र म्हणजे सुसंपन्न व्यक्तिमत्त्व निर्माण करावयाचें आहे.

आणि, त्यामुळेच विणकन्याला ज्याप्रमाणे एकाच वेळीं पाच, सहा, सात, आठ किंवा अधिक धाग्यांकडे लक्ष द्यावें लागते त्याचप्रमाणे तुम्हांलाहि अनेक शक्तींच्या लयबद्ध विकासाकडे यापुढे एकाच वेळीं लक्ष पुरवावें लागणार आहे.

एकूण आठ शक्ति आहेत :

ज्या आठ शक्तींचा विकास कुमारवयांत तुम्ही करावयाचा असतो त्या अशा :

- (१) ध्येयवादी मनाची शक्ति,
- (२) चांगल्या सवयींची शक्ति,
- (३) सुदृढ शरीराची शक्ति,
- (४) अभ्यासिलेल्या पुस्तकांच्या ज्ञानाची शक्ति,
- (५) तांत्रिक कौशल्याची शक्ति,
- (६) व्यावहारिक अनुभवांची शक्ति,
- (७) कलाछंदांनीं आनंद निर्मिण्याची शक्ति आणि
- (८) भोंवतालच्या घडामोडींचा विचार करण्याची शक्ति.

अष्टावधानी भव :

प्रत्येक महत्त्वाकांक्षी कुमाराने वर दिलेल्या आठ शक्तींपैकीं प्रत्येक शक्तीचा जास्तीत जास्त विकास साधला पाहिजे. एखाद्याच शक्तीचा खूप खूप विकास केला व इतर शक्ति अविकसित ठेवल्या तर तें योग्य होणार नाही. थोडक्यांत सूत्रमय पद्धतीने संस्कृतांत सांगायचें तर मी तुम्हांला असें म्हणेन की, ' अष्टावधानी भव ! ' (म्हणजे एकाच वेळीं आठ बाबींकडे लक्ष देणारे व्हा).

तसें झालांत तरच कुशल विणकन्याप्रमाणे एक अप्रतिम कलाकृति तुमच्याहि जीवनांतून निर्माण होईल.

अनिलकुमारसारख्या यशस्वी माणसांच्या आजच्या जीवनाकडे पाहिलें कीं, हीच एक मुख्य गोष्ट आपल्या ध्यानांत येते. ती अशी की—या मंडळींनी आपापल्या कुमारवयाचा उपयोग सर्वांगीण विकासासाठी केलेला असतो. म्हणजेच आठ शक्तींच्या विकासासाठी त्यांनी आग्रहपूर्वक प्रयत्न केलेला असतो. एक, दोन किंवा कांही थोड्याच शक्तींच्या विकासाकडे लक्ष देण्याने त्यांचें समाधान झालेलें नसतें.

प्रौढ वयांत माणसाला किती व केवढें यश येणार हें मुख्यतः त्याच्या विविध शक्तींचा विकास किती भरगच्च झाला आहे यावर अवलंबून असतें. कांही माणसांचें अभ्यासिलेल्या पुस्तकांचें ज्ञान म्हणजेच बौद्धिक ज्ञान व तांत्रिक कौशल्य उच्च दर्जाचें असतें; परंतु त्यांची प्रकृति सुदृढ नसते किंवा त्यांचे व्यावहारिक अनुभवांचें ज्ञान तुटपुंजें असतें. त्यामुळे ते जीवनांत मागे पडतात.

तुमच्या अवतीभोवती जीं प्रौढ माणसें आहेत त्यांच्या जीवनाचा तुम्ही संधि मिळेल तेव्हा अभ्यास करीत राहा. त्यांच्या जीवनांत जें कमीअधिक यश मिळालेलें दिसत आहे त्याचा विचार करा. अशा निरीक्षणांतून तुम्हांला पुष्कळ शिकावयास मिळेल व आठहि शक्तींच्या विकासाकडे कुमारवयांत आग्रहपूर्वक लक्ष कां दिलें पाहिजे हें पूर्णपणें लक्षांत येईल.

विकासाचें सोपें तंत्र :

अर्थात्, एकाच वेळीं 'अष्टावधानी' असणें सोपें नाही हें खरेंच आहे. परंतु सर्वांगीण विकासाचें महत्त्व तुम्हांला पटलें व त्याचा ध्यास तुम्हांला लागला की, आपण एकाच वेळीं इतका मोठा प्रयत्न करीत आहों हें तुम्ही विसरूनहि जाल. शिवाय, प्रत्येक शक्तीचा विकास इतर सातहि शक्तींच्या विकासाशीं अतिशय निगडित असतो. त्यांच्यांत परस्परावलंबन असतें. पेटीच्या सुरांत, इंद्रधनुष्याच्या रंगांत किंवा जलतरंगाच्या नादलहरींत जसे स्वररंगांचे अपूर्व परस्परावलंबन व मिश्रण असतें तसेंच कर्तव्यगार माणसाच्या सर्व बाजूंनी उमललेल्या व्यक्तिमत्त्वांतील विविध शक्तींमध्ये असतें. त्यामुळेच,

कोणत्याहि एका शक्तीचा विकास करण्याने इतर शक्तींच्या विकासाला चालना मिळते व आपला उत्साह वाढू लागतो.

अर्थात्, केवळ उत्साह खूप वाटत असला म्हणजे तुमच्या प्रयत्नांना अपेक्षित यश येतंच असें नाही. उत्तम प्रतीचें यश येण्याकरिता आणखी एका बाबीची गरज असते. ती बाब म्हणजे तंत्रशुद्ध प्रयत्न.

तंत्रशुद्ध प्रयत्न म्हणजे योग्य प्रकारे केलेले प्रयत्न. अचूक पद्धतीने केलेले प्रयत्न. एखाद्या नव्या ठिकाणी आपल्याला पाँचायचें असेल तर त्याकरिता दोन रस्ते असू शकतात. एक जवळचा व सोपा रस्ता ; आणि दुसरा लांबचा व अवघड रस्ता. या दोहोंपैकी जवळचा व अचूक रस्ता ज्याला माहिती होतो त्याच्या प्रगतीचा प्रवास लवकर संपतो व त्यांत बरीच गंमतहि येते.

आपल्या आठहि शक्तींचा विकास तुम्हांला थोड्या वेळांत, कमी कष्टांत व गंमतीदार पद्धतीने साधावयाचा आहे ना ? मग या शक्तींच्या विकासाचें तंत्र तुम्हीं लक्षपूर्वक समजून घेतलें पाहिजे आणि त्या तंत्रांचा अवलंब निष्ठेने केला पाहिजे. पुढील प्रकरणापासून मी तुम्हांला प्रत्येक शक्तीच्या विकासाचें तंत्र माहित करून देणार आहे, तें तुम्ही लक्षपूर्वक समजून घ्या. म्हणजे एखाद्या कुशल चित्रकाराप्रमाणे रंगपेटींतील विविध रंगांचा चातुर्याने व मार्मिकतेने उपयोग करून तुम्ही स्वतःच्या जीवनाचें एक नवें, सुंदर, आल्हादकारक चित्र रंगवीत आहांत किंवा स्वतःमधून एक नवी, तेजस्वी, प्रभावी व्यक्ति निर्माण करीत आहांत असा गंमतीदार अनुभव तुम्हांस येईल.

मग करणार ना आता उत्साहाने सर्वांगीण प्रगतीच्या नव्या वाटचालीची सुरुवात ?

* * *

प्रकरण चौदावें

ध्येयवादी मनाची शक्ति

‘ रिकाम्या मनांत सैतान वास करतो ’ अशी एक म्हण आहे. ती अगदी खरी आहे. त्यामुळे माणसानें आपलें मन रिकामें राहूं देऊन चालत नाही. तें कोणत्या तरी चांगल्या, पवित्र व उत्साहवर्धक गोष्टीने भरावें लागतें. ही अशी गोष्ट कोणती ?

‘ ध्येय ’ ही अशी अद्भुत गोष्ट आहे.

तेव्हा तुम्ही आपल्या मनाला ध्येयाचा ध्यास लावला पाहिजे. ध्येयाच्या विचारांनी तें भरून टाकलें पाहिजे. कारण ज्या कुमाराचें मन असें ध्येयवादी असतें तो कुमारच प्रगतीच्या रस्त्यावरून एकाग्रतेने, झपाट्याने, प्रसन्नतेने चालू शकतो.

कुमारवयांतील प्रगतीच्या वाटचालींत मनाकडून अडथळे येण्याचा फार संभव असतो. कारण या वयांत तुमचें मन सुकणू नसलेल्या जहाजाप्रमाणे सैरावरा धावण्याची शक्यता फार असते. खोटे बोलणें, चोऱ्या करणें, शाळा बुडविणें अशांसारख्या अनिष्ट खोड्या कांही मुलांना कुमारवयांतच लागतात व त्यामुळे त्यांची घसरगुंडी सुरू होते. याचें कारण काय असावें ? याचें मुख्य कारण हेच की, त्यांच्या मनाला ध्येयाचा ध्यास नसतो. अनिलकुमारसारखा मुलगा कधी चोऱ्या करील का ? खोटे बोलेल का ? नाही. कारण त्याचें मन रिकामें नसतें. त्याच्या मनाच्या आकाशांत ध्येयसूर्य उगवलेला असतो. त्यामुळे त्याचें अंतरंग उजळलेलें असतें; त्याच्या जीवनाला योग्य दिशा मिळालेली असते.

माणसाचें मन ही एक फार मोठी शक्ति आहे असें म्हणतात, हें तुम्हांला केवळ माहीतच असेल असें नाही; तर याचा अनुभवहि एव्हाना तुम्हांला अनेकदा आलेला असेल. एखादी गोष्ट करायला तुमचें मन जर राजी, अनुकूल किंवा उत्सुक नसेल तर तुमचें शरीर काम करूं शकत नाही. “ One may take a horse to water, but twenty cannot make him drink ” ही म्हण तुम्ही ऐकली असेलच. वीसच काय परंतु शेकडो लोकांनी सक्ति केली तरी घोडा पाण्याजवळ जाऊनहि पाणी पिणार नाही. परंतु, जर त्याच्या ‘ मनांत ’ असलें तर तो कोणाच्या सक्तिविनाहि आनंदाने पाणी पिईल.

मनाची शक्ति ही अशी एक विलक्षण प्रभावी शक्ति आहे; परंतु ही प्रभावी शक्ति सत्कार्याकडे व याग्य दिशेकडे वळविणें हें मात्र अवश्य असतें. अग्नि ही दुधारी शक्ति आहे असें म्हणतात, कारण विस्तवाने अन्नहि शिजवितां येतें व दुसऱ्याच्या घराला आगहि लावतां येते. मनाच्या प्रचंड शक्तीचें असेंच आहे. सैतानाच्या हातांत ती देतां येते व त्यामुळे समाजांत चोऱ्यामाऱ्या, दंगली, गुंडगिरी इत्यादि अनिष्ट गोष्टी करून समाजाला त्रास देतां येतो. याउलट, या शक्तीला ध्येयरूपी देवाच्या हातांत देतां येते. पाण्याला जशी धरणाची भिंत बांधून त्यांतून धनधान्याचे व फळांफुलांचे मळे फुलवितां येतात त्याप्रमाणे मन ‘ ध्येयवादी ’ झाल्यानंतर त्यांतून निर्माण होणाऱ्या प्रचंड शक्तीमुळे आपल्या संबंध जीवनाची मशागत सुरू होते व त्यांतून कर्तृत्वाचें भरघोस यश पदरांत पडूं लागतें.

तेव्हा, मित्रहो, तुम्हीं आपलें मन रिकामें ठेवूं नका; ध्येयासंबंधीच्या उच्च विचारांनी तें काठोकाठ भरून टाका. ही गोष्ट तुम्हांला विलकुल अवघड वाटणार नाही, याची मला खात्री वाटते. कारण तुमच्या मनांत ध्येयाची ओढ निर्माण करण्याचें काम परमेश्वराने किंवा निसर्गाने यापूर्वीच केलेलें आहे. कुमारवयाच्या उंबरठ्यावर येऊन तुम्ही दाखल झाल्याबरोबर तुमच्या मनाला मोठें होण्याची व प्रगति करण्याची स्वप्ने कशी पडूं लागतात याचा अनुभव तुम्हांला आहेच. त्यामुळे, प्रगतीची क्रांतिकारक व मंगलदायी हाक कशी ऐकू येते याबद्दल या पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत मी पुष्कळ विस्ताराने सांगितलें आहे. प्रगतीची हाक ही देवाची हाक आहे. ध्येयाची हाक आहे. या हाकेला ओ देण्याचें तुम्ही एव्हाना ठरविलें आहे ना ? मग तुमचें मन आता

रिकामें राहिल्लें नाही व सर्वंध आयुष्यांत ते पुनः कधी रिकामें होणारहि नाही. प्रगतीच्या ध्येयाने तें नेहमी तुडुंब भरून जाईल.

‘ प्रगतीचें ध्येय ’ या शब्दांचा अर्थ नीट न समजल्यामुळे कांही कुंमार गोंधळांत पडतात. म्हणून गेल्या प्रकरणांत याबाबत मी ध्येयसाधनेचा तपशीलवार कार्यक्रम तुमच्यापुढे ठेवला आहे. ‘ एकूण आठ शक्तींचा तंत्रशुद्ध विकास करणें ’ असा तुमच्या ध्येयसाधनेचा सोपा व सुस्पष्ट कार्यक्रम आपण आंखला आहे. या कार्यक्रमाच्या वाटचालीचा ध्यास तुम्हांला लागला की, तुमचें मन काठोकाठ भरून जाईल; उत्साहाने ओसंडू लागेल. याचाच अर्थ असा की, तुमचें मन ‘ ध्येयवादी ’ होईल.

‘ मित्रहो, तुमचें मन असें ध्येयवादी झालें की उरलेल्या सात शक्तींचा विकास करणें ही तुम्हांला अत्यंत मजेदार गोष्ट वाटू लागेल आणि रात्रंदिवस तुम्ही विविध कार्यक्रमांत गुंग होऊन जाल. त्यामुळे तुमच्या आसपासचे लोकहि तुमच्याबद्दल यापुढे असें म्हणू लागतील की, “ प्रगति करण्याचं या बेटयानं आता मनावर घेतलेलं दिसत आहे ! ”

प्रकरण पंधरावें

चांगल्या सवयींची शक्ति

“ Man is a bundle of habits ” असें एक इंग्रजींत सुंदर वचन आहे. ज्याला चांगल्या सवयी लागलेल्या नसतात त्याला वाईट सवयी तरी असतातच, परंतु सवयींशिवाय माणूसच असूं शकत नाही. म्हणूनच सवयींचा समुदाय म्हणजे माणूस अशी गमतीदार व्याख्या वर दिलेल्या इंग्रजी वचनांत आढळते.

चांगल्या सवयी ही माणसाच्या जीवनांतील एक फार मोठी शक्ति आहे. ज्या माणसाजवळ चांगल्या सवयी असतात तो माणूस सर्वांनाच आवडतो. त्याची प्रगतीहि ज्ञपाज्ञपा होते.

परंतु चांगल्या सवयी लावून घेण्याकरिता योग्य वयांत व योग्य प्रकारे प्रयत्न करावे लागतात. चांगल्या सवयी लावण्याचें कार्य जन्मानंतर पहिल्या महिन्यापासून मातेलाच करावें लागतें. हें काम अत्यंत अवघड असतें, परंतु बाळाकरिता आई हें काम अतिशय कष्ट घेऊन पार पाडते. पाहण्याच्या, बोलण्याच्या, उत्सर्गाच्या, चालण्याच्या, पळण्याच्या अशा प्रकारच्या अनेक सवयी ती बाळाला हळूहळू लावते. बालपणांत लावून घ्यावयाच्या या सवयी तुम्हांला एव्हाना लागलेल्या असतीलच, परंतु आता या सर्व सवयींचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. कारण तुम्ही आता कुमार झालां आहांत. तुमच्यापुढे तुम्ही आता ‘ प्रगतीचें महान् ध्येय ’ ठेवलें आहे. एका नव्या रस्त्यावरून तुम्हांला आता चालावयाचें आहे. तेव्हा या नव्या

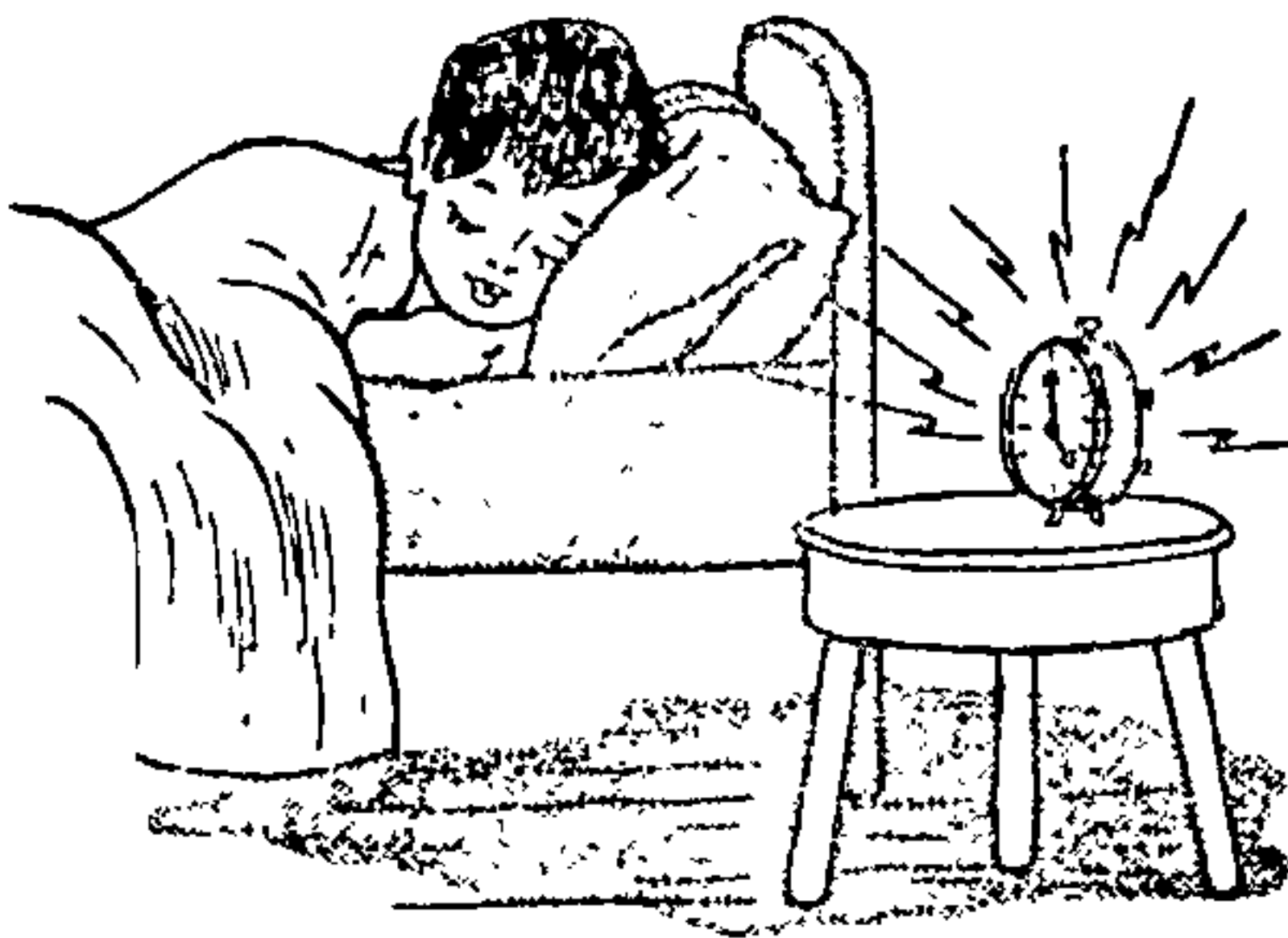

ध्येयसाधनेच्या दृष्टीने आपल्या सवयींची शक्तीहि तुम्ही वाढविण्याची गरज आहे. ज्या सवयी तुम्ही आता लावून घ्यावयाच्या आहेत त्या केवळ वैयक्तिक व शारीरिक असतील असे नव्हे; कांही सवयी सामाजिक व मानसिक असल्या लागतात. अशा प्रकारच्या मुख्य मुख्य सवयी कोणत्या व त्या कशा लावून घ्याव्या (अद्यापि तुम्ही लावून घेतलेल्या नसल्यास) याची माहिती मी आता पुढे देत आहे. ती लक्षपूर्वक वाचा व या सर्व सवयी तुम्ही निग्रहपूर्वक लावून घ्या.

सत्रय पहिली : सकाळीं लवकर उठणे.

लहान मुलांना लवकर उठायचा आग्रह कोणी करित नाही. परंतु कुमार-वयांत आल्यावर तुम्हां मुलांनी सकाळीं लवकर उठून आपला दिवस उत्साहाने सुरू करण्याची गरज असते.

पहाटे फार लवकर नाही, परंतु साडेपांच वाजतां उठण्याची सवय तुम्ही केली पाहिजे. त्याकरिता तुम्ही घड्याळाचा गजर लावला पाहिजे. आई-वडिलांनी हाक मारून उठविण्यापेक्षा आपले आपणच गजर ऐकून उठणे

अधिक आनंददायक असते. कारण त्यांत स्वावलंबन असते. मात्र गजर झाल्यावर लगेच ताडकन् उठून कामाला लागणे अवश्य असते. नाहीतर गजर बंद करून पुन्हा झोपीं जाण्याचा मोह होतो. गजर ऐकू यायचीसुद्धा सवय व्हावी लागते. प्रथम प्रथम

तो केव्हा झाला तें समजत नाही ! परंतु रात्रीं निजतांना तुम्ही आपल्या मनाला नीट समजावून सांगितलेंत की त्या मनाला गजर ऐकू येऊं लागेल. आपलें शरीर झोपलेलें असलें तरी मन थोडें फार जागेच असतें. तें जागृत मन आपल्याला उठवतें.

गजर झाल्यावर उठण्याची सवय झाली की कांही महिन्यांनी गजर होण्या-पूर्वीच जाग येऊं लागते. तसा अनुभव यायला लागला की आपल्याला गंमत

वाटू लागते. आणि असा गंमतीदार अनुभव येऊं लागला की मगच ' सकाळीं लवकर उठण्याची सवय आपल्याला लागली ' असें खात्रीपूर्वक म्हणतां येतें.

कांही विद्यार्थ्यांच्या घरांत गजराचें घड्याळ नसण्याचा संभव आहे. अशा विद्यार्थ्यांनी कपड्यांची किंवा इतर जमेल ती काटकसर करून शक्य तितक्या लवकर एक घड्याळ मिळवावें. विद्यार्थी म्हटला की, त्याच्याजवळ गजराचें घड्याळ पाहिजेच. जवळजवळ राहणाऱ्या दोघाचौघा विद्यार्थ्यांना सहकार्याने एका घड्याळावर काम भागवतां येईल. घरांतल्या सर्व भावंडांना एक घड्याळ असलें तरी चालतेंच. परंतु घड्याळाच्या गजराने म्हणजेच स्वावलंबनाने दिवसाची सुरुवात करतां आली की कुमारांचा स्वाभिमान साहजिकच वाढीला लागतो. सूर्य उगवण्यापूर्वी महत्वाकांक्षी कुमाराने आपल्या दिवसाची सुरुवात केलीच पाहिजे.

सकाळीं लवकर उठण्याची सवय अंगांत मुरण्याकरिता रात्री फार उशीरापर्यंत न जागण्याची दक्षता तुम्ही घेतली पाहिजे. सिनेमा-नाटक पाह्यला किंवा विशेष कांही कारणाने क्वचित् जागरण घडलें तर वेगळें. परंतु शक्यतोवर रात्रीच्या सिनेमा-नाटकाला तुम्ही शनिवारखेरीज करून जात जाऊं नका. सामान्यतः तुम्ही रात्रीं ९॥ च्या सुमारास झोंपत जा. रात्रीं ९॥ ते पहाटे ५॥ अशी एकूण आठ तास तुम्ही झोप घेणें अवश्य आहे. कुमारवयांतल्या मुलांना साधारण आठ तासांच्या झोपेची आवश्यकता आहे असें डॉक्टरमंडळी सांगतात, असो. रोज पहाटे ५॥ वाजतां उठून आपला दिवस उत्साहाने सुरू करावयाचा असा तुम्ही निश्चय करा. कारण ज्याच्या दिवसाची सुरुवात चांगली होते त्याचा आत्मविश्वास दिवसभर वाढतच जातो व प्रत्येक कामांत चांगली प्रगति होते.

सवय दुसरी : सकाळचे कार्यक्रम एकापाठोपाठ उरकणें.

सकाळीं अंथरुणांतून उठल्यानंतर पुढील तासा-सव्वातासांत तुम्ही सकाळचे विविध कार्यक्रम एकापाठोपाठ उरकण्याची सवय लावून घेतली पाहिजे. हे कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे :—

- (१) गादी गुंडाळणें.
- (२) संधासांत जाणें.

- (३) तोंड धुणे.
- (४) देवाचें स्मरण करणे.
- (५) व्यायाम करणे.
- (६) स्नान करणे व कपडे धुणे.
- (७) न्याहारी करणे.

वरील छोट्या छोट्या सात कार्यक्रमांसंबंधी मी अधिक खुलासा करीत नाही. तुम्ही मोठीं मुलें आहांत. या कार्यक्रमांचें महत्त्व तुम्ही जाणत आहाच. मला फक्त एकाच गोष्टीचा आग्रह धरावयाचा आहे. ती अशी की, हे सर्व कार्यक्रम तुम्ही एकापाठोपाठ एक, झटपट परंतु शक्य तितके चांगले उरकण्याचा परिपाठ ठेवला पाहिजे.

भावी आयुष्यांत तुम्हांला या सवयींचें महत्त्व अधिकाधिक पटत जाईल. ही सवय अंगांत मुरलेली माणसें अधिक झपाट्याने प्रगति करतात असें आढळून येतें.

(टीप : ज्या दिवशीं तुमच्या शाळेंतला पी. टी. चा कार्यक्रम सकाळीं असेल त्या दिवशीं तुम्हांला वरील कार्यक्रमांतील न्याहारी नंतर करावी लागेल. त्याप्रमाणे योग्य ती सुधारणा तुम्ही करून घेत जा.)

सवय तिसरी : वेळच्या वेळीं व चिकाटीने अभ्यास आटोपण्याची सवय.

ही तिसरी सवय आतापर्यंत तुम्ही आत्मसात् केलेली नसल्यास आता लवकर केलीच पाहिजे. यापुढे तुमच्या शाळेंतले अभ्यासाचे विषयहि हळूहळू वाढत जातील. त्यामुळे गुरुजी ' घरचा अभ्यास ' हि अधिक देत जातील. शिवाय परीक्षेचा अभ्यासहि वाढू लागेल. तेव्हा वर्षाच्या सुरुवातीपासूनच नियमितपणें दिवसांतून सुमारे अडीच ते तीन तास अभ्यास करण्याची सवय तुम्ही आता कमावली पाहिजे.

' अभ्यास कसा करावा ' यासंबंधी पुढील प्रकरणांत कांही महत्त्वाच्या सूचना मी करणार आहे. त्या लक्षपूर्वक वाचा व नियमितपणें अभ्यास करण्याची सवय लावून घ्या. ही सवय जितकी अधिक अंगवळणीं पडेल तितकी अभ्यासांतील मौज तुम्हांला अधिक चांगली येईल. आणि या सवयीमुळेच मोठेपणीं मोठालीं बौद्धिक कामें झटपट उरकण्याची सवय तुम्हांला लागेल. कचेरींत,

कारखान्यांत, प्रयोगशाळेंत, बँकेंत किंवा कोठेहि काम करण्याची वेळ आली तर एका बैठकींत चिकाटीने मोठालीं कामें उरकतां येतील. अभ्यास करणें हें सुद्धा तुमचें सध्याचें कामच आहे. हें काम निष्ठेने व चिकाटीने करा. म्हणजे काम करण्याची तुमची शक्ति वाढतच जाईल. जीं माणसें मोठेपणीं दहा-दहा, बारा-बारा किंवा अधिक तास न दमतां बौद्धिक काम करतात तींच माणसें जीवनाच्या चढाओढींत पुढे जातात व देशाची मोठी सेवा करतात. आळशी माणसें समाजाला भारभूत होतात. विद्यार्थिदशेंत जो विद्यार्थी अभ्यासांत रंगतों तोच मोठेपणीं आपल्या कामांत रंगतो.

सवय चौथी : ठरलेली वेळ पाळण्याची सवय.

शाळा सुरू होण्याच्या वेळीं अगदी न चुकतां हजर असणें ही गोष्ट कठिण आहे का ? पण तुमच्या वर्गांतले सगळे विद्यार्थी वेळेवर येतात का ? रोज चार-पांच किंवा अधिकच विद्यार्थी उशिरा येतात ना ?

शाळेचीच नव्हे तर एखाद्या समारंभाची, सभेची किंवा कोणाकडे जाण्याची एखादी विशिष्ट वेळ ठरली असल्यास ती पाळण्याची तुम्ही आटोकाट दक्षता घेत जा. एकाला उशीर झाला तरी त्यामुळे इतर माणसांच्या वेळाचें नुकसान होतें, या बाबीचा विसर पडूं देऊं नका.

एका गावांत एका मोठ्या माणसाचें व्याख्यान सायंकाळीं ठीक सहा वाजतां ठरलें होतें. सभागृह माणसांनी फुलून गेलें होतें. सुमारे पांचशे माणसें हजर असतील. सहा वाजून गेले तरी पाहुण्यांचा पत्ता नव्हता. प्रत्येक मिनिटागणिक पांचशे माणसें अस्वस्थ होत होतीं. अखेरीस सव्वा सहा वाजतां पाहुणे आले.

कोणी म्हणेल की पाहुण्यांना सभास्थानीं यायला फक्त पंधरा मिनिटेंच उशीर झाला. आणि लोकांचीं १५ मिनिटेंच फुकट गेलीं. परंतु हें गणित बरोबर आहे का ? पाहुण्यांना १५ मिनिटें उशीर झाल्याने एकूण पांचशे माणसांचीं १५ मिनिटें वाया गेलीं होतीं. म्हणजे त्या गावांतील लोकांच्या जीवनांतील एकूण ७५०० मिनिटें वाया गेलीं असें म्हणावें लागतें. प्रत्येकजण आपापल्या उद्योगांत असतां तर त्याने आपापलीं १५ मिनिटें त्याला हव्या त्या रीतीने वापरलीं असतीं. परंतु सभास्थानीं ताटकळत बसल्याने सर्वांचीं मिळून ७५०० मिनिटें वाया गेलीं !

वरील उदाहरणावरून एका माणसाच्या उशीरा येण्याने इतरांच्या वेळाचें कसें नुकसान होतें व उशीरा येण्यामुळे त्या मोठ्या माणसाबद्दल लोकांचें मत कसें वाईट होतें हे लक्षांत येईल. म्हणून विद्यार्थिदशेपासूनच प्रत्येक ठरलेली वेळ पाळण्याची सवय तुम्ही लावून घ्या. म्हणजे तुमच्यामुळे इतरांची अडचण झाली असें केव्हाहि होणार नाही. आणि तुमची आगगाडी किंवा बस केव्हाहि चुकणार नाही.

‘ आगगाडी किंवा बस चुकणार नाही ’ असें जें मी सांगत आहे तें केवळ उदाहरण म्हणून किंवा लक्षणार्थाने सांगत आहे हे ध्यानांत घ्या. भावी आयुष्यांत ज्या मोठमोठ्या संधि तुमच्यापुढे चालून येतील त्याहि तुम्ही हातच्या सुट्टें देतां कामा नये. नोकरीच्या मुलाखतीसाठी वेळेवर न गेल्याने मोठी नोकरी गमावल्याची किंवा मतदानाच्या वेळीं वेळेवर न पोचल्याने निवडणूक गमावल्याची उदाहरणें घडून येतात व आयुष्याचें मोठें नुकसान होतें. तेव्हा ‘ शाळेची ठरलेली वेळ पाळणें ’ ही बरबर लहान वाटणारी सवय अंगांत नीट मुरवून घ्या.

सत्रय पांचवी : प्रत्येक काम कलादृष्टि वापरून करीत जाणें.

आपले कपडे, पुस्तके व इतर वस्तु नेहमी ठराविक जागीं नीट आवरून ठेवणें इतकेच नव्हे तर या सान्या वस्तु ठेवतांना त्यांत सुवकता, सौंदर्य व टापटीप निर्माण करण्याची सवय तुम्हीं लावून घेतली पाहिजे. साधीच गोष्ट तुमच्या चपलांची किंवा बुटांची घ्या. घरांत शिरल्याबरोबर आपलीं पादत्राणें तुम्ही लगेच ठरलेल्या जागीं व्यवस्थितपणें ठेवतां का ? तिन्हाइताच्या नजरेंतून स्वतःकडे पाहा म्हणजे तुमच्या वागण्यांत कांही कमीपणा असेल तर तो लगेच ध्यानांत येईल.

तुम्ही ज्या खोलींत अभ्यास करतां व झोपतां ती खोली, ज्या कपाटांत पुस्तके व कपडे ठेवतां तें कपाट, ज्या टेबलावर अभ्यास करतां तें टेबल अशा सर्व ठिकाणीं जरा नजर टाकता का ? प्रत्येक काम करण्याच्या दोन तन्हा असं शकतात. एक सौंदर्य निर्माण करणारी व दुसरी, सौंदर्य, टापटीप, स्वच्छता, नीटनेटकेपणा यांची हाकिल करणारी. तुमच्या दृष्टींत कलादृष्टि निर्माण करा म्हणजे सौंदर्य निर्माण करणारी. कृतीच तुमच्या हातांतून घडेल.

केरकचरा, अडगळ, अव्यवस्थितपणा व गत्राळेपणा दिसल्यास तुमचें मन अस्वस्थ होईल व स्वच्छता, टापटीप, सौंदर्य, नीटनेटकेपणा निर्माण केल्या-शिवाय जीवाला स्वस्थता वाटणार नाही.

त्यामुळें, हळूहळू तुमच्याभोवती सर्वत्र व्यवस्थितपणाचें साम्राज्य दिसूं लागेल. प्रत्येक वस्तूसाठी विशिष्ट जागा तुम्ही ठरवूं लागाल व त्याच जागीं ती वस्तुआग्रहपूर्वक ठेवूं लागाल. त्यामुळे छोट्या छोट्या वस्तु शोधून काढायला तुम्हांला कधीच वेळ लागणार नाही व त्रास पडणार नाही. कोणीहि पाहुणा तुमच्या घरीं आला की तो तुमच्या घरांतील कलात्मकता व व्यवस्थितपणा पाहून चकित होईल.

शिवाय कलादृष्टि वापरण्याची ही सवय तुम्हांला लागली की, तुमचें घर, तुमचे कपडे, तुमच्या वस्तु अधिक स्वच्छ व सुंदर होतील एवढेंच नव्हे, तर तुमचें व्यक्तिमत्त्वहि अधिक आकर्षक होईल. तुमचें हस्ताक्षर, तुमचें लेखन, तुमचे विचार, तुमचें भाषण अशा सर्वांतच सुधारणा दिसून येईल. म्हणून मित्रहो, ही पांचवी सवय तुम्ही प्रयत्नपूर्वक आत्मसात् करा.

सवय सहावी : कुटुंबाची शाळेची किंवा कोणत्याहि संस्थेची शिस्त पाळणें.

कुटुंब ही एक संस्था आहे. शाळा हीहि एक संस्था आहे. या संस्थांचे तुम्ही सभासद आहांत. त्याशिवाय गावांतलें वाचनालय, स्काउट किंवा एखादी युवक-संघटना अशा संस्थांचेहि तुम्ही सभासद असाल किंवा व्हाल. प्रौढ झाल्यानंतर तर अनेक संस्थांचे सभासद तुम्हांला व्हावे लागेल. मुख्य म्हणजे आपल्या देशाचे व गावाचे कार्यक्षम नागरिक व्हावें लागेल. या अशा वेगवेगळ्या संस्थांचे सभासद होण्यामुळे आपले प्रत्येकाचें जीवन विकास पावतें. आपल्या जीवनांत अधिक मजा येते. परंतु अनेक माणसें एकत्र आलीं की, त्यांचे व्यवहार चांगले चालवेत म्हणून कांही नियम करावे लागतात. अधिकार, हक्क व सवलती यांच्याबरोबरच प्रत्येकाला कांही जबाबदाऱ्या व कर्तव्यें पार पाडावीं लागतात. परंतु, कांही कुमार हें विसरतात. आईवडील किंवा वडील नातेवाइकांनी, शिक्षकांनी किंवा प्राध्यापकांनी कर्तव्याची, जबाबदाऱ्यांची व नियमांची त्यांना आठवण करून दिली की त्यांना कसेसेंच वाटतें.

परंतु तुमच्यासारख्या महत्वाकांक्षी व प्रगतीचा हव्यास बाळगणाऱ्या कुमारांनी कुटुंबाची, शाळेची, कॉलेजची किंवा कोणत्याही संस्थेची शिस्त पाळण्याची सवय अंगांत मुरवून घेतली पाहिजे. त्याबाबत कांही तक्रार करायची असल्यास ती योग्य मार्गाने, योग्य वेळी व योग्य शब्दांत करायला कांहीच हरकत नाही. परंतु असे करण्यांत मर्यादेचे अतिक्रमण केव्हाही होऊं देऊं नका. ज्याच्याविरुद्ध आपण तक्रार करीत आहोंत त्याच्या जागीं आपणच आहोंत असा विचार करण्यास शिका.

सवय सातवी : गुरुजन व वडील मंडळी यांच्याबद्दल नेहमी आदर दाखविणें.

या सवयीबद्दल आपली भारतीय परंपरा फार थोर आहे. त्यामुळे याबद्दल विस्ताराने सूचना देत नाही. फक्त एकच मुद्दा सांगतो. तो असा की, गुरुजन व वडील माणसें यांच्याबद्दल वाटणारा आदर केवळ मनांत ठेवून चालणार नाही. तो प्रत्यक्ष कृतींत दाखवीत चला. ज्या वेळीं गुरुजन किंवा वडील नातेवाईक इत्यादि आदरणीय माणसें रस्त्यांत किंवा इतरत्र भेटतील तेव्हा त्यांना हात जोडून 'नमस्ते' म्हणत जा किंवा पाश्चात्य पद्धतीने 'गुड-मॉर्निंग' वगैरे म्हणत जा. परंतु वैधळ्याप्रमाणे नुसतें तोंडाकडे पाहत राहूं नका. आदर दाखविण्याचे इतरहि शिष्टाचार तुम्ही आत्मसात् करा.

सवय आठवी : घरच्या कामांत सहभागी होणें.

सहाव्या सवयीबद्दल लिहितांना मी म्हटलेंच आहे की, घर ही एक संस्था आहे. तेव्हा, अशा या संस्थेचा कारभार चालविण्यास सर्व सभासदांच्या सहकार्याची गरज पडावी यांत आश्चर्य तें काय ? अर्थात्, अगदी लहान मुलांकडून, घरच्या कामांबद्दल फारशी अपेक्षा कोणी करीत नाही. परंतु कुमारवयांतील तुम्हां मुलांनी थोडा-फार हातभार लावावा अशी अपेक्षा करणें रास्तच असतें. त्यांतून अलिकडे महागाई सर्वत्र वाढत आहे. नोकरांचे पगार वाढत आहेत. जीवनाची गुंतागुंत वाढत आहे. त्यामुळे कुटुंबांतील कामें करण्यांत कुमारवयांतील मुलांमुलींनी हातभार लावणें आवश्यक होत चाललें आहे. शिवाय तुम्ही प्रौढ व्हाल तेव्हा घरांतील छोटीं-मोठीं कामें

कशीं करावीं हें तुम्हांला माहीत असल्यास तुमचा फायदाच होईल. मात-भाजी यांसारखे सोपे पदार्थ शिजवतां येणें; पोस्टाचे, बँकेचे व्यवहार करतां येणें; बाजारहाट करतां येणें; आजान्याची शुश्रूषा करतां येणें वगैरे कामें येत असल्यामुळे अडचणीच्या वेळीं तुम्ही गांगरून जाणार नाही. कदाचित् नोकरीकरिता तुम्हांला परगावीं जावें लागेल. तेथे शेजार-पाजारची फारशी मदत मिळणार नाही. या सर्व दृष्टींनी कुटुंबांतील कोणतेंहि काम करण्यास तुम्ही आनंदाने पुढे या. यामुळे तुमचें व्यवहारज्ञानहि वाढेल. व्यवहार-ज्ञान चांगलें असणारा माणूस जीवनांत यशस्वी होतो. त्याबद्दल पुढील एका प्रकरणांत पुन्हा सांगणार आहेच.

सवय नववी : खेळाचे नियम पाळणें.

प्रत्येक खेळाचे विशिष्ट नियम असतात व ते सर्वांनी पाळण्यामुळेच खेळाचा आनंद निर्माण होतो. जय किंवा पराजय ही खेळांतील दुय्यम बाब आहे; चुरशीने खेळ खेळणें ही मुख्य बाब आहे. जे कुमार अशा रीतीने लहानमोठे कोणतेहि खेळ खेळतात त्यांच्यांत खिलाडूपणा हा महत्त्वाचा गुण निर्माण होतो. पत्त्याचा, कॅरमचा किंवा क्रिकेटचा खेळ खेळतांना कांही कुमार खोटें बोलतात व खोटें खेळतात. यामुळे त्यांना क्वचित् यश येतें व त्यामुळे नियमांसंबंधी लपवालपवी करण्याची सवय त्यांना लागते. परंतु खोटें खेळणारा अखेरीस फारसा पुढे जात नाही; उलट त्याच्या मनाला लपवालपवी करण्याची रोगट सवय लागते. त्याच्या वृत्तींतला खिलाडूपणा पार निघून जातो; तो स्वार्थी व चिडका बनतो आणि अखेरीस खेळण्याच्या निर्मळ आनंदाला मुक्तो.

मित्रहो, जो कुमार खिलाडू वृत्तीने व चुरशीच्या भावनेने, वेगवेगळ्या खेळांमध्ये रमतो तो कुमार केवळ खेळाच्या जगांतच लोकप्रियता व यश मिळवीत नाही तर मोठेपणीं वेगवेगळीं कामें करण्यांतहि लौकिक मिळवितो. क्रिकेटच्या किंवा खोखोच्या मैदानावर कमावलेली खिलाडू व प्रामाणिक वृत्ति त्याला चारित्र्यवान् बनविते आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सुवास सर्वत्र पसरविते. म्हणून प्रत्येक खेळाचे नियम कसोशीने पाळण्याचा तुम्ही निश्चय करा.

सत्रय दहावी : इतर माणसांच्या सोयी-गैरसोयींचा विचार करणें.

कांही माणसें अशा प्रकारें वागत असतात की, त्यांना या जगांत इतर माणसें आहेत व त्यांच्या सोयी-गैरसोयींचा आपण विचार करायचा असतो, याचा संपूर्ण विसर पडतो. आपल्या घरचा रेडिओ ते एवढ्या मोठ्याने लावतात की, आसपास राहणाऱ्या माणसांना व विशेषतः तेथील विद्यार्थ्यांना त्याचा फार त्रास होतो. बसमध्ये बसल्यावर हीं माणसें आपल्या बुटांचे किंवा चपलांचे पाय समोरच्या सीटवर वेदरकारपणे ठेवतात ! तसे केल्याने बुटांना किंवा चपलांना लागलेली घाण त्या सीटला लागेल व नंतर त्या सीटवर बसणाऱ्याचे कपडे घाण होतील याची आठवणच त्यांना राहात नाही. दुसऱ्याच्या घरीं पाहुणे गेल्यावर आपल्यामुळे इतरांना त्रास होईल असें वागूं नये असें त्यांच्या लक्षांतच येत नाही. अशीं रोजच्या वागण्यांतील किती तरी उदाहरणें देतां येतील. आपल्या घरांतल्या माणसांच्या सोयी-गैरसोयींचा विचार न करणारीं माणसेंहि आढळत असतात.

मित्रहो, वरील उदाहरणांमध्ये सांगितल्याप्रमाणें इतर माणसांच्या सोयी-गैरसोयींवरुद्ध तुम्ही असे वेफिकीर राहूं नका. आतांपासूनच तुम्ही इतर माणसांच्या भावनांना, वेळेला, वस्तूंना, पैशाला जपण्याचा परिपाठ ठेवीत जा. आणि असें करण्यांत आपण कांही मोठी गोष्ट करीत आहों अशी भावनाहि ठेवीत जाऊं नका. इतर माणसांची सोय पाहण्यांत आपण त्या माणसांवरील आपलें प्रेमच व्यक्त करीत नाही का ? आणि आपण सर्व माणसांनी एकमेकांवरुद्ध आस्था व प्रेम दाखविणें यांत विशेष तें काय आहे ? आपण सर्वजण परमेश्वराचीं लेकरेंच आहोंत व एकमेकांचीं भावंडे आहोंत. तेव्हा आपण सर्वांनी प्रेमभावाने वागणें हेंच स्वाभाविक नाही का ?

अशा प्रकारें नैसर्गिक प्रेमभाव कोणी व्यक्त केला की, आपण त्याला 'आभारी आहे' असें चेहऱ्यावरील आविर्भावाने व शब्दांनी सांगणें योग्यच असतें, नाही का ? पाश्चात्य लोकांत 'थँक यू' हा शब्द अशाकरिताच आहे. आपणहि 'थँक यू', 'शुक्रिया', 'आभारी आहे', 'धन्यवाद' यांपैकी कोणताहि एक शब्द वापरावा. परंतु आपल्यासंबंधी इतरांनी दाखविलेल्या सहानुभूतीला, प्रेमाला कोणत्या तरी शब्दाचा प्रतिसाद अवश्य देत जावा.

सवय अकरावी : स्वतःकडे व जगाकडे विनोदी वृत्तीने पाहणें.

ज्या माणसांत विनोदी वृत्ति असते त्या माणसाच्या वांट्याला या जगांत किती तरी अधिक आनंद येतो. तो स्वतः लहट असला किंवा त्याला एखादें शारीरिक व्यंग असलें, त्याच्या हातून एखादी चूक घडली असली किंवा त्याच्या आयुष्यांत एखादा विचित्र प्रसंग निर्माण झाला तर तो त्यांतून विनोदच निर्माण करतो. त्याचप्रमाणे इतरांच्या जीवनांतील अडचणींकडे, व्यंगाकडे किंवा विचित्रपणाकडे तो विनोदी वृत्तीने पाहतो व हसण्यासारखें, गंमत करण्यासारखें या जगांत खूप आहे याची सर्वांना आठवण करून देतो.

विनोदी वृत्तीचा वापर करतांना विशिष्ट तऱ्हेचा संयम पाळण्याची आवश्यकता आहे. विशेषतः प्रसंगाचें औचित्य सांभाळणें फार जरूरीचें असतें. विनोदांत सहजस्फूर्तीचा भाग असला की, त्यामुळे अधिक मजा येते. कांही माणसें उगीचच एकसारखीं बोलतांना किंचाळून हसत असतात. प्रत्येक शब्दावरच कोटि करण्याची कांहींना खोड असते. त्यामुळे अनेकदा विनोदाची सहजसुंदर, नाजूक रेषा ओलांडली जाते हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाही.

तुमचे एखादे शिक्षक किंवा वडील नातेवाईक विनोदी वृत्तीचे असतील तर स्वतःला धन्य समजा. खरी विनोदी वृत्ति म्हणजे काय हें तुम्हांला त्यांच्याकडूनच शिकतां येईल. म्हणून त्याबद्दल मी अधिक लिहित नाहीं. खुद्द तुमच्यावरहि कोणी विनोद केला तरी चिडत जाऊं नका. निरनिराळ्या विनोदी हास्यकथा कोठे ऐकाल किंवा वाचाल तर त्या आपल्या मित्रांना सांगत चला व सगळ्यांनी थोडा वेळ तरी हास्यरसांत पोहत जा. ' जो पोटभर हसतो तो दीर्घायुषी होतो ' अशी एक म्हण आहे.

सवय बारावी : रोज एक तरी सत्कृत्य करणें.

रस्त्यांत, शाळेच्या आवारांत, व्हरांड्यांत किंवा जिऱ्यांत पडलेलें केळ्याचें साल उचलून टाकलें की आपल्या मनाला किती समाधान वाटतें याचा अनुभव तुम्हांला आहे का ? जर नसला तर एकदा जरूर घेऊन पाहा. आपलें प्रत्येकाचें मन ही एक गंमतीदार चीज आहे. या मनाला वेग-वेगळ्या प्रकारचे आनंद होत असतात. चॉकलेट किंवा एखादी आवडती

चांगल्या सवयींची शक्ति

अनुक्रम ... ३१.३४.४५... वि: ...
क्रमांक ..... १.३.५०..... नों: दि: १९३१?

वस्तु खायला मिळाली, आपल्या टीमचा विजय झाल्याचें ऐकायला मिळालें किंवा आपल्याच चित्राला प्रदर्शनांत पहिला नंबर मिळाल्याचें समजलें की, आपल्या मनाला आनंद होतो. पण या अशा आनंदाप्रमाणेच आपण दुसऱ्याच्या उपयोगी पडलों तरीहि आपल्या मनाला आनंद होतो. अशा प्रकारच्या आनंदाचा आस्वाद घेण्याची एक तरी संधि तुम्ही दिवसांत मिळविली पाहिजे.

वेगवेगळ्या प्रकारच्या आनंदाचा आस्वाद घेण्यानेच कुमाराचें मन मोठें होतें, फुलतें, विकास पावतें. खाण्याचा, खेळण्याचा, गाण्याचा, चित्रकलेचा, सिनेमा पाहण्याचा, नवें ज्ञान शिकण्याचा, गप्पा मारण्याचा अशा प्रकारच्या अनेकविध आनंदांप्रमाणेच 'दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याचा' आनंद तुम्ही चाखला पाहिजे. याकरिताच तुम्हांला एक चांगली संवय लावून घ्यायला मी सांगत आहे. ही संवय म्हणजे—रोज एक तरी सत्कृत्य करित जाणें.

फारसा प्रयत्न न करतांहि दररोज कमींत कमी एक तरी सत्कृत्य करण्याची संधि तुम्हांला जरूर येत जाईल. रस्त्यांत किंवा वाटेंत पडलेलीं केळ्याचीं सालें, दगड किंवा रहदारीला अडथळा येणाऱ्या वस्तु उचलणें; रस्त्यांत भेटणाऱ्या अंधळ्या माणसांना किंवा लहान मुलांना रस्ता ओलांडायची किंवा इतर प्रकारची मदत करणें; बसमध्ये चढलेल्या स्त्रियांना, वृद्ध मंडळींना किंवा गरजू मंडळींना आपली जागा बसायला देणें; आपल्याच मोहल्यांत पत्ता शोधित हिंडणाऱ्या परस्थ माणसाला आपुलकीने पत्ता समजावून देणें; गरज असल्यास त्याला त्या घरापर्यंत नेऊन पोचविणें; साक्षर नसलेल्या माणसांना वाचायची किंवा लिहायची मदत करणें; मजेसाठी आपल्याला मिळालेल्या पैशांतून पैसे वाचवून भिकार्यांना मदत करणें; आपल्या ओळखीच्या गरीब, गरजू विद्यार्थ्याला जुन्या पुस्तकांची किंवा कपड्यांची मदत करणे; सभेच्या किंवा इतर जागीं चुकलेल्या लहान मुलांना त्यांचें घर शोधून देणें; आपल्या ओळखींतील व इतरहि आजारी माणसांना लहानसहान प्रकारची मदत करणें व त्यांना करमावें म्हणून पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र वाचून दाखविणें.

असो, रोजच्या जीवनांत इतरांच्या उपयोगी पडण्याची संधि कशी येते

याबद्दल वर पांच-पंचवीस उदाहरणें दिलीं आहेत. यावरून प्रत्येकाला दररोज एक तरी सत्कृत्य करणें सहज शक्य आहे हें तुमच्या ध्यानांत येईल. अर्थात् एखाद्या दिवशीं एकहि संधि येणार नाही. परंतु एखाद्या दिवशीं एकापेक्षा अधिक संधि येतील. मात्र, तुमच्याकडून जें सत्कृत्य घडलें पाहिजे तें सहजपणें व उत्स्फूर्तपणें घडलें पाहिजे. त्यांत कोणी आपले आभार मानावे अशी अपेक्षा नसावी; आपण उपकार करीत आहोंत असा अहंकार नसावा; आपण स्वतःच्याच आनंदाकरिता हें करीत आहोंत अशी नम्र व सात्त्विक वृत्ति असावी.

सवय तेरावी : रोज संध्याकाळीं व्यायाम घेणें व मोकळ्या मैदानावर भरपूर खेळणें.

अलिकडे शहरांतील पुष्कळ कुमार संध्याकाळीं पेन्शनरांप्रमाणे फिरायला जातात. परंतु, ही सवय घातक आहे. कुमारवयांतील संध्याकाळी या मोकळ्या मैदानावर खेळ खेळण्यांत व तांबड्या मातींत कुस्ती खेळण्यांत अन् इतर मेहनत करण्यांत घालवावयाच्या असतात. याबद्दल 'सुदृढ शरीराची शक्ति' या पुढच्याच प्रकरणांत थोड्या विस्ताराने सांगणार आहें. म्हणून येथें जास्त सांगत नाही.

सवय चौदावी : रात्रीं निजतांना गेलेल्या दिवसाचा आढावा घेणें व उद्याच्या दिवसाचे कार्यक्रम आंखणें.

रोज रात्रीं गादीवर अंग टाकण्यापूर्वी पांच-दहा मिनिटें तुम्ही गेलेल्या दिवसाचा आढावा घेण्यांत व उद्या येणाऱ्या दिवसाचे कार्यक्रम डोळ्यापुढे आणण्यांत घालवितां का ? बहुधा तसें करीत असालच. कदाचित् तुमच्यापैकी कांहीजण 'दैनंदिनी' लिहित असतील. दैनंदिनी लिहिण्याची सवय चांगली आहे. तिचा उद्देशहि गेलेल्या दिवसाचा आढावा घेणें हाच असतो. परंतु असा आढावा घेण्याबरोबरच उद्यांच्या दिवसाचे कार्यक्रम तुम्ही डोळ्यापुढे आणण्याची सवय मनाला लावा.

गेलेल्या दिवसाचा आढावा घेतांना एक प्रश्न न चुकतां मनाला विचारत

जा. तो प्रश्न असा : 'मी आज नवीन काय शिकलों ?'. कदाचित् कोणाच्या बोलण्यांतून किंवा वागण्यांतून किंवा एखाद्या पुस्तकांतून तुम्हांला कांही तरी नवीन शिकायला मिळालें असेल. 'असें जें कांही नवीन तुम्हांला मिळालें असेल त्याची रात्रीं निजतांना आठवण करीत जा. अशा प्रकारें आत्मपरीक्षण करण्याचा तुम्हांला फायदा होत जाईल. आणि जें नवीन शिकलां असाल तें जमेस धरून उद्यांचा कार्यक्रम तुम्ही मनापुढे आणीत जा. मोठेपणीं या सवयीचा तुम्हांला फार फायदा होईल.

सवय पंधरावी : झोंपतांना मन उच्च पातळीवर नेत जा.

झोंपण्यापूर्वी एक शेवटची गोष्ट तुम्ही नियमाने करीत चला. ती अशी की, आपलें मन उच्च पातळीवर नेऊन नंतर अंधरुणावर अंग टाकीत चला.

दिवसभरांत सकाळपासून रात्रीपर्यंत केवळ आपल्या शरीरानेच नव्हे, तर आपल्या मनानेहि वेगवेगळ्या वातावरणांतून व प्रसंगांतून प्रवास केलेला असतो. या प्रवासाचे कांही चांगले व कांही वाईट ठसे आपल्या मनावर उठलेले असतात. यांपैकी जे वाईट परिणाम असतात त्यामुळे मनावर मालिन्य, मंदपणा किंवा जडता आली असण्याचा संभव असतो. दिवसभरांत धुळीमुळे किंवा इतर कारणांमुळे जसे जंतु येतात व त्यामुळे आपलें शरीर मलिन बनतें, त्याचप्रमाणे दिवसभराच्या प्रवासानंतर मन मलिन बनतें. या मनाला पुनः टवटवी, तेज, उत्साह, चैतन्य आणून देणें व त्याला पुनः उच्च पातळीवर नेणें अत्यंत जरूरीचें असतें. हें काम रात्रीं झोपी जातांना प्रत्येकाला करावें लागतें. त्यामुळे मनाचा थकवपणा कमी होतो व झोंप चांगली लागते असा सर्वांचा अनुभव आहे.

रात्रीं निजतांना आपलें मन उच्च पातळीवर कसें न्यावें याबद्दल प्रत्येक माणसाची पद्धति वेगवेगळी राहूं शकेल. कांही माणसें धार्मिक ग्रंथांतील श्लोक म्हणतात ; कांही माणसें अभंग-ओव्या इत्यादि संतांचीं वचनें गुणगुणतात ; कांही माणसें धार्मिक विषयावरील ग्रंथ वाचतात ; कांही माणसें त्यांच्या आवडीच्या स्फूर्तिदायक ग्रंथांतील निवडक भाग वाचतात. अशा प्रकारे, प्रत्येक माणसाची वेगवेगळी पद्धत असू शकते. तुमच्या घरांतील वडील माणसें काय करतात हें तुम्ही पाहून ठेवा.

आपापलें मन उच्च पातळीवर नेण्यासाठी तुम्ही काय करावें तें आपल्या अनुभवानेच ठरवा. अर्थात्, मला जेव्हा कांही कुमार सल्ला विचारतात तेव्हा मी त्यांना पुढीलप्रमाणें सांगतो.

“ गादीवर चादर घालून निजण्याची सर्व तयारी पूर्ण झाली की, दूध पावडरने किंवा ब्रशाने दांत घासा. नंतर गार पाण्याने हात, पाय, तोंड धुवा, व स्वच्छ टॉवेलस पुसा. नंतर तुमच्या खोलींतील किंवा घरांतील आवडत्या देवाच्या फोटोला व श्रेष्ठ विभूतींच्या फोटोंना भक्तिभावाने नमस्कार करा. नंतर दिवा मालवून आपल्या गादीवर बसा. डोळे मिटा व देवाला उद्देशून मनांतल्या मनांत आपल्याला सुचतील त्या गद्य शब्दांत प्रार्थना म्हणा. यावेळीं आपण देवाजवळ बोलत आहोंत असें समजा. दिवसभरांत कांही विशेष चांगली गोष्ट घडली असल्यास तिचा उल्लेख करून त्याबद्दल देवाचे आभार माना. जर कांही चुकीची गोष्ट घडली असेल तर त्याबद्दल क्षमेची याचना करा. जर तुमच्यावर, तुमच्या नातेवाइकांवर, मित्रावर, गावावर किंवा देशावर किंवा मानवजातीवर एखादी आपत्ति कोसळली असेल तर त्या आपत्तींतून मार्ग दाखविण्यासंबंधी देवाजवळ शक्ति मागा. अखेरीस, स्वतःला, स्वतःच्या नातेवाइकांना, मित्रांना, जगांतील सर्व माणसांना व जीवमात्रांना सदासर्वदा सुखांत व आनंदांत ठेवण्यासंबंधी देवाजवळ आशीर्वाद मागा. अशा प्रकारे, या प्रार्थनेच्या रूपाने तुम्ही उत्कटतेने देवाजवळ बोला. तुमच्या मनाचीं कवाडें खुलीं करून बोला व त्याचा आशीर्वाद मागा. असा आशीर्वाद मागितल्यानंतर तुम्ही अंथरुणावर अंग टाका व डोळे मिटा. दोन-तीन मिनिटांत तुम्हांला गाढ झोंप लागेल व दुसऱ्या दिवशीं तुम्ही, कळी उमलते त्याप्रमाणे टवटवीत होऊन जागे व्हाल. ”

* * *

प्रकरण सोळावें

सुदृढ शरीराची शक्ति

माझे मित्र श्री. गोविंदराव यांनी रवीन्द्र व राजेन्द्र या आपल्या दोघां कुमारवयांतील मुलांना गेल्या वर्षीच्या १ जानेवारीला सायकली घेऊन दिल्या. सायकली घेऊन देतांना गोविंदरावांनी मुलांना सायकलींची रचना समजावून दिली. टूलबॅग, पंप आदि साधनें देऊन सायकलींना सुस्थितींत कसे ठेवावयाचे हें समजावून सांगितलें. आणि नंतर ते म्हणाले, “ हे बघा, दोघांनीहि सायकली चांगल्या वापरा. कारण ज्याची सायकल वर्षअखेरीस अधिक सुस्थितींत व स्वच्छ आढळेल त्याला मी एक कॅमेरा बक्षिस देणार आहे. बघू या आतां हें बक्षिस कोण मिळवितो तें ! ”

वर्षभर रवीन्द्र व राजेन्द्र यांनी सायकली भरपूर वापरल्या. परंतु त्यांना सुस्थितींत ठेवण्याकरिताहि त्या दोघांनी खूप श्रम घेतले. अखेरीस, ३१ डिसेंबरचा दिवस उजाडला ! त्या दोघांच्या सायकलींची गोविंदरावांनी एका तज्ज्ञ गृहस्थांकडून तपासणी केली. त्या तज्ज्ञाचा निर्णय काय पडला असेल, ओळखा पाहू ? त्यानें जाहीर केलें की दोघांनीहि आपापल्या सायकली उत्कृष्ट रीतीने वापरल्या आहेत व त्यांची निगा उत्कृष्ट राखली आहे. हा निर्णय ऐकून गोविंदरावांना फार समाधान वाटलें व त्यांनी त्या दोघांनाहि बक्षिसें देऊन त्यांची पाठ थोपटली. बक्षिसांचा स्वीकार करतांना राजेन्द्र व रवीन्द्र म्हणाले, “ पुढच्या वर्षी यापेक्षाहि आम्ही सायकली चांगल्या वापरूं. ” मुलांची ही उभारी पाहून गोविंदरावांना फार आनंद वाटला. “ सायकलीच्य ।

गमतीदार प्रयोगांतून ' यंत्र कसें वापरावे ' याचें उत्कृष्ट शिक्षण मुलांना आपोआपच मिळालें व त्याचा त्यांना कॅमेरासारखी इतर यंत्रें वापरतांना फार फार उपयोग होईल " असे मार्मिक उद्गार गोविंदरावांनी माझ्याजवळ नंतर काढले.

कुमारवयांत आलेल्या तुमच्यासारख्या मुलांना ' यंत्र कसें वापरावे ' यांसंबंधीचें शिक्षण मिळणें आवश्यकच असतें. कारण यापुढे लहान-मोठ्या अनेक यंत्रांशीं तुमचा संबंध यावयाचा आहे; अगदीं घनिष्ठ संबंध यावयाचा आहे. हल्लींचें जगच यंत्रांनी भरलेलें आहे; तुमच्या हातांतील फौन्टनपेन-पासूनच हरघडी तुम्ही यंत्राच्या सहवासांत येत असता, तेव्हा यंत्रांशीं समजूतदारपणें व कौशल्यानें कसें वागावे हें तुम्हांला माहित झालें की, तुमच्या आयुष्यांत वेगळीच गंमत येणार आहे.

परंतु ही गंमत जर खूप खूप वाढायला हवी असेल तर एका अद्भुत यंत्राशीहि तुम्ही समजूतदारपणें व कौशल्याने वागले पाहिजे. कोणतें बरें हें यंत्र ? ओळखा पाहूं ?

हें अद्भुत यंत्र म्हणजे तुमचें शरीर, होय ना ?

होय. माणसाचें शरीर हें एक अद्भुत यंत्रच आहे. सायकल, रेडिओ, मोटार, ग्रामोफोन, घड्याळ, विमान इत्यादि हजारों छोटींमोठीं यंत्रें तयार करण्यांत माणूस यशस्वी झाला आहे. परंतु माणसाच्या शरीराइतकें गुंतागुंतीचें व कार्यक्षम यंत्र परमेश्वरच तयार करूं जाणे ! शिवाय, या परमेश्वरनिर्मित यंत्राचा विशेष असा की हें यंत्र ' जिवंत यंत्र ' आहे. माणसाने निर्माण केलेलीं यंत्रें ' जिवंत ' नसतात; ' वाढत ' नसतात.

माणसाचें शरीर हें एक अजब यंत्र आहे

सायकलसारखें एक लहानसें व सोपें यंत्र सुस्थितींत ठेवतांना रवींद्र व राजेंद्र यांना किती दक्षता वाळगावी लागली असेल याची कल्पना तुम्ही करूं शकाल. परंतु त्यामुळेच त्यांना सायकलवर बसून लांब लांब हिंडायला जायची मजा वर्षभर भरपूर लुटतां आली व पुढेहि किती तरी वर्षे अशीच मजा त्यांना लुटतां येईल. सायकलसारखें यंत्र सुस्थितींत कसें ठेवावे याचा खीन्द्र व राजेन्द्र यांना मिळालेला अनुभव त्यांना आपापलें शरीरहि सुस्थितींत

ठेवण्यास उपयोगी पडेल, यांत काय आश्चर्य !

तथापि, माणसाचें शरीर व सायकलसारखें एखादें यंत्र यांत खूपच फरक असतो, नाही का ? त्यामुळेच आपल्या जिवंत, वाढत्या शरीराला निर्जीव यंत्राची उपमा देऊन आपल्या मनाचें समाधान होत नाही.

माणसाचें शरीर हें जणू एक मंदिर आहे व त्या देवळांत प्रत्येकाचा जीवरूपी देव राहतो अशी उपमा अनेक संतांनी दिलेली आहे. किती सुंदर व समर्पक उपमा आहे ही, नाही ? शरीराला मंदिराचें महत्त्व आहे हें लक्षांत आल्यावर शरीरावद्दल अधिकच आपुलकी वाटू लागते ; आपल्या शरीरावद्दल अधिक आदर व प्रेम वाटू लागते ; स्वतःच्या अंतरात्म्याचें रक्षण करण्याची कामगिरी ज्या शरीराकडे आहे त्या आपल्या शरीराला आपण किती महत्त्व दिलें पाहिजे व सन्मानानें वागविलें पाहिजे हें मनावर चटकन् ठसतें. आणि आपल्या मनांत येतें की, शरीर हें जरी यंत्रच. असलें तरी तें वेगळ्या दर्जाचें व प्रतिष्ठेचें, आश्चर्यकारक, दैवी यंत्र आहे ; मानवनिर्मित यंत्रापेक्षा सहस्र पटींनी अधिक महत्त्वाचें व अधिक गंमतीदार !

कुमारवयांत आल्यावर तुम्ही या यंत्राच्या सुस्थितीकडे व विकासाकडे आता अधिक पद्धतशीर लक्ष देण्यास सुरुवात करा. लहानपणीं तुमचें शरीर आपोआपच वाढत असतें ; इतर माणसांच्या देखरेखीव्हाली त्याची निगा राखली जात असते. परंतु आता कुमारवयांत तुम्ही आपल्या शरीराचे स्वःच्या अर्थाने मालक होणार आहांत. वडील माणसांची तुमच्या वागण्यावरील देखरेख खूप कमी होणार आहे. परंतु अशा वेळीं तुम्ही आपली जबाबदारी ओळखून वागलें पाहिजे. आपलें शरीर सुदृढ, निरोगी व तेजः-पुंज करण्याच्या दृष्टीने कुमारवय हा सर्वांत अनुकूल काळ असतो हें ओळखलें पाहिजे. त्या काळांत तुमचें शरीर झपाट्याने वाढत असतें. विशेषतः उंची खूपच वाढते. परंतु उंची वाढण्याने सुदृढता येत नाही. सुदृढता म्हणजे विविध अवयवांच्या प्रमाणबद्ध विकासामुळे आलेली शक्ति. हनुमानाची मूर्ति किंवा फोटो तुम्ही पाहिला आहे ना ? गामाचा, गुंगाचा, सँडोचा, किंगकाँगचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या मल्लाचा फोटो तुम्ही पाहिला आहे काय ? त्यांचे एकूण एक अवयव किती रेखीव दिसतात ! त्यांच्या प्रमाणबद्ध शरीराकडे

टक लावून पाहत राहावेसें आपल्याला वाटतें. या त्यांच्या रेखीव सौंदर्यातच खरें सामर्थ्य लपलेलें असतें. खऱ्या पुरुषाचें तेजस्वी सौंदर्य त्यांना लाभलेलें असतें; नव्हे त्यांनी तें कमावलेलें असतें. त्याकरिता त्यांनी खूप मेहनत घेतलेली असते.

अखंड स्फूर्ति देणारे आदर्श

हनुमानासारख्या अवतारी किंवा सँडो, गामा, गुंगा इत्यादि अद्वितीय मल्ल पुरुषांचीं शरीरें हीं आपल्या सगळ्यांना अखंड स्फूर्ति देणारे आदर्श आहेत. त्यांच्याप्रमाणेच शक्तीची उपासना करण्याचा प्रयत्न, प्रत्येक माणसाने जास्तीत जास्त प्रमाणांत केला पाहिजे. मित्रहो, अशा उपासनेची सुरुवात तुम्ही अद्यापि केली नसल्यास आजपासूनच करा. अर्थात्, त्याकरितां तुम्हांला कोणी तरी गुरु म्हणजे मार्गदर्शक पाहावा लागेल. गुरुशिवाय बलोपासनेस भरीव यश येत नाही.

याकरिता एखाद्या व्यायामशाळेंत जाण्यास आजपासूनच प्रारंभ करा. तुमच्या शाळेची व्यायामशाळा असल्यास फारच सोयीचें होईल. परंतु शाळेची व्यायामशाळा नसल्यास घराच्या जवळपास असणाऱ्या एखाद्या व्यायामशाळेंत पालकांच्या संमतीने नांव घाला, तेथे तुम्हांला एखादा चांगला गुरु भेटेल. आणि असा गुरु भेटो किंवा न भेटो, मानवजातीचा थोर गुरु श्रीहनुमान हा तेथे मूर्तिरूपाने असतोच. त्याची मनोभावे प्रार्थना करा. तो तुम्हांला प्रसन्न होईल.

एकदा तुम्ही व्यायामशाळेंत नांव घातलेंत, तास-अर्धा तास तेथे घालवूं लागलांत, लाल मस्त मातीचा वास हुंगूं लागलांत, इतर बलोपासकांच्या सुदृढ, प्रमाणबद्ध व तेजस्वी शरीरांकडे आसुसलेल्या नजरेने पाहूं लागलांत आणि व्यायाम केल्यामुळे अंगांतली 'शक्ति' किंवा 'रग' वाढूं लागली आहे असा अनुभव आपला आपणच घेऊं लागलांत, की मग तुम्हांला व्यायामशाळेचा नाद लागेल. एक दिवसहि व्यायामशाळा चुकविण्यास तुम्ही तयार होणार नाही.

परंतु व्यायामशाळेंत किंवा इतर वेळीं जो व्यायाम तुम्ही घ्यावयाचा आहे त्याबद्दल मी पुढें ज्या कांही सूचना करणार आहे त्या तुम्ही अवश्य

अमलांत आणा. कारण त्यामुळेच व्यायामशाळेंतील व्यायामाचा व खेळांच्या व्यायामाचा खरा फायदा होऊन तुमचें शरीर सुदृढ, कांतिमान व निरोगी होईल; इतकेंच नव्हे तर इतर सात शक्तींच्या विकासाला योग्य दिशा लाभेल. ज्या आठ शक्तींचा विकास तुम्हांला करावयाचा आहे त्याचा परस्परांशीं फार निकट संबंध आहे हें मीं तुम्हांला यापूर्वीं अनेकदा सांगितलें आहेच. तेव्हा शरीराचें सामर्थ्य वाढवीत असतांना एकतर्फीपणें, तोल गेल्यासारखें तुम्ही वागतां काम नये. कांही विद्यार्थ्यांना व्यायामाचा नाद इतका लागतो की इतर कर्तव्यांचा त्यांना विसर पडतो. याउलट, कांही विद्यार्थ्यांना अभ्यासाचा किंवा कॅरम, बुद्धिवळें, पत्ते यांसारखा एखादा वैठ्या खेळाचा अतिरिक्त नाद लागतो व त्यापुढे व्यायामाची किंवा खेळाची आठवणच राहात नाही. तसें तुमचें होऊं नये म्हणून चातुर्य, तारतम्य व निग्रह वापरून तुम्ही शरीर सुदृढ करण्याबाबत आपला कार्यक्रम बसविला पाहिजे. त्याबाबतींत तुम्हांला मार्गदर्शन व्हावें म्हणून येथे कांही सूचना करीत आहे :

सूचना पहिली : सकाळीं नियमाने थोडासा व्यायाम घेत चला.

जरी सायंकाळीं तुम्ही व्यायामशाळेंत जाऊन पद्धतशीर मेहनत करणार असलां तरी दररोज सकाळीं नमस्कारांचा व आसनांचा व्यायाम घरींच आपल्या खोलींत किंवा व्हरांड्यात घेत चला. या व्यायामाचा मुख्य उद्देश मनाला व बुद्धीला तरतरी आणणें हा असावा हें लक्षांत ठेवा. त्यामुळे सकाळचा व्यायाम सुमारे १५—२० मिनिटांत संपवीत चला. या पुस्तकाच्या अखेरीस सूर्यनमस्कार व आसनें यांचा व्यायाम घेण्याची सचित्र माहिती देणारे तक्ते जोडले आहेत. त्यांचा उपयोग तुम्हांला होईल. परंतु याबाबतहि तुमचे व्यायामशाळेंतील गुरुजी तुम्हांला योग्य मार्गदर्शन करतील. सकाळच्या व्यायामांत शास्त्रोक्त पद्धतीने घातलेले १२ ते २५ नमस्कार व सोपीं सोपीं सात—आठ आसनें यांचा समावेश करावा. श्वासोच्छ्वासाचे कांही व्यायाम तज्ज्ञ माणसाकडून शिकून घ्या व ते करीत जा. जर पी. टी. चा व्यायाम शाळेंत होणार नसला तर पी.टी.चे कांही व्यायामप्रकार घरीं करीत जा. परंतु सकाळच्या व्यायामानंतर फार दमल्यासारखें वाटतां कामा नये; उलट उसाह वाढला असें वाटलें पाहिजे. कारण, त्यानंतर स्नान करून व न्याहारी

घेऊन तुम्हीं अभ्यासाकडे वळावयाचें असतें.

सूचना दुसरी : सायंकाळचा व्यायाम शास्त्रशुद्ध, भरपूर व चौरस
असावा; परंतु त्यांत अतिरेक नसावा.

वरील सूचना तुम्हीं नीट ध्यानांत ठेवा. तुम्ही घेत असलेला व्यायाम
शास्त्रशुद्ध असावा, चौरस असावा व भरपूर असावा हें जितकें महत्वाचें
तितकेंच त्याचा अतिरेक होऊं नये हें महत्वाचें असतें. याबाबत तुमचे
व्यायाम-शिक्षक तुम्हांला मार्गदर्शन करतील.

व्यायामांत अतिरेक होऊं लागला की, कुमाराचे दोन तोटे होतात :
(१) व्यायामशाळेंत त्याचा फार वेळ जातो, व्यायामशाळेंत जास्तीत जास्त
१ तास जाणें श्रेयस्कर म्हणतां येईल. परंतु व्यायामाचा फार नाद लागलेले

विद्यार्थी दोन-दोन, तीन-तीन तास व्यायामशाळेंत घालवितात. ज्या कुमाराला
सर्वांगीण प्रगतीचा रस्ता चालावयाचा आहे त्याला एकूण आठ शक्तींच्या
विकासाचें तारतम्य एकाच वेळीं पाळावयाचें असतें. त्यामुळे दिवसाच्या
चोवीस तासांतील एकूण कार्यक्रमांविषयी त्याला प्रमाणबद्धता ठेवावी लागते.
अभ्यास करण्यांत किंवा कलाछंदांची उपासना करण्यांत जसा संयम व प्रमाण-

शीरता हवी; तशीच शरीराच्या शक्तीची उपासना करण्यांतहि हवी. त्यामुळेच व्यायामाचा अतिरेक करून चालत नाही. नाही तर त्याचा अतिरिक्त नाद लागतो व इतर शक्तींकडे दुर्लक्ष होतें. (२) व्यायामाचा अतिरेक घडू लागल्याने कुमाराचा आणखी एक तोटा होतो. तो असा की, त्याच्या बुद्धीची तरतरी कमी होऊं लागते; बुद्धीला मंदपणा येतो. पहिलवान मंडळी बौद्धिक बाबतींत मागासलेली असतात हा आपला नेहमीचा अनुभव आहे. अर्थात् किती व्यायाम केला तर त्याला अतिरेक म्हणावयाचा हें प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतींत वेगवेगळें असणार हें उघड आहे. म्हणून त्याबाबत मी कांहीच ठोकळेवाज सांगत नाही. तुमचे व्यायामाचे गुरुजीच याबाबत तुम्हांला मार्गदर्शन करूं शकतील.

सूचना तिसरी : व्यायामशाळेंतील मेहनतीबरोबरच खेळ खेळण्याचा सराव ठेवा.

सायंकाळच्या तुमच्या व्यायामांत दोन बाबींचा समावेश तुम्ही करा : (१) जोर, बैठका, कुस्ती, मल्लखांब, सिंगलबार, डबलबार इत्यादि व्यायाम-प्रकार आणि (२) देशी व विदेशी खेळ.

अलिकडे, अनेक व्यायामशाळांतच खेळ खेळण्याची सोय असते. उलट, कांही शाळांच्या मैदानावरच व्यायामशाळा असते. अशी सोय नसेल तर व्यायाम आटोपल्यावर तुम्ही शाळेच्या क्रीडांगणाकडे धूम ठोकली पाहिजे. केवळ व्यायामशाळेंतल्या मेहनतीवर अवलंबून राहूं नये हा मुद्दा पक्का ध्यानांत ठेवा व खेळ खेळण्याची सोय कोठे करावयाची हें चातुर्याने ठरवा.

खेळ खेळण्याने शरीरांत चपलता येते; विशिष्ट कौशल्य येतें; स्वभावांत खिलाडूपणाचा गुण येतो; व्यक्तिमत्त्वांत आकर्षकपणा येतो. व्यायामशाळेंतल्या मेहनतीने अंगांत जी रंग निर्माण होते ती रंग प्रत्यक्षांत रोज वापरण्याचा आनंद खेळांमुळे मिळतो व शरीराबरोबर मनाचाहि उत्साह वाढतो. याकरिता रोज सायंकाळीं उघड्या मैदानावरील खेळ खेळण्याचा सराव ठेवा. परंतु, व्यायाम व खेळ हे दोन्ही कार्यक्रम संपवून सुमारे ७॥ वाजतां तुम्ही घरीं परत आलें पाहिजे ही मर्यादा मात्र ध्यानांत ठेवा.

सूचना चौथी : दरवर्षीं हिवाळ्याच्या मोसमाचा पुरेपूर लाभ घेत जा.

वर्षांतून एकदा येणारा हिवाळ्याचा मोसम ही व्यायाम करणाराला अपूर्व, पर्वणी असते. दसऱ्यापासून शिमग्यापर्यंतचे हे चार-पाच महिने तुम्ही व्यायामशाळेत अधिक व्यायाम घेत चला. याबाबत तुमच्या व्यायामाच्या गुरुजींजवळ एकदा अवश्य बोलणें काढा. ते तुम्हांला या हिवाळ्याचा ग्वास कार्यक्रम समजावून देतील.

सूचना पांचवी : आहार, विश्रांति व स्वच्छता याबाबत दक्ष रहा.

तुम्ही जो व्यायाम घ्याल तो अंगीं लागणें, पचनीं पडणें अवश्य असतें. तसा तो पचनीं पडला तर तुमचा चेहरा निरोगी, सतेज व टवटवीत दिसूं लागतो. तुमच्या चेहऱ्याकडे पाहत राहावें असें इतरांना वाटूं लागतें.

याकरिता व्यायामाप्रमाणेच तुम्ही आहार, विश्रांति व स्वच्छता या तीन बाबींची काळजी घेतली पाहिजे. तुमच्या शाळेंतील गुरुजींनी शरीरशास्त्र व आरोग्यशास्त्र या विषयांसंबंधी तुम्हांला बरीच माहिती आतापर्यंत सांगितलीच असेल. शिवाय, या विषयांवरील पुस्तकेंहि परीक्षेसाठी तुम्ही वाचत असाल. परंतु हा विषय केवळ परीक्षेच्या दृष्टीनेच उपयोगी नसतो. त्यामुळे परीक्षेचा उद्देश पुढे न ठेवतां हि तुम्ही आरोग्यविषयक पुस्तकें वारंवार वाचलीं पाहिजेत. त्यामुळे आहार, विश्रांति व स्वच्छता यांबाबत कसें वागावें याची भरपूर माहिती तुम्हांला मिळेल. तथापि, अनुभवाच्या कांही गोष्टी मी येथे सांगतां. त्या नीट वाचा. त्याचा तुम्हांला फार फायदा होईल.

(१) सकाळीं नुसता चहा किंवा नुसती कॉफी पिऊं नका; थोडें तरी खात जा.

कुमारांनी चहा किंवा कॉफी यांपैकी कोणतेंच पेय पिऊं नये असें माझें मत आहे. परंतु चहा-कॉफी पिण्याची सवय तुम्हांला असली तर निदान एक गोष्ट करीत जा. ती अशी की सकाळीं चहा किंवा कॉफी नुसतीच घेऊं नका. सकाळचे कार्यक्रम कसे आखावेत याबद्दल मागील प्रकरणांत मी सांगितलेंच आहे. व्यायाम व स्नान आटोपल्यानंतर तुम्ही न्याहारी घ्यावी असें मीं

म्हटलें आहे. कुमारवयांतील मुलांनी सकाळीं थोडें तरी खाणें अवश्य असतें. तुमच्या व्यायामाच्या शिक्षकांनी कांही विशिष्ट खुराक सांगितला असल्यास तो सकाळीं खात जा. भिजलेली डाळ व खोत्रें हा अगदी स्वस्त खुराक आहे. परंतु कोणता खुराक खावा हें मी तुमच्याकडेच सोपवितों. तुमच्या सांपत्तिक परिस्थितीवरहि तें फार अवलंबन आहे. अंडें, दूध, पाव-लोणी अशा प्रकारची न्याहारी जितकी लाभदायक आहे तितकीच ज्वारीची शिळी भाकर, दही किंवा दूध अन् चटणी ही न्याहारीहि चविष्ट व गुणकारी परंतु स्वस्त आहे. आपले सर्व शेतकरी व कामकरी बांधव दिवसाची सुरुवात कांही तरी खाऊन करतात. शहरी माणसांमध्येच चहा-कॉफीचें निव्वळ पाणी घेण्याची फॅशन बोकळली आहे. आपल्यावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटिश साहेबाने ही फॅशन पाडली असें आपण मानतो. परंतु तें खरें नाही. खुद्द साहेब सकाळीं 'ब्रेकफस्ट' (म्हणजे न्याहारी) घेतो व आल्या-गेल्याला वाटेल त्या वेळीं चहा-कॉफी देत नाही. असो. रोज सकाळीं थोडेंसें खाण्याची सवय तुम्ही ठेवा. अर्थात् पुन्हा १०१-१०॥ वाजतां तुम्हांला शाळेंला जातांना जेवायचें असतें हें ध्यानांत ठेवा. परंतु सकाळीं ५॥ वाजतां तुम्ही उठून दिवसाची सुरुवात नीट केलीत तर सुमारे ७ वाजतां तुमच्या न्याहारीची वेळ येईल. ही न्याहारी तुम्ही बेताने घेतल्यास पुन्हा १०१-१०॥ वाजतां तुम्हांला भूक लागेल. आपल्या न्याहारीबाबत घरच्या माणसांना त्रास होऊं नये म्हणून रात्रीची भाकरी आम्हांस चालेल असें तुम्ही घरच्या माणसांना सांगून ठेवा.

(२) रोज थंड पाण्याने स्नान करीत चला व संधि सांपडेल तेव्हा पोहत चला.

व्यायामाचा ग्दरा आनंद जर तुम्हांस हवा असेल तर तुम्ही रोज सकाळीं थंड पाण्याने स्नान करीत चला. यामुळे घरच्या माणसांवर गरम पाण्यासाठी तुम्हांला अवलंबून राहावें लागणार नाही हा मोठाच फायदा होईल. शिवाय स्नानाला भरपूर पाणी घेतां येईल व

त्यामुळे आदल्या संध्याकाळीं अंगाला लागलेली आखाड्यांतील माती व व्यायामामुळे आलेला घाम स्वच्छ धुवून चोळून काढतां येईल. त्याशिवाय, थंड पाण्याने मनाला, मेंदूला व शरीराला तरतरी येते ती निराळीच. कुमारवयांतल्या मुलांच्या सवयी व प्रौढवयांतल्या माणसांच्या सवयी या स्वाभाविकपणेंच वेगळ्या असतात हें ध्यानांत ठेवा. तुमच्या घरांतल्या मोठ्या मंडळींना गरम पाण्याने स्नान करणें कदाचित् आवश्यक वाटत असेल. परंतु तुम्ही मात्र थंड पाण्यानेच स्नान करण्याची सवय ज्या वयापर्यंत प्रकृतीला मानवेल तोपर्यंत अवश्य चालू ठेवा. थंड पाण्याच्या स्नानामुळे सर्दीचा वारंवार त्रास होऊं लागल्यास पालकांचा व डॉक्टरांचा सल्ला घ्या. परंतु उष्ण कटिबंधांत राहणाऱ्या आपणासारख्या माणसांना एकदाच काय परंतु दिवसांतून दोन वेळा सुद्धां थंड पाण्याने स्नान केल्यास फायदाच होतो. पोहण्याच्या व्यायामामुळेहि तुम्हांला असाच फायदा होत जाईल. म्हणून तज्ज्ञ व्यक्तीकडून एकदां पोहणें शिकून घ्या व हवामान अनुकूल असेल तेव्हा तेव्हा अवश्य पोहत जा.

सूचना सहावी : खेळांच्या स्पर्धांमध्ये व सहलींमध्ये अवश्य भाग घ्या.

व्यायामशाळेंत जाऊन व्यायाम करण्यामुळे शक्ति (किंवा रग) वाढते हें खरें; परंतु तिचा उपयोग करण्याची संधि मिळाली तरच त्या शक्तीची खरी गंमत किंवा लज्जत अधिक समजून येते. कांही पहिलवान मंडळी वर्षानुवर्षे व्यायामशाळेंत खूप मेहनत करीत असतात; परंतु त्या मेहनतीतून निर्माण झालेली प्रचंड शक्ति प्रत्यक्ष व्यवहारांत वापरण्याची संधि त्यांना मिळत नाही किंवा ते तसा विचार करीत नाहीत. याचा परिणाम असा होतो की, त्या

पहिलवानांना आपली रग किंवा शक्ति पेलणें हळूहळू जड होत जातें आणि त्यामुळे त्यांच्या जीवनांतील उत्साह कमी होऊं लागतो. आपण जी शक्ति कमावली ती वाया गेली अशी निराशा त्यांना वाटूं लागतें. त्याकरिता तुम्ही

प्रथमपासूनच आपल्या शारीरिक शक्तीला योग्य दिशेने वाट फोडून देत चला. हुतूतू, खोखो, आठ्यापाठ्या, फूटबॉल, हॉकी इत्यादि 'शक्ति वापराची लागणारे खेळ' (ज्यांना इंग्रजीत हार्ड गेम्स म्हणतात ते) तुम्ही भरपूर खेळत चला. त्याचप्रमाणे आंतरशालेय किंवा इतर निमित्ताने भरविण्यांत येणाऱ्या खेळांच्या स्पर्धांमध्ये उत्साहाने भाग घेत चला. त्याशिवाय गुरुजींच्या नेतृत्वाखाली अगर आपल्याच मित्रांच्या मदतीने काढलेल्या सहलींमध्ये सहभागी होत चला. पन्नास-शंभर मैल अंतर सायकलने जाणे व परत येणे ; वाटेतील अवघड घाट शक्यतो सायकलवरून न उतरतां चढून जाणे ; सिंहगड-रायगड-प्रतापगड-पुरंदर-शिवनेरी इत्यादि छोटे मोठे गड एका दमांत चढणे ; दहा-वीस मैलांचें अंतर एका दिवसांत पायी चालून जाणे ; चार-पांच मैलांची क्रॉस-कंट्री रेस पळत जाणे ; शंभर मीटरपेक्षा अधिक अंतर पोहून जाणे , असे अनेक तऱ्हेचे उपक्रम पार पाडण्याने तुमचा शारीरिक दम (स्टॅमिना) वाढेल व आपल्या शारीरिक शक्तीचा उपभोग घेतां आल्याने वेगळ्याच आनंदाचा अनुभव येईल.

सूचना सातवी : वर्षांतून एकदां आपल्या आरोग्याची संपूर्ण तपासणी करून घेत जा.

तुमच्या शाळेंत ' आरोग्याची संपूर्ण तपासणी ' दरवर्षी होत असेलच. त्यांत तुम्हांला कोणता शेरा मिळालेला आहे ? जर तुम्हांला ' ए ' शेरा असेल तर तुमची प्रकृति उत्कृष्ट आहे असें म्हणायला कांहीच हरकत नाही. परंतु, जर तुम्हांला ' बी ' किंवा ' सी ' शेरा मिळाला असेल तर मात्र तुमच्या प्रकृतीची अधिक सखोल तपासणी तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून होण्याची आवश्यकता आहे. शाळेकडून मिळालेला आरोग्यतपासणीचा अहवाल तुम्ही आपल्या पालकांना जरूर दाखवा व त्यानंतर तज्ज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला घ्या.

तुमच्या शाळेंत जर वर्षांतून एकदाहि आरोग्याची तपासणी होत नसेल तर मात्र आपल्या पालकांच्या व शिक्षकांच्या सल्ल्याने एखाद्या तज्ज्ञ डॉक्टरांची भेट घेण्याचें लवकरांत लवकर जमवून आणा. डोक्यापासून पायापर्यंतच्या एकूण एक अवयवांची व त्यांच्या कार्यक्षमतेची चांचणी वर्षांतून एकदां तरी करून घेणे अत्यंत आवश्यक असतें. त्यामुळे आपली प्रकृति कशी आहे,

त्यांत कांही आनुवंशिक दोष आहेत काय यासंबंधी तुम्हांला योग्य वेळीं मार्गदर्शन मिळेल. सकाळीं व सायंकाळीं किती व कोणता व्यायाम व्यावा, आहाराच्या अन् विश्रांतीच्या सवयींत कोणत्या सुधारणा कराव्यात वगैरे बाबी तुमच्या लक्षांत येतील. याचाच अर्थ असा की, शरीर सुदृढ करण्याच्या तुमच्या कार्यक्रमांत शास्त्रीय दृष्टिकोन निर्माण होईल आणि तुमच्या प्रयत्नांना अधिक भरीव यश येईल.

आरोग्याकडे वघण्याचा 'शास्त्रीय दृष्टिकोन' निर्माण होणें हें अत्यंत लाभदायक असतें. आरोग्यासंबंधींच काय, परंतु आपल्या जीवनांतील प्रत्येक बाबीसंबंधी 'शास्त्रीय दृष्टिकोन' निर्माण होणें फायदेशीर ठरते. साधे शेतकऱ्याचेंच उदाहरण घ्या ना. आपल्या शेतीकडे जो शेतकरी शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून पाहतो त्याच्या पदरीं अलोट यश येतें. जमिनीची नांगरट, बीं-त्रियाणाची निवड, पाण्याचा पुरवठा, खत वगैरे बाबींचा शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून विचार करणाऱ्या शेतकऱ्याला असा विचार न करणाऱ्या शेतकऱ्यापेक्षा कितीतरी पटींनी जास्त यश येतें. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून शेतकऱ्यांमध्ये ही शास्त्रीय दृष्टि खूपच वाढली आहे. त्यामुळे शेकडो शेतकरी बंधू आपल्या पूर्वांच्याच जमिनींतून किती तरी जास्त पीक काढीत आहेत. बटाटे, कोबी, मुळा, टमाटा, गाजरे अशा किती तरी भाज्यांचे आकार मोठाले होत आहेत. किती तरी फळांची प्रतवारी सुधारत आहे. अशा प्रकारचा विक्रम करणाऱ्या शेतकरीबंधूंना 'कृषिपंडित' अशी पदवी देऊन आपलें सरकार प्रतिवर्षी त्यांचा गौरव करीत असतें. अशा कृषिपंडितांचे फोटो तुम्ही वृत्तपत्रांत अधूनमधून पाहिलेहि असतील.

मित्रहो, आपल्या भारताचा यापुढील विकास आपल्या प्रत्येकावर अवलंबून आहे. आपण प्रत्येकाने नव्या शास्त्रीय दृष्टिकोनाची तलवार परजून पुढे सरसावण्याची गरज आहे. आपण प्रत्येकाने नवा आचार रूढ केला पाहिजे. आणि याची सुरुवात कशापासून करावयाची, माहीत आहे का ? आपल्या शरीरपासूनच. तुम्ही व मी प्रत्येकाने आपापलें शरीर हें राष्ट्राची मोठी संपत्ति आहे असें मानलें पाहिजे. रशिया, इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, जपान आदि देशांत तेथील विद्यार्थी आपल्या आरोग्याकडे फार लक्ष देतात.

* * *

प्रकरण सतरावें

पुस्तकी ज्ञानाची शक्ति

तुमच्या घरांत एखादें लहान, पांच-सहा वर्षांचें मूल नव्यानेच पुस्तक वाचायला शिकत आहे का ? नवीन शब्द अन् वाक्ये वाचण्याचा प्रयत्न करण्यामुळे त्या चिमुकल्या जीवाला किती विलक्षण आनंद होत अत्ततो, नाही ? अडखळत अडखळत का होईना परंतु एकापाठीमागून एकेक वाक्य वाचतांना त्या मुलाला आपण कांही तरी अभूतपूर्व गोष्ट हस्तगत करीत आहोंत असें समाधान वाटत असतें.

मित्रहो, तुमच्यापैकी प्रत्येकाने त्या लहान मुलाप्रमाणेच आपल्या हातांत पडलेलें पहिलें पुस्तक अडखळत अडखळत परंतु अधाशीपणाने वाचलेलें आहे. त्या गोष्टीला आता पांच-सहा किंवा अधिक वर्षे होऊन गेलीं आहेत. त्यामुळे त्या विलक्षण अनुभवाची तुमची आठवणहि आता पुसट झाली असेल.

छापलेलीं वाक्ये एकामागून एक सफाईने वाचण्यांत आता तुम्ही वाकवगार झालां असाल. कितीहि अवघड पुस्तक असलें तरी तें आम्ही घडाघड वाचून दाखवूं असा आत्मविश्वास तुम्हांला आता वाटत असेल.

त्यामुळेच केवळ पुस्तक वाचण्याचें कौशल्य हस्तगत झालें म्हणून जो आनंद लहान मुलांना वाटतो तो आनंद आता तुम्हांला मिळत नाहीसा झाला असेल आणि तें स्वाभाविकच आहे. तुम्ही आता वयाने, बुद्धीने व समजुतीने मोठे झाला आहांत. प्रत्येक वाक्य वाचतांना तें समजून घ्यावें असें तुम्हांला वाटूं लागलें आहे. एखाद्या चित्राकडे अगदी लहान मुलें रंगांची व रेषांची गंमत एवढ्याच अर्थाने पाहतात. त्यांतील खरें सौंदर्य किंवा खरी

कला त्यांना समजत नाही. त्याप्रमाणेच प्रत्येक वर्ण, अक्षर, शब्द व वाक्य म्हणजे एक चित्र आहे असे लहान मुलांना वाटत असते. त्यामुळे निव्वळ वाचन करण्यांतच त्यांना मजा वाटते. जणू एक नवी कला हस्तगत झाल्याचा आनंद होतो. परंतु अलिकडे तुमच्या हळूहळू असे लक्षांत आले असेलच की या शब्दरूपी किंवा भाषारूपी चित्रांच्या किंवा आकृतींच्या मागे विशिष्ट अर्थ लपलेला असतो. आणि तो अर्थ समजून घेतला की मनाला वेगळाच आनंद होतो.

तेव्हा, अर्थ समजून घेऊन पुस्तकांचा अभ्यास करावा लागतो हे कांही मी तुम्हांला नव्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही. गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून या आनंदाची लज्जत चाखण्यास तुम्ही सुरुवात केलीच असेल. परंतु आता सातव्या-आठव्या इयत्तेपासून तुमच्या अभ्यासाला नवे वळण लागणार आहे. तुमच्या पुस्तकांचे स्वरूप बदलत जाणार आहे. त्यांतील मजकुराची विविधता वाढत जाणार आहे. त्यांत थोडाफार कठीणपणाहि येणार आहे. परंतु, त्यामुळे तुम्हांला “नवे नवे ज्ञान” शिकायला मिळणार आहे. आणि त्यामुळेच तुम्हांला शाळेंतील पुस्तकांच्या अभ्यासाची गोडी अधिकच वाटू लागणार आहे. कदाचित् एव्हाना वाटू लागलीहि असेल. आहे का माझा अंदाज बरोबर ?

विषयांची निवड अचूक करा :

मात्र, कांही कुमारांबद्दल माझा हा अंदाज खरा ठरणार नाही. आठवी-नववीमध्ये आल्यानंतर अभ्यासाचे क्षेत्र वाढल्याने जी स्वाभाविक गंमत त्यांना वाटायला पाहिजे तशी त्यांना वाटत नाही. अशा विद्यार्थ्यांनी गुरुजींना व पालकांना आपली अडचण ताबडतोब सांगितली पाहिजे. म्हणजे योग्य कारण हुडकून त्याप्रमाणे ते उपाययोजना करतील. जर तसें करूनहि तो विषय जमण्यासारखा नसेल तर तो विषय बदलून त्याऐवजी दुसरा एखादा विषय घेण्याबद्दल ते योजना सुचवू शकतील.

एवढे मात्र खरे की, आठवीपासून ज्या विषयांचा अभ्यास तुम्ही करावयाचा असतो ते सर्व विषय तुमच्या गव्याखुऱ्या आवडीचे असले पाहिजेत. सातवीपर्यंतच्या अभ्यासाला जी पुस्तके असतात ती बरीच सोपी असतात. परंतु आठवीपासून दरवर्षी तुम्ही जरा जास्त जास्त अवघड पुस्तके अभ्यासा-

वयाचीं असतात, अर्थात् ज्यांना मूळ विषयाचीं गोडी लागलेली असते त्यांना अशीं अवघड पुस्तके वाचण्यानेच अधिक आनंद होतो. परंतु, ज्यांची बुद्धि त्या विषयांत रमत नाही त्यांनी आठवीपासून आपल्या विषयांची निवड योग्य प्रकारे करावी लागते.

आपल्या बुद्धीचा प्रकार ओळखा :

तुम्हांला हें माहित असेलच की आपण जो ' अभ्यास ' करतो तो आपल्या बुद्धीने करतो. प्रत्येक माणसाला बुद्धीची विशिष्ट देणगी जन्मापासूनच मिळालेली असते. या देणगीमध्ये कमीअधिकपणा असतो आणि वेगवेगळेपणाहि असतो; मात्र त्याबद्दल आपण कोणीहि व्यक्तिशः वाईट वाटून घेण्याचें कारण नसतें. उलट आपल्या बुद्धीचा जसा प्रकार असेल त्या अनुरोधाने आपल्या अभ्यासाचा (व पुढे व्यवसायाचा) प्रकार निवडावा लागतो. जसे बुद्धीचे अनेक प्रकार आहेत त्याचप्रमाणे अभ्यासाच्या विषयांचे व व्यवसायांचेहि अनेक प्रकार आहेत. ज्याला जशी बौद्धिक देणगी असेल त्या अनुरोधाने त्याने आपला अभ्यासाचा विषय व पुढे व्यवसायाचा प्रकार निवडावा लागतो.

कांही कुमारांची बुद्धि अशा प्रकारची असते, की त्यांना आठव्या इयत्तेंत आल्यानंतर शाळेंत शिकविण्यांत येणाऱ्या कोणत्याच प्रमुख विषयाचा (म्हणजे भाषा, गणित, शास्त्र, इतिहास, भूगोल इत्यादि) अभ्यास जमत नाही. एस्.एस्.सी.च्या परीक्षेकडे नेणारे हे जे विषय आहेत ते त्यांना श्रेय नसत नाहीत. मग अशा कुमारांना शाळा सोडावी लागते. पुस्तकांच्या अभ्यासाची त्यांची शक्ति फारशी वाढू शकत नाही.

परंतु, ज्या विद्यार्थ्यांची बुद्धि बऱ्यापैकी असते ते पुढे जातात. एस्.एस्.सी. होण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या विविध विषयांवरील पुस्तकांचा अभ्यास त्यांना श्रेय शकतो. तथापि, त्यांनी एक पथ्य पाळावयाचें असतें. त्याबद्दल वर उल्लेख केलाच आहे. तें पथ्य असें की, एखादा विशिष्ट विषय श्रेय नसल्यास त्याबद्दल त्यांनी गुरुजींना व पालकांना मोकळेपणाने सांगायें. कारण एस्. एस्. सी. परीक्षेसाठी जे सात-आठ विषय निवडावयाचे असतात त्यांवाचत अलिकडे थोडेंफार स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळे तुमच्या बुद्धीचा कल व प्रतवारी लक्षांत घेऊन तुम्हांला योग्य असा विषय गुरुजी सुचवू शकतील.

अभ्यासामुळे निर्माण होणारी शक्ति :

पुस्तकांच्या अभ्यासामुळे तुमच्याजवळ एक विशिष्ट प्रकारची शक्ति निर्माण होत जाते याचा अनुभव आतापर्यंत तुम्हांला आलाच असेल. भूगोलाच्या पुस्तकाचा अभ्यास केल्याने तुम्हांला पृथ्वीसंबंधी, विविध देशां-संबंधी व आपल्या देशासंबंधी किती तरी नव्या गोष्टी समजल्या आहेत. इतिहासावरील पुस्तकांच्या अभ्यासाने जुन्या काळातील प्रगतीचा व त्या प्रगतीच्या मार्गे असलेल्या थोर व पराक्रमी स्त्री-पुरुषांच्या कर्तव्यगारीचा परिचय झाला आहे. मराठी, हिंदी व इंग्रजी या भाषांतील पुस्तके वाचतां येऊं लागल्याने किती तरी नवे शब्द व वाक्प्रचार समजले आहेत. आणि त्या प्रत्येक शब्दाच्या व वाक्प्रचाराच्या मार्गे लपलेला गूढ अर्थ लक्षांत येऊं लागला आहे. मधमाशीप्रमाणे ज्ञानाचा संचय कणाकणाने तुम्ही करित चाललां आहांत. तुमचा हा प्रवास उत्तरोत्तर अधिकाधिक मनोरंजक व महत्त्वपूर्ण होत चालला आहे. त्यामुळे विज्ञान, गणित, आरोग्य यांसारख्या अनेक विषयांवरील अभ्यासांतून एका नव्या अद्भुत शक्तीचा प्रत्यय किंवा अनुभव वाढत्या प्रमाणांत तुम्हांला येऊं लागणार आहे हें नक्की. शाळेंत न गेलेल्या व पुस्तकांशी परिचय न घडलेल्या दुर्दैवी माणसाजवळ ही शक्ति कधीच पैदा होत नाही. त्यामुळे त्याचें व्यक्तिमत्त्व पंगु राहातें व भावी आयुष्यांत त्याला उच्च दर्जाची कर्तव्यगारी गाजवितां येत नाही.

हल्ली आपल्या या जगांत पुस्तकांच्या अभ्यासांतून येणाऱ्या शक्तीचें म्हणजेच पुस्तकां ज्ञानाचें महत्त्व फार वाढलें आहे. दोन-तीनशे वर्षांपूर्वी ज्ञानाच्या शाखा मर्यादित होत्या ; पुस्तकांची संख्या मर्यादित होती ; रोजचा जीवनाचा व्यवहार व पुस्तकांतून येणारें ज्ञान यांचा संबंध आजच्याइतका निकट नव्हता. आजकाल असं झालें आहे की, दररोजचा आपला सर्वच्या सर्व जीवनव्यवहार व त्या जीवनव्यवहारापाठीमागील मुख्य मुख्य तत्त्वे छापील पुस्तकांत सूत्ररूपाने सापडतात आणि त्यामुळेच, आधी पुस्तकांचा अभ्यास केलेल्या माणसाला प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारांत झपाझप प्रगति करतां येते. त्यामुळेच पुस्तकांचा अभ्यास चांगल्या प्रकारें करणाऱ्या सुशिक्षितां-कडेच समाजाचें पुढारीपण जातें. व त्यांना भरीव कर्तव्यगारी गाजवितां येते.

आजचा शेतकरी, इंजिनियर, राज्यकारभार चालविणारा मंत्री, सरकारी नोकर, वकील, व्यापारी, कारखानदार किंवा छोटेमोठे यंत्रज्ञ अशा सर्वां-जवळ आपापल्या आवडीच्या विषयांवरील 'पुस्तकी ज्ञानाची शक्ति' असावीच लागते.

क्रमिक पुस्तकांचा अभ्यास :

अशा या सर्वगामी म्हणजे सर्व ठिकाणीं उपयोगी पडणाऱ्या 'पुस्तकांच्या अभ्यासाच्या शक्ती' ची उपासना तुम्ही आता यापुढे अधिक पद्धतशीरपणे करावयाची आहे. आठवी ते अकरावी या हायस्कूलमधील चार वर्षांत तुम्हांला सात-आठ प्रमुख विषयांवरील पुस्तके अभ्यासाची लागतील. परंतु यामुळे तुमच्या ज्ञानाची शक्ति तर खात्रीने वाढेलच; परंतु तुम्हांला जो मुख्य फायदा होईल तो म्हणजे पुढील ज्ञान मिळविण्याची तुमची पात्रता वाढेल; कॉलेजांत जाऊन किंवा प्रत्यक्ष व्यवसायांत पडून जे उच्च शिक्षण पुढे मिळणार आहे त्याची तयारीही पूर्ण होईल.

तुम्ही ज्या पुस्तकांचा अभ्यास शाळेत करावयाचा आहे त्यांना 'क्रमिक', किंवा 'नेमलेलीं पुस्तके' असे म्हणतात. या क्रमिक पुस्तकांचा अभ्यास करण्याची संपूर्ण जबाबदारी तुमच्या एकट्यावरच नसते. कारण तुम्हांला तसे जमणारहि नाही. 'ग्रंथ हे माणसाचे गुरु होत' असे वचन आहे. तें खरे आहे. परंतु तुमच्या वयांतील मुलांना ग्रंथांना गुरु करणे एकदम जमत नाही. त्याकरिता गुरुजी हेच तुमचे गुरु असतात; ग्रंथांच्या उपासनेचा रस्ता दाखविणारे मार्गदर्शक असतात.

क्रमिक पुस्तकांचा अभ्यास कसा करावा, त्यांतील एकेक विषय-पोट-विषय कसा हस्तगत करावा याचा रस्ता गुरुजी तुम्हांला रोजच्या रोज शाळेत दाखवीत असतात. अशा वेळीं, तुम्ही अतिशय दक्ष व जागरूक राहावे. गुरुजींच्या सांगण्यांतील कांही समजले नाही तर त्याबद्दल त्यांना विचारावे. अर्थात् गुरुजींकडून वर्गांत एकदा समजून घेतल्याबरोबर सगळा विषय आपणाला समजला असे तुम्ही मानीत जाऊ नका. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं घरीं अभ्यास करतांना आदल्या दिवशीं गुरुजींनी शाळेत घेतलेल्या विषयाची उजळणी करित जा. त्याच विषयावरील 'घरचा अभ्यास' म्हणून

गणितें सोडवायला; प्रश्नांचीं उत्तरें लिहायला, पाठान्तर करायला असें कांही गुरुजींनी सांगितलें असल्यास तें मनोभावे करीत जा. शाळेंत गुरुजींनी घेतलेला अभ्यास व विद्यार्थ्यांने घरीं केलेला त्याच विषयाचा अभ्यास अशा दोन्ही बाबी परस्परांना पूरक आहेत; परस्परांवर अवलंबून आहेत.

परीक्षांचा उद्देश काय ?

आठवड्याने, महिन्याने, तीन महिन्यांनी, सहा महिन्यांनी व वर्षांच्या अखेरीस ज्या लेखी व तोंडी परीक्षा घेण्यांत येतात त्यांचा उद्देश काय असतो हें येथेच सांगतां. गुरुजींनी विषय समजावून सांगितल्यावर व तुम्ही 'घरचा अभ्यास' केल्यानंतर त्यांतील किती ज्ञान तुमच्या पचनां पडलें आहे व लक्षांत राहिलें आहे याची चांचणी घेणें हा परीक्षांचा मुख्य उद्देश असतो. अशा परीक्षा जितक्या वारंवार घेतल्या जातील तितकें चांगलें असतें. कारण, आधीच्या परीक्षेंत मिळविलेल्या गुणांपेक्षा पुढील वेळीं अधिक गुण मिळविण्यासंबंधीची ईर्ष्या विद्यार्थ्यांत उत्पन्न होते. परीक्षांच्या पद्धतींत पूर्वी पाठांतराला म्हणजेच पोपटपंचीला फार महत्त्व होतें. त्यामुळे परीक्षा कंटाळवाण्या होत. अलिकडे प्रश्नपत्रिकांचें स्वरूप खूपच सुधारलें आहे. विद्यार्थ्यांला विषय किती समजला आहे हें पाहण्याकडे प्रश्नांचा रोख असतो. त्यामुळे उत्तरपत्रिका लिहिणें हें आजच्या विद्यार्थ्यांला पूर्वीच्या पिढींतील विद्यार्थ्यांपेक्षा खात्रीने अधिक मजेशीर वाटतें.

कांही विद्यार्थ्यांना परीक्षा ही अद्यापहि भीतिदायक गोष्ट वाटते. परंतु जर तुम्हांला परीक्षा ही भीतिदायक गोष्ट वाटावयास नको असेल तर तुम्ही पुढील सूचना अंमलांत आणा :

(१) गुरुजी वर्गातील विषय शिकवीत असतांना त्याकडे संपूर्ण लक्ष द्या. त्याबद्दल कांही अडचण वाटल्यास, वर्गांत किंवा वर्गाबाहेर गुरुजींच्या सोयीने आपलें शंकांनिरसन शक्य तितक्या लवकर करून घ्या.

(२) गुरुजींनी शिकविलेल्या विषयाचें पुन्हा वाचन व मनन शक्य तितक्या लवकर घरीं करीत चला. शक्यतोवर दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच हा घरचा अभ्यास आपणहून करीत जावें. (अगदी लहान मुलांना 'घरचा अभ्यास' शिक्षक दररोज लिहून देतात. तुमच्या वयाच्या मुलांना 'घरचा

अभ्यास स्वतंत्रपणे दररोज लिहून दिलाच पाहिजे असें नाही. रोज शाळेंत जो नवा विषय गुरुजी शिकावितात तोच पुढील दिवसाचा 'घरचा अभ्यास' असतो.) हा घरचा अभ्यास अत्यंत नियमितपणे करित जावे. सकाळची शाळा असल्यास त्याच दिवशीं दुपारीं करित जावे. अशा अभ्यासांतून कांही शंका निर्माण झाल्यास त्यांबद्दल पालकांना किंवा गुरुजींना विचारावे. परंतु कोणतीहि शंका मनांत उरूं देऊं नये.

(३) जुन्या विषयाची आवृत्ति करणे : ज्या विद्यार्थ्याला परीक्षेची धास्ती वाटायला नको असेल त्याने आणखी एक गोष्ट करावी. ती अशी की, जुन्या विषयांची—म्हणजे पुस्तकांतील सुरुवातीपासूनच्या धड्यांची किंवा प्रकरणांची—अधूनमधून आवृत्ति म्हणजे उजळणी करावी. वर्गांतला अभ्यास रोज पुढे पुढे जात असतो. त्यामुळे गुरुजींना पूर्वीच्या धड्यांची उजळणी घेणे जमत नाही. परंतु परीक्षेला सुरुवातीपासूनचे विषय असतात. म्हणून तुम्ही दर आठ-पंधरा दिवसांनी प्रत्येक पुस्तकाच्या सुरुवातीपासूनच्या विषयांची उजळणी किंवा आवृत्ति नियमाने करित जा. 'आपण हा विषय एकदा वाचला आहे तेव्हा पुन्हा वाचण्याची जरूरी नाही' असें समजत जाऊं नका. माणूस हा फार विसराळू प्राणी आहे. अधूनमधून आवृत्ति केली तरच कोणतीहि गोष्ट त्याच्या नीट लक्षांत राहते व परीक्षेच्या पेपरांत त्याला उत्तरे लिहितां येतात.

जे कुमार वरील तीन सूचनांचा अवलंब करतील त्यांना परीक्षा ही एक गंमत वाटेल; जणूं क्रिकेटचा खेळ खेळण्यासारखेंच मनोरंजक वाटेल. गोलंदाजाने कसाहि चेंडू टाकला तरी कसलेला खेळाडू त्याला आत्मविश्वासाने तोंड देतो. त्याप्रमाणेच परीक्षकांनी टाकलेल्या प्रश्नरूपी चेंडूंना तुम्ही समर्पक उत्तरे देऊं शकाल व परीक्षेंत उत्तम प्रतीचें यश मिळवूं शकाल.

परीक्षांबद्दल भीति वाढत असल्याने अनेक विद्यार्थ्यांना अभ्यासांतील गंमत अनुभवितां येत नाही आणि अभ्यासांतली गंमत न चाखल्यामुळे त्यांची परीक्षेची भीति आणखीनच वाढत जाते. म्हणून तुम्ही परीक्षेची भीति वाटून घेऊं नका. परीक्षा या पुस्तकांच्या अभ्यासाचाच एक आवश्यक भाग आहे असें माना. म्हणजे परीक्षेकडे पाहण्याचा निरोगी व खेळकर दृष्टिकोन निर्माण होईल. आणि हें केव्हाहि विसरूं नका, की परीक्षेसाठी जी पुन्हा पुन्हा आवृत्ति करावी लागते त्यामुळेच तुमच्या अभ्यासाला पूर्णता येते.

अभ्यास कसा करावा ?

‘अभ्यास कसा करावा?’ याबद्दल कांही सूचना करण्याकडे आता मी वळतो.

सूचना पहिली : अभ्यास करण्याची जागा व भोंवतालचें वातावरण अभ्यासास पोषक ठेवा.

ही पहिली सूचना अत्यंत महत्त्वाची आहे. तुम्ही अभ्यासाला जी जागा निवडाल ती योग्य प्रकारें निवडा. अलिकडे, मोठ्या शहरांतून राहण्याच्या जागेच्या अडचणी वाढल्या आहेत. त्यामुळे अभ्यासासाठी शांत वातावरण असलेली जागा निवडणें कठीण जातें. अभ्यासासाठी ज्या विद्यार्थ्यांना

घरांतील स्वतंत्र खोली मिळाली असेल त्यांनी स्वतःला फार भाग्यवान् समजावें व ती खोली आकर्षक पद्धतीने सजवावी. परंतु भोंवतालचें वातावरण गडबडीचें असलें व जागा अडचणीची असली तरीहि अभ्यास उत्तम प्रकारें होऊं शकतो असा अनेकांचा अनुभव आहे. काळजी घ्यावी लागते ती एकाच बाबीबद्दल. ती अशी, की अभ्यासाची जी जागा तुम्ही निवडाल तींत

वारंवार बदल न करणें. ज्या प्रकारच्या गडबडीशीं समरस होण्याची सवय एकदा आपल्या मनाला लागते त्या गडबडीचा मुळे संवयीने घ्यास होते वहीसा होतो. म्हणून भोंवतालच्या गडबडीमुळे आपलें मन केंद्रित होणार नाही असें तुम्ही मानू नका. जिन्याच्या कोपऱ्यांत, गॅलरीच्या टोंकाला किंवा एखाद्या सार्वजनिक उद्यानांत अभ्यास करणारे विद्यार्थी परीक्षेंत उच्च प्रतीचें यश मिळवितांना दिसतात. तेव्हा ज्यांना शांत वातावरण मिळणें अवघड असेल त्यांनी खट्टू होऊं नये किंवा अभ्यास जमत नाही म्हणून ती सवय पुढे करूं नये. गडबडींतहि आपलें मन केंद्रित करतां येतें हा अनुभव त्यांनी लक्षांत ठेवावा.

सूचना दुसरी : अभ्यासाचे विषय व अभ्यासाच्या वेळा यांची चातुर्याने निवड करावी.

अभ्यासासाठी योग्य वेळ व योग्य विषय निवडणें हीहि महत्त्वाची बाब आहे. आपल्या देशांत विशिष्ट हवामानामुळे सकाळची वेळ बौद्धिक कामांना अधिक सोयीची आहे. म्हणून तुम्ही सकाळचे न्याहारीपर्यंतचे कार्यक्रम आटोपल्यावर अभ्यासास बसावे. जो विद्यार्थी वर्षाच्या सुरुवातीपासून सकाळीं सुमारे २॥ ते ३ तास अभ्यास नियमाने करित जाईल त्या विद्यार्थ्याला सायंकाळीं अभ्यास करण्याची फारशी गरज पडणारच नाही. मात्र, अकरावीत गेल्यानंतर सायंकाळचा खेळण्याचा वेळ थोडा कमी करून व इतरहि कार्यक्रमांत वेळाची थोडी बचत करून संध्याकाळीं जेवणाआधी किंवा जेवणानंतर सुमारे तास दीड-तास अभ्यासाची भर घालावी लागेल; परंतु एस्. एस्. सी. चें वर्ष हें अपवाद करण्याचें वर्ष असतें. कारण त्या परीक्षेंतील यशावर तुमचें भवितव्य ठरत असतें. तथापि, या महत्त्वाच्या वर्षासुद्धा दररोज ४ ते ५ तास अभ्यास सुरुवातीपासून नियमाने करणारे विद्यार्थी अखेरीपर्यंत प्रकृति उत्तम राखून उत्कृष्ट यश मिळवितांना दिसतात. परंतु याकरिता वर्षाच्या सुरुवातीपासूनच नव्हे, तर दहावीच्या परीक्षेनंतर येणाऱ्या सुटीपासूनच नियमितपणें अभ्यास करण्याची सवय ठेवावी लागते.

कोणत्या विषयाच्या अभ्यासाला कोणती वेळ निवडावी याबद्दल थोडें सांगतों. साधारणतः जो विषय तुम्हांला जास्त कठीण वाटत असेल तो सकाळीं

प्रथम निवडावा. शरीर थकलें असतांना आपली बुद्धि नीट काम करीत नाही. रात्रभर चांगली विश्रांति मिळाल्याने व स्नान आटोपलें असल्याने शरीराला व मनाला तुरतरी वाटत असते व त्यामुळे सकाळीं अभ्यासाला बसतांना स्वाभाविकपणेच मजा वाटते. या दृष्टीने तुम्ही स्वतःशीं विचार करूनच अवघडाकडून सोप्याकडे या क्रमाने अभ्यासाला विषय कोणते निवडावे याचा निर्णय घ्यावा. सायंकाळीं अभ्यास करण्याची गरज तुम्हाला पडणार असेल तर तेव्हा सोपे वाटणारे विषय किंवा पूर्वी वाचून झाल्यामुळे उजळणी करावयाचे विषय निवडीत जा.

सूचना तिसरी : वाचनाचा वेग स्वतःच्या बुद्धीशीं जमवून घ्या.

कांही विद्यार्थी अभ्यासाचें पुस्तक वाचतांना फार घाई करतात. परंतु “hurriedly learnt is hurriedly forgotten” म्हणजे घाईघाईने वाचलेलें फार लवकर विसरलें जातें, हा अनुभव लक्षांत ठेवा. तुम्ही जें वाचणार आहांत तें स्मरणांत राहावें असें तुम्हांला वाटत असतें ना ? मग असें करा की, ज्याचें वाचन करता त्या मजकुराचा संपूर्ण अर्थ समजून घेतल्यावर पुढे वाचीत चला. याकरिता वाचनाचा वेग योग्य तेवढा ठेवा. एखादा मित्र भरभर वाचतो व तरीहि त्याच्या लक्षांत राहातें म्हणून तुम्हीहि भरभर वाचू नका. प्रत्येकाने आपल्या चालण्याची, जेवणाची, वाचनाची वगैरे बाबींची गति आपल्या अनुभवाप्रमाणेच बसवावी लागते. परंतु, याबाबत असें मानण्याचें कारण नाही, की अभ्यास करण्याकरिता सावकाश वाचण्याचीच गरज आहे. मंदपणा टाकून थोडा वेग कमावणें प्रत्येकाला शक्य असतें व त्या दृष्टीने तुम्ही जरूर प्रयत्न करावा. ज्या विद्यार्थ्यांजवळ शब्दसंपत्ति भरपूर असते त्याच्या वाचनाचा वेग वाढतो असा अनुभव आहे. म्हणून तुम्ही जो जो नवा व कठिण शब्द आढळालास येईल तो तो ताबडतोब हस्तगत करीत चला. विशेषतः हिंदी, इंग्रजी इत्यादि परकीय भाषांबद्दल हें जास्त लक्षांत ठेवा. आणि कठिण व नव्या शब्दांचे अर्थ शोधून काढण्याचें काम तुम्ही स्वावलंबनाने करीत जा. त्याकरिता हिंदी व इंग्रजी भाषांचे शब्दकोश तुम्ही हाताशीं ठेवून अभ्यासाला बसण्याची सवय करा.

मोठ्याने वाचावें का मनांत वाचावें असाहि प्रश्न कांही विद्यार्थ्यांच्या पुढे उभा राहतो. याबाबत माझा सल्ला असा आहे की, शक्यतोवर मनांत वाचावें. एखादी कविता किंवा कांही निवडक वाक्ये किंवा असेंच कांही पाठ करावयाचें असल्यास मोठ्याने वाचणें व मोठ्याने म्हणणें पुष्कळांना सोयीचें वाटतें. परंतु, अभ्यास करतांना मनांत वाचणें अधिक फलदायी ठरतें. शिवाय त्यामुळे शारीरिक व मानसिक शक्तींची बचत होते असा निष्कर्ष मानस-शास्त्रज्ञांनी संशोधन करून काढला आहे. तेव्हा शक्यतोवर मनांतच वाचण्याची सवय ठेवा. त्यामुळे शारीरिक व मानसिक शक्ति कमी खर्च होईल, अर्थहि लवकर लक्षांत येईल व त्यामुळे स्मरणार्थे कार्यहि आपोआप चांगले होईल. शिवाय, असेंहि लक्षांत ठेवा की, कोणत्याहि एकाच विषयाचा अभ्यास कंटाळा व थकवा येईपर्यंत करूं नका. सामान्यतः एका विषयाचा अभ्यास क्रमाने एका तासापेक्षा अधिक वेळ करूं नये. त्यानंतर दुसरा विषय हातीं घ्यावा. म्हणजे बुद्धीला बदल होतो व मनाची तरतरी वाढते.

सूचना चौथी : जुन्या-नव्या ज्ञानाचा संबंध जोडायला शिका.

कोणत्याहि विषयाच्या अभ्यासाला सुरुवात करतांना आदल्या दिवशीं आपण काय वाचलें याची अगदी थोडक्या वेळांत उजळणी करा. नव्या ज्ञानाचा संबंध जुन्या ज्ञानाशीं लावला, की आपल्या एकूण ज्ञानांत सुसंगति किंवा एकजीवपणा निर्माण होतो. त्याकरिता नव्या प्रकरणाचें वाचन सुरू करतांना जुन्या प्रकरणावरून डोळे फिरवा व नव्या प्रकरणाचा जुन्या प्रकरणाशीं कसा व कोठे संबंध पोहोचतो याचा विचार करण्याची सवय करा. अशा प्रकारें अभ्यास करतांना एकीकडे विचार करण्याची सवयहि तुम्हांला लागेल. ज्यांना असा विचार करतां येतो ते विद्यार्थी केवळ परीक्षांमध्येच उत्कृष्ट यश संपादन करतात असें नव्हे तर पुढील जीवनांतहि यशस्वी होतात. तेव्हा नव्या प्रकरणाच्या अभ्यासाला सुरुवात करतांना व अभ्यास संपवितांना जुन्या-नव्या ज्ञानाचा सांधा कसाकसा जमला याचा विचार करायला शिका. त्यामुळे नव्या प्रकरणाचा अभ्यास करतांना तुम्हांला वेगळीच गंमत वाटू लागेल.

सूचना पांचवी : ' आजच्या अभ्यासांतील महत्त्वाचे मुद्दे कोणते ? '

असा प्रश्न स्वतःला विचारीत चला.

जर तुम्ही चौथी सूचना कसोशीने अंमलांत आणली तर तुम्हांला ही पांचवी सूचना सहज पाळतां येईल. कोणत्याहि धड्यांतून किंवा प्रकरणांतून महत्त्वाचे मुद्दे व महत्त्वाचीं वाक्यें शोधून काढलीं, की त्या प्रकरणाचें सार झटकन लक्षांत राहतें. त्यामुळे प्रकरण वाचीत असतांना महत्त्वाच्या शब्दांखाली व वाक्यांखाली किंवा समासांत तुम्ही पेन्सिलीच्या खुणा करोत चला. प्रकरण वाचून संपल्यावर या सर्व खुणा पुन्हा वाचा म्हणजे प्रकरणाची संपूर्ण रूपरेषा तुमच्या डोळ्यापुढे उभी राहील. वाटल्यास ही रूपरेषा किंवा हा सारांश एका स्वतंत्र वहीत लिहून काढत चला. यामुळे तुमच्याजवळ स्वतःच्या टिपणाची वही तयार होईल.

तुम्हांला नेमलेल्या क्रमिक पुस्तकांचीं गाइडस् बाजारांत मिळतात हैं तुम्हांला माहित असेल. या गाइडस्च्या लेखकांनी मी वर सांगितलेल्या पद्धतीने प्रत्येक प्रकरणाचीं टिपणें तयार करून तीं छापून काढलेलीं असतात. म्हणजे, या लेखकांनी स्वयंपाक पूर्ण शिजवून तुमच्यापुढे आणून वाढलेला असतो. परंतु अशा प्रकारें इतरांनी आपणासाठी केलेल्या स्वयंपाकाने चांगल्या विद्यार्थ्यांचें समाधान होत नाही. गाइडस्बद्दल दुसरी उपमा द्यावयाची तर अशी की, गाइडस् ही वाटलीतल्या औषधांसारखीं असतात. मग सांगा वरं वाटलीतली औषधें खाण्याने आपलें समाधान होईल का ? दररोज काय आपण प्रत्येकजण पांचपंचवीस विटॅमिनच्या गोळ्या गिळतो का ? नाही. त्यामुळे आपलें समाधान होणार नाही. भाकरी, पोळी, भाजी, चटणी, फळे इत्यादि रुचकर पदार्थ खाण्यानेच आपलें खरें समाधान होतें ; त्यामुळे आपल्या जिभेला व मनाला खराखुरा आनंद मिळतो. तेव्हा गाइडस् वाचणें ही गोष्ट तुम्ही दुय्यम समजा. क्रमिक पुस्तकांतील प्रत्येक प्रकरण तुम्ही स्वतःच्या बौद्धिक दातांनी चावून चावून चघळा व त्यांतील आनंद पुरेपूर लुटा. त्यामुळे या ज्ञानरूपी अन्नाचें पचनहि नीट होईल व तुमचें बौद्धिक रुधिराभिसरण सुधारेल. त्यामुळे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे आणखीहि एक महत्त्वाचा लाभ होईल. तो म्हणजे आपण शिकत असलेल्या ज्ञानाबद्दल तुम्हांला स्वतंत्रपणें विचार करतां येईल. शिवाय, तें ज्ञान हळूहळू जिभेवर येईल. म्हणजे तें ज्ञान आपोआप तुमच्या बोलण्यांत येऊं लागेल. आणि आणखीहि एक महत्त्वाचा लाभ होईल. तो म्हणजे हें ज्ञान लेखणीवाटे

कागदावर उतरवितांना (म्हणजेच परीक्षेचा पेपर लिहितांना) तुम्हांला अभूतपूर्व आनंद होईल ; पेपर लिहितांना तुम्ही रंगून जाल.

म्हणून वर सांगितलेली सहावी सूचना तुम्ही काळजीपूर्वक समजावून घ्या व ती अंमलांत आणा. स्वतःजवळ प्रत्येक विषयाच्या टिपणांची एक वही तयार करा. अर्थात्, आपलीं टिपणें योग्य प्रकारें निघत आहेत काय हें पाहण्यासाठी गाइडस्वरून नजर फिरवीत चला. त्यांतून कांही मुद्दे किंवा कांही वाक्ये नवीन मिळाल्यास त्यांचा आपल्या टिपणवहींत समावेश करीत चला. परंतु अखेरीस गाइडच्या लेखकापेक्षा आपलीं टिपणें सरस निघालीं पाहिजेत अशी आकांक्षा बाळगा. या कामांत घरांतील सुशिक्षित वडील माणसांचें आणि गुरुजींचें मार्गदर्शन व साहाय्य घेत चला.

सूचना सहावी : आपण शिकलेला भाग इतरांना समजावून द्या.

जे नवे ज्ञान तुम्हांला समजेल तें पक्कें होण्याकरिता तुम्ही वरील सूचना अंमलांत आणून पाहा. आपण जेव्हा एखादी गोष्ट दुसऱ्याला शिकवितो, तेव्हाच ती गोष्ट आपणाला अधिक चांगली समजते असा अनुभव व्यवहारांत सुद्धा आपल्याला वारंवार येत असतो. त्या दृष्टीने, आपल्या एखाद्या मित्राला जर एखादा भाग अवघड वाटत असेल तर तुम्ही तो आनंदाने त्याला समजावून द्या. ज्ञान ही अशी एकच पवित्र वस्तु या जगांत आहे, की जी दुसऱ्याला देऊन आपल्याजवळची संपत्त नाही. उलट आपलें ज्ञान दुसऱ्याला देण्याच्या क्रियेमुळे किंवा प्रयत्नामुळे आपलें स्वतःचें ज्ञान अधिक पक्कें होतें. पूर्वी जो मुद्दा किंवा अर्थ आपल्या संपूर्णपणें ध्यानांत आलेला नसेल तो आता लक्षांत येतो व त्यामुळे नवा आनंदच होतो. त्यामुळे एखादा धडा, गणितांतील एखादें उदाहरण, एखादी कविता, विज्ञानांतील एखादा प्रयोग असें कांहीहि जरी कोणा मित्राला समजलें नसेल तर आपण त्याला समजावून सांगारें.

परीक्षेचे दिवस जवळ आल्यानंतर आणखी एक प्रयोग करा. तो असा की, पुस्तकांतील विषय उजळणीच्या वेळीं स्वतःलाच समजून सांगत चला. जणू, आपण समोर बसलेल्या एखाद्या मित्रालाच या प्रकारें समजावून सांगत आहों असें लुट्टपुटीने समजा. आरशांत आपलें प्रतिबिंब दिसलें, की इच्छा असल्यास

आपण त्याच्याजवळ वोलू शकतो. त्याप्रमाणेच स्वतःला अवघड विषय समजावून सांगावा व नंतर पुस्तक मिटून तो आपल्याला तोंडाने उच्चारता येतो काय हे पाहावे. त्यामुळे ज्ञानाचे पचन अधिक चांगले होईल. निसर्गाच्या अद्भुत देणगीमुळे कांही चतुष्पाद प्राणी एकदा खाल्लेले अन्न पुन्हा तोंडांत आणून रवंथ करू शकतात व त्यामुळे त्यांचे पचन अधिक चांगले होते, हे तुम्हांला माहित असेल. या युक्तीचाच आपण नवे ज्ञान पक्के करण्यासाठी अवलंबू करावयाचा असतो. त्यामुळे ज्ञान केवळ मंदंत न राहाता जिमेच्या टोकावर येते आणि त्यामुळे जिमेच्या टोकावर आलेले हे ज्ञान परीक्षेच्या वेळी कागदावर उतरविणे अगदी सहजगत्या शक्य होते. किंबहुना असाच अनुभव येतो, की एकदा पेन कागदाला लागले की, आपले साठलेले ज्ञान झऱ्याचे पाणी वाहतें तसे भराभर आपोआप वाहायला लागते. तेव्हा, मित्रहो, तुम्ही वर दिलेल्या युक्त्या जरूर जरूर प्रत्यक्षांत आणून पहा.

सूचना सातवी : प्रश्नांची उत्तरे तयार झाल्यावर ती लिहून काढायची सवय करा.

परीक्षेत उच्च दर्जाचे यश मिळविण्याच्या दृष्टीने व अभ्यास केलेले ज्ञान पक्के होण्याच्या दृष्टीनेही वरील सूचना मी करित आहे. लिहिण्याने ज्ञान अधिक पक्के होते असे म्हणतात. आणि ते अगदी खरे आहे. त्याबद्दल मी पूर्वी तुम्हांला सांगितलेही आहे. परंतु आणखी एक गोष्ट करायला मी सांगत आहे. ती अशी, की प्रत्येक घड्याच्या अखेरीस दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे पुस्तकांत न पाहता लिहावयाची सवय करा. जणू परीक्षेचा पेपर लिहायला आपण बसलो आहोत असे घटकाभर समजा. रँग्लर परांजपे व डॉ. चिंतामणराव देशमुख या विद्यार्थिदर्शेत सर्व विषयांत पहिला क्रमांक मिळविलेल्या दोघां नामवंत महाराष्ट्रीयानी परीक्षेची अशीच तयारी केली होती.

विशेषतः मॅट्रिकच्या व विद्यापीठाच्या परीक्षेला बसतांना या युक्तीचा त्यांना अतिशय उपयोग झाला. कारण या परीक्षांच्या आदल्या कित्येक वर्षांच्या प्रश्नपत्रिका छापलेल्या तयारच मिळतात. अशा पाच-दहा वर्षांच्या प्रत्येक विषयाच्या प्रश्नपत्रिका मिळवून त्या घड्याळ लावून तीन तासांत ते सोडवीत असत. आपण जणू त्या परीक्षेच्या दिवशी परीक्षेच्या हॉलमध्ये बसून पेपर

लिहित आहोंत असें ते मानीत. जणू, लुट्टुपुटीची परीक्षाच ते देत. आणि नंतर हा पेपर ते आपल्या शिक्षकांना तपासायला देत. अशा या कसोटींत आपल्याला सर्वच्या सर्व प्रश्न विनचूकपणें सोडवितां आलेच पाहिजेत अशी आकांक्षा ते बाळगीत. एखाद्या प्रश्नाचें अपुरें उत्तर लिहिलें गेलें किंवा एखादें गणित चुकलें तर तें गुरुजींकडून लगेच समजावन घेत. शंभरपैकी शंभर गुण पडलेच पाहिजेत असाच त्यांचा हट्ट असै. त्यामुळे परीक्षांची रंगीत तालीम (नाटकाची रंगीत तालीम आदल्या दिवशीं करतात हें तुम्हांला माहित असेलच) ते उत्साहाने पार पाडीत. तेव्हा, रॅ. परांजपे, डॉ. चिंतामणराव देशमुख व इतरहि अनेक थोर माणसें ज्या रस्त्याने गेलीं त्याच रस्त्याने तुम्ही चला. त्यामुळे, विशेषतः एस्. एस्. सी. परीक्षेंत व त्यापुढील परीक्षांत तुम्हांला उज्ज्वल यश खात्रीने मिळूं शकेल.

आपण काय शिकलों ?

हें प्रकरण संपविण्यापूर्वीं आता मी एकच सूचना करतो. ती अशी, की हें प्रकरण वाचून झाल्यावर पुस्तक मिटा व स्वतःला असा प्रश्न विचारा की, “ आपण या प्रकरणांत काय शिकलों ? ”

हें प्रकरण फार महत्त्वाचें आहे व त्यांत मी वन्याच महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. तेव्हा, या प्रकरणाचें योग्य प्रकारें ‘ रवंथ ’ व ‘ पचन ’ तुम्ही केलें पाहिजे. म्हणजेच असें की, ‘ अभ्यास कसा करावयाचा ’ याबद्दल मी सांगितलेल्या सूचनांच्या आधारे तुम्ही या प्रकरणाचा जणू अभ्यासच करावयाचा आहे. तसा तुम्ही उत्कटतेने व उत्साहाने कराल असा विश्वास बाळगून मी हें महत्त्वाचें प्रकरण संपवितों.

* * *

प्रकरण अठरावें

तांत्रिक कौशल्याची शक्ति

‘माणूस हा इतर प्राण्यांपेक्षा कां श्रेष्ठ आहे?’ असा प्रश्न जर तुम्हांला विचारला तर तुम्ही काय सांगाल ? माणसाला जशी उच्च प्रकारच्या बुद्धीची देणगी मिळालेली आहे त्याप्रमाणे इतर प्राण्यांना नाही आणि म्हणूनच माणूस हा इतर प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ ठरला आहे, असेच उत्तर तुम्ही द्याल, होय ना ?

परंतु हें उत्तर अपुरें आहे ; कारण केवळ बुद्धीच्याच जोरावर माणूस या जगांत श्रेष्ठ ठरलेला नाही, हें तुम्हांला माहित आहे काय ?

एक अगदी लहान चिमुकली गोष्ट आहे, की जी माणसाला नसती तर माणसाला केवळ बुद्धीच्या सामर्थ्यावर आजच्यासारखे मोठमोठाले पराक्रम गाजवितां आले नसते.

ही लहान चिमुकली गोष्ट कोणती, हें ओळखलेंत का ? ही चिमुकली गोष्ट म्हणजे माणसाच्या हाताला असणारा अंगठा !

माणसाची उत्क्रांति कसकशी होत गेली, याविषयी संशोधन करणारे शास्त्रज्ञ अनेक गमतीदार गोष्टी सांगतात. इतर चतुष्पाद प्राण्यांप्रमाणे माणूसहि हजरो, लाखो वर्षे चार पायांवर चालत असे ; नंतर ज्या दिवशीं तो दोन पायांवर उभे राहायला शिकला तो दिवस मानवजातीच्या इतिहासांत क्रांति-कारक ठरला. दोन पायांवर तोल संभाळून चालतां-पळतां येऊं लागल्याने त्याचे पुढचे दोन पाय (त्यांना आता आपण हात असें म्हणतो) इतर व्यवहार करायला रिकामे झाले. परंतु या हातांच्या बोटांनी कोणतीच वस्तु पकडतां

येत नसे ! ही अडचण फार मोठी होती. अशा अवस्थेंतहि शेकडो-हजारो वर्षे गेलीं. चार बोट्यांपेक्षा पांचवें बोट वेगळ्या प्रकारें हलवावें असा माणसाचा प्रयत्न एकसारखा चालू होता. या प्रयत्नांतूनच आजचा ' अंगठा ' निर्माण झाला व त्यामुळे मानवजातीच्या इतिहासाला अभूतपूर्व वळण लागलें, असें शास्त्रज्ञ सांगतात.

मानवजातीच्या उत्क्रांतीसंबंधी शास्त्रज्ञांनी रेखाटलेला हा चित्रपट संपूर्णतः अचूक असो किंवा नसो ; परंतु तो चित्रपट डोळ्यापुढे आणल्यावर माणसाच्या हातांना असणाऱ्या अंगठ्याचें अलोट महत्त्व मनावर ठसतें आणि आपण प्रत्येकजण आपल्या हातांच्या चिमुकल्या अंगठ्यांकडे एक प्रकारच्या कौतुकाच्या व आश्चर्ययुक्त भावनेने पाहूं लागतो.

माणसाला अंगठा मिळाल्यामुळे त्याच्या हातांत कौशल्य निर्माण झालें आहे. हें कौशल्य त्याच्याजवळ आहे म्हणूनच त्याने आपल्या भोवतीची सुधारलेली संस्कृति निर्माण केली आहे. माणसाच्या हातांत जर हें कौशल्य नसतें तर तो लेखणी हातांत धरूं शकला नसता व उत्कृष्ट साहित्याची निर्मिति करूं शकला नसता. माणसाच्या हातांत जर असें कौशल्य नसतें तर चित्रकारांच्या कुचल्यांनी या जगाची शोभा वाढली नसती; शिल्पकारांच्या छिन्नीने मुक्या दगडांतून जिवंत काव्य निर्माण झालें नसतें; वीणावादकांच्या बोट्यांतून स्वर्गीय संगीताचे स्वर बाहेर पडले नसते.

अंगठ्यामुळे माणसाच्या हातांना आलेलें कौशल्य वगळलें तर जेवणा-राहण्याच्या किंवा कपड्यालत्यांच्या आजच्या सोयींपासून साहित्य-संगीत-कला यामुळे निर्माण होणाऱ्या आनंदापर्यंत सर्वच्या सर्व गंमतीला, सुधारणेला, संस्कृतीला आपल्याला मुकावें लागलें असतें हें स्पष्ट आहे.

यंत्राची अभूतपूर्व जोड :

आपल्या हाताच्या परंपरागत कौशल्याला ' यंत्रा 'ची किंवा ' तंत्रा 'ची अनपेक्षित जोड देण्यांतहि माणसाला गेल्या एक-दोन शतकांत अभूतपूर्व यश मिळालें आहे. एकेका छोट्या यंत्राचा व विजेसारख्या शक्तींचा शोध लावीत लावीत माणसाने आपल्या जीवनाचा संपूर्ण कायापालट केला आहे. ' यांत्रिक ' किंवा ' तांत्रिक ' कौशल्य ही आज माणसाच्या जीवनांतील प्रमुख

शक्ति बनली आहे. त्यामुळे त्याच्या जीवनाचा वेग हजारो पटींनी वाढला आहे.

आपल्यासारख्या प्रत्येक सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनांत यंत्रांनी प्रवेश केला आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचें जीवन निःसंशय अधिक सुखी झालें आहे. सरपणासाठी लाकूड गोळा करणें व पिण्यासाठी-स्नानासाठी पाणी वाहून आणणें या दोन गोष्टी करण्यांत पूर्वी स्त्रियांचा व पुरुषांचा फार वेळ जात असे. पोटाला लागणारें अन्न व अंग झाकण्यासाठी आवश्यक असणारें वस्त्र निर्माण करण्यांत अपरंपार कष्ट उपसावे लागत असत. आजहि लहान वस्तीच्या, शहरांपासून दूर असणाऱ्या खेड्यांपाड्यांत किंवा जंगली भागांत राहणाऱ्या आदिवासी लोकांच्या जीवनांत सरपण व पाणी मिळविण्याच्या खटाटोपांत दिवसांतील बहुतेक वेळ वाया जात असतो. त्यापोटी कष्ट किती विलक्षण होत असतात याचा तर हिशोबच करूं नका ! अशा प्रकारचा हा जीवनाचा उग्र झगडा आज किती तरी कमी झाला आहे. याचें सर्व श्रेय यंत्रांनाच दिलें पाहिजे. यंत्रें ही माणसाला त्याच्या बुद्धीने व हाताच्या कौशल्याने दिलेली अपूर्व देणगी आहे. यंत्रांमुळे माणसाच्या जीवनांतील किती तरी कष्ट वांचले आहेत.

तुम्हांला अभ्यासासाठी नेमलेल्या 'विज्ञान' या विषयावरील पुस्तकांत माणसाने लावलेल्या अनेक छोट्यामोठ्या शोधांसंबंधी आतापर्यंत तुम्ही वाचलें असेलच किंवा यापुढे वाचाल. हे वेगवेगळे शोध लावणाऱ्या वैज्ञानिकांचे (म्हणजे शास्त्रज्ञांचे) मनुष्यजातीवर महान उपकार आहेत. या वैज्ञानिकांचीं चरित्रें तुम्ही जरूर वाचा. त्यामुळेच विज्ञानाचा उपयोग करून माणसाने आपलें जीवन कसें समृद्ध केलें आहे याचें मर्म तुमच्या लक्षांत अचूकपणें येऊं शकेल.

प्रत्येक यंत्राच्या शोधापाठीमागे एका किंवा अनेक वैज्ञानिकांचें संशोधन उभें असतें. कपडे शिवण्याचें मशीन, फाउन्टनपेन, रेडिओ, ग्रामोफोन, थर्मामीटर, स्टेथोस्कोप, सायकल, मोटार, रेल्वेचें एंजिन, ट्रॅक्टर, विमान असें कोणतेहि यंत्र डोळ्यापुढे आणा. त्या प्रत्येक यंत्राच्या पोटांत अनेक शोध लपलेले असतात. त्यांची माहिती जितकी करून घ्यावी तितकीं तितकीं यंत्रें वापरण्यांतील गंमत वाढत जाते. प्रत्येक यंत्र हें आपल्या जीवनाचा हात-पाय इत्यादि अवयवांप्रमाणे अविभाज्य भाग आहे असें वाटूं लागतें.

औद्योगीकरणाची वाट चालणारा भारत :

आपला देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी आपल्या देशांत यंत्रांचा प्रसार आजच्या इतका झालेला नव्हता. परंतु १९४७ सालापासून आपला देश, पाश्चिमात्य देश जी औद्योगीकरणाची वाट चालले आहेत तीच वाट जिद्दीने चालू लागला आहे. त्यामुळे प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनांत कळत नकळतपणे यंत्रांचा खूप शिरकाव होऊ लागला आहे. मित्रहो, तुम्ही मोठे व्हाल तोंपर्यंत आजच्या-पेक्षाहि भारताचें जीवन यंत्रमय होऊन जाणार आहे.

अर्थात्, त्यामुळेच भारताला ऊर्जितावस्था येणार आहे यांत शंका नाही. आणि म्हणून, आपण सर्वांनी यंत्रांचे व यंत्रांच्या वापराकरिता आवश्यक असणाऱ्या तांत्रिक ज्ञानाचें उत्साहाने स्वागत केलें पाहिजे.

यंत्रांचा प्रसार आता केवळ शहरांतच वाढणार आहे असें नाही; तर ग्रामीण भागांतहि वाढत जाणार आहे. दारिद्र्य व मागासलेपणा या दैत्यांनी शेकडो वर्षे आपल्या ग्रामीण विभागाचें जीवन संपूर्णपणे शोषून टाकलें आहे; तेव्हा यंत्ररूपी देवाची उपासना तेथे सर्वांत जास्त केली गेली पाहिजे. प्रत्येक शेतकऱ्याने तांत्रिक ज्ञानाची तलवार परजून ज्या दैत्यांनी ग्रामीण विभागाला अवकळा आणली आहे, त्यांचें निर्दालन केलें पाहिजे.

जमीन नागरणें, जमिनीचा कस वाढविणें, बीं-बियाणें घेरणें, पिकांचें जीवजंतूंपासून रक्षण करणें, पाण्याचा भरपूर पुरवठा करणें, पीक तयार झाल्यावर तें कमी खर्चांत व कमी वेळांत काढणें, धान्य साठवून ठेवणें, जेथे गरज असेल तेथे तें धाडणें, इत्यादि शेतकऱ्याच्या जीवनांतील विविध बाबींमध्ये गेल्या पांच-दहा वर्षांपासून झपाट्याने बदल होत आहे. जे कुमार खेडेगावांत राहात असतील त्यांनी आपल्या घरच्या वडील मंडळींना याबाबत विचारावें. शहरांत राहणाऱ्या कुमारांनी गुरुजींच्या किंवा पालकांच्या साहाय्याने जवळपासच्या चारदोन गावांत फेरफटका मारून यावें. ज्या वेगवेगळ्या सरकारी योजना तेथे चालू आहेत त्यांची माहिती मिळवावी. त्यामुळे तांत्रिक ज्ञानाचा शिरकाव आपल्या खेडेगावांतूनहि किती झपाट्याने होत चालला आहे याची कल्पना येईल.

पं. नेहरू रंगवीत असलेलें सुखस्वप्न :

आतापर्यंत आपण दोन 'पंचवार्षिक योजना' पूर्ण केल्या आहेत व १९६१ सालच्या १ एप्रिलपासून तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेला हात घातला आहे हें तुम्हांला माहीत असेलच. याप्रमाणे आणखी चार-पांच पंचवार्षिक योजना जेव्हा पूर्ण होतील तेव्हा आपल्या देशांत फार मोठा बदल झालेला दिसणार आहे. आपले सर्वांचे आवडते पंतप्रधान पंडित नेहरू 'उद्याच्या वैभवशाली भारताचे स्वप्न' नेहमी उत्साहाने रंगवीत असतात. ते वृत्तीने कवि आहेत. त्यामुळे त्यांचें मन भविष्यकाळांतील सुखस्वप्नें पाहण्यांत रमतें. पांचसहा पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्यानंतर भारताचा दिमाख कसा वाढेल याचें वर्णन ते अनेक जाहीर सभांतून काव्यमय भाषेंत करीत असतात. परंतु त्याच वेळीं एक महत्त्वाचा इशारा ते देतात. ते म्हणतात, 'वैभवशाली भारताचें स्वप्न साकार करणें हें आजच्या तरुण पिढीचें काम आहे. जे विद्यार्थी आज शाळांतून व कॉलेजांतून शिकत आहेत त्यांनी हात सरसावून पुढे यावयाचें आहे व आपल्या हातांनी नवभारताची इमारत बांधावयाची आहे. आपले हात वापरणारे, कोणत्या ना कोणत्या शाखेचे तंत्रज्ञान माहीत असणारे तरुण आज भारताला हजारोनी-लाखांनी हवे आहेत. हेच छोटे-मोठे तंत्रज्ञ (म्हणजे इंजिनियर) उद्याचा वैभवशाली भारत निर्माण करणार आहेत.'

आपल्या भारताची सध्या जी पुनर्रचना चालू आहे त्यांत तांत्रिक ज्ञानाला व कौशल्याला किती अलोट महत्त्व प्राप्त झालें याचें दिग्दर्शन मी येथवर केलें. यापुढील काळांत प्रत्येक प्रौढ माणसाला कमी अधिक प्रमाणांत 'तांत्रिक कौशल्याच्या शक्तीं' चा वापर करावाच लागणार आहे. त्यामुळेच, तुम्ही कुमारवयांत ज्या आठ शक्तींची उपासना करावयाची आहे त्यांत मी तांत्रिक कौशल्याच्या शक्तींचा अंतर्भाव कां केला आहे यांचें मर्म तुमच्या ध्यानांत येईल.

आपल्या देशांतील तांत्रिक शिक्षणाच्या सोयीहि सध्या खूप वाढल्या आहेत आणि दरवर्षी नव्या नव्या गावीं तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा व महाविद्यालये सुरू केलीं जात आहेत. एस. एस्. सी. परीक्षेसाठी तांत्रिक

विषयांची निवड करतां येते हेंहि तुम्हांला माहीत असेलच. कदाचित्, तुमच्या-पैकी कांही कुमार अशा तांत्रिक विषयांचा अभ्यास सध्या करीत असतील. त्यामुळे त्यांना हें प्रकरण वाचीत असतांना वेगळीच गंमत वाटली असेल.

परंतु ज्या कुमारांनी अद्याप तांत्रिक विषयांचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली नसेल त्यांच्या मनांतहि तांत्रिक विषयांची गोडी एव्हाना निर्माण झाली असेल व एस्. एस्. सी. नंतर एखादा तांत्रिक विषयाचा शिक्षणक्रम निवडण्याचा त्यांचा विचारहि असेल. त्यामुळे यंत्रांकडे, विज्ञानांतील शोधांकडे, वैज्ञानिकांचीं चरित्रें वाचण्याकडे त्यांचें चित्त यापूर्वीच खेचलें गेलें असेल, यांत काय आश्चर्य ? परंतु ज्या विद्यार्थ्यांनी तांत्रिक अभ्यासक्रमाकडे वळावयाचें नाही असें निश्चित केलें नसेल अशा विद्यार्थ्यांनाही तांत्रिक कौशल्य हस्तगत करण्याबद्दल उत्सुकता वाटत असल्यास नवल नाही.

तांत्रिक ज्ञानासंबंधी वाढतें औत्सुक्य :

मला वाटतें की, शंभरांतला एकहि कुमार असा सापडावयाचा नाही, की ज्याला तांत्रिक ज्ञानासंबंधी व तांत्रिक कौशल्यासंबंधी औत्सुक्य वाटत नाही. दोनतीन वर्षांचीं लहान मुलें सुद्धा अलिकडे यंत्रांसंबंधी कुतूहलाने गंमतीदार प्रश्न विचारीत असतात, कांही वेळां भोवतालचीं मोठीं माणसें या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे देऊं शकत नाहीत व त्यामुळे कांही मुलांची कुचंबणा होते. परंतु कुमारवयांत आल्यानंतर शास्त्रीय व तांत्रिक विषयांवरील पुस्तकें किंवा वृत्तपत्रांतील लेख तुम्हांला वाचायला मिळतात व त्यामुळे पुनः तुमचें कुतूहल जागृत होतें. एखादें नवें यंत्र पाहायला मिळालें की तुम्ही त्याची रचना व उपयोग समजून घेण्याबद्दल तुम्ही नेहमीच उत्सुकता दाखवीत असाल. मित्रहो, ही उत्सुकता तुम्ही केव्हाच मनांतल्या मनांत दाबूं नका. “हें यंत्र कोणी तयार केलें ? कसें तयार केलें ? त्याचा उपयोग कसा होतो ? यांत आणखी कांही सुधारणा करण्याचें काम कोणी करीत आहे काय ? आपल्या देशांत हें यंत्र तयार होतें काय ? होत असल्यास कोणत्या गावीं हें तयार होतें ? त्या गावीं जातां येईल काय ? ” वगैरे जे प्रश्न तुमच्या मनांत निर्माण होतात ते कोणाला तरी अवश्य विचारीत चला. त्यांचीं उत्तरे शोधल्याशिवाय आपल्या मनाला समाधान लाभूं देऊं नका.

आपल्या मनांत निर्माण झालेल्या प्रश्नांना समर्पक उत्तर मिळेपर्यंत जो कुमार अस्वस्थ होतो तोच कुमार यांत्रिक कौशल्य संपादन करण्याच्या प्रयत्नांत उच्च प्रतीचे यश मिळवितो असा अनुभव येतो. यंत्रच नव्हे, तर यंत्रावर तयार केलेली एखादी नवी वस्तु पाहिली तरीसुद्धा तुमच्या मनांत शंकांची किंवा प्रश्नांची एक मालिका निर्माण झाली पाहिजे. उदाहरण म्हणून ज्या कागदावर हें पुस्तक छापलेलें आहे त्या कागदाचेंच घेऊं या. ह्या कागदाकडे पाहिल्यानंतर तुमच्या मनांत अनेक प्रश्न निर्माण होत असले पाहिजेत. “हा कागद कोणत्या मिलमध्ये तयार झाला ? त्या मिलमध्ये कोणतीं यंत्रें असलीं पाहिजेत ? हा कागद तयार करण्याची कृति कशी असेल ? त्याकरिता लागणारा कच्चा माल कोठून येत असेल ? त्या मिलमध्ये काम करणाऱ्या तंत्रज्ञांचें शिक्षण कोठें झालें असेल ? ” वगैरे वगैरे अनेक प्रश्न तुमच्या मनांत उपस्थित होत आहेत ना ?

कागदासारखी वस्तु पाहिल्यानंतर जसे प्रश्न मनांत येत आहेत तसेंच सिमेंट, कापड, प्लॅस्टिकच्या वस्तु, चामड्याच्या वस्तु, कांचेच्या वस्तु इत्यादि विविध वस्तु पाहिल्यानंतरहि येणें साहजिकच आहे. मित्रहो, असे जे अनेक प्रश्न तुमच्या मनांत अलिकडे गर्दी करूं लागले आहेत त्यांचीं उत्तरे तुम्ही जरूर जरूर शोधा आणि मनाचें समाधान होईल अशीं उत्तरे मिळेपर्यंत मुळीच स्वस्थ वसूं नका.

छोट्या-मोठ्या कारखान्यांस भेट द्या :

मात्र, आपल्या मनांतील प्रश्नांना उत्तरे शोधण्याकरिता तुम्ही केवळ पुस्तके किंवा मासिके चाळूनच स्वस्थ वसूं नका. शक्यतोवर तुम्ही त्याकरिता वेगवेगळ्या छोट्या-मोठ्या कारखान्यांना भेट द्या किंवा यंत्रांचा वापर चालू असलेल्या शेतामध्ये किंवा अन्य ठिकाणीं जाऊन येत चला. आपल्या स्वतःच्या डोळ्यांनी यंत्रे चालतांना व वस्तूंचें उत्पादन होत असतांना पाहिलें, की त्यामुळे मनाचें जें समाधान होतें तसें केवळ पुस्तकांतून किंवा मासिकांतून माहिती वाचण्याने किंवा वर्कशॉपमध्ये प्रयोग केल्यामुळेहि होत नाही. म्हणून तुम्ही शिक्षकांच्या, वडील माणसांच्या किंवा अन्य कोणा सद्गृहस्थाच्या मदतीने छोट्यामोठ्या औद्योगिक केंद्रांना व कारखान्यांना भेट देण्याची

संधि जमवून आणा. कोयना, पूर्णा, पानशेत, गंगापूर, उकाई, वोर यासारखीं अनेक धरणांचीं कामें महाराष्ट्रांत चालू आहेत किंवा नुकतींच पूर्ण झालीं आहेत किंवा होत आहेत. अशा धरणांना किंवा वीजनिर्मिती करणाऱ्या भीरा, खोपोली, भीवपुरी यांसारख्या केंद्रांना तुम्ही अवश्य जाऊन या. महाराष्ट्राबाहेरील धरण-योजना, कारखाने किंवा वीजकेंद्रेहि संधि मिळाल्यास अवश्य पाहून या.

अशा कारखान्यांना व प्रॉजेक्ट्सना भेटी दिल्यामुळे यंत्रांकडे पाहण्याची तुमची वृत्ति पार बदलून जाईल हा मोठाच फायदा होईल. यंत्रांविषयी तुमच्या मनांत आदर व प्रेम निर्माण होईल. आपणहि थोडेफार तांत्रिक कौशल्य कमवावें असा विचार तुमच्या मनांत येईल आणि यंत्रांना स्पर्श करण्याकरिता तुमचे हात जास्त जास्त उत्सुक होतील.

तांत्रिक कौशल्यासाठी बुद्धीची गरज :

यंत्रें निर्माण करणें, यंत्रांची दुरुस्ती करणें, यंत्रांवर वेगवेगळ्या उपयुक्त वस्तूंचें उत्पादन करणें, यंत्रें चालवून वाहनांचा वेग वाढविणें, यंत्रें वापरून शस्त्रास्त्रांची तीक्ष्णता वाढविणें वगैरे गोष्टी करण्यास बुद्धीचा उपयोग करावा लागतो हें अवश्य ध्यानांत ठेवा. अंतराळांत माणूस पाठविण्याचा विक्रम आज शास्त्रज्ञ करीत आहेत. सागराच्या तळाचा शोध घेण्यांताहि माणूस जवळजवळ यशस्वी झाला आहे. यामुळे आज जगभर यंत्रांवर अधिष्ठित असलेली नवी समाजरचना अस्तित्वांत येत आहे. या समाजरचनेंत माणसाच्या बुद्धीची अधिकाधिक कसोटी लागत आहे. यंत्रांशीं काम करणाऱ्या माणसाला फारशी बुद्धि लागत नाही असा एक चुकीचा समज आपल्या देशांत रूढ आहे. परंतु हा समज तुम्ही आपल्या डोक्यांतून काढून टाका. तांत्रिक कौशल्य हस्तगत करण्याकरिताहि बुद्धीचा उपयोग करावा लागतो हें ध्यानांत ठेवा.

अर्थात्, कांही व्यक्तींना तांत्रिक कौशल्य झटकन हस्तगत करतां येतें; इतरांना जरा जास्त वेळ लागतो. हा कमीअधिकपणा जन्मजात बुद्धीच्या व इतर देणगीमुळे येतो. परंतु प्रयत्नाने व शिक्षणाने यांत फरक पडूं शकतो. तांत्रिक कौशल्य हस्तगत करण्याबाबत तुमच्या स्वतःचा अनुभव कसा आहे ? तुम्हांला एखादी तांत्रिक बाब झटकन आत्मसात् करतां येते काय ? का थोडा

वेळ प्रयत्न करावा लागतो ? का फार वेळ प्रयत्न करावा लागतो ?

अर्थात् स्वतःबद्दलचा अनुभव सांगण्याकरिता तुम्ही यापूर्वी यंत्रे चालविण्याबाबत आणि यंत्रांच्या दुरुस्तीबाबत खटपट केलेली असली पाहिजे. तशी खटपट तुम्ही केलेली आहे काय ?

किरकोळ दुरुस्त्या करण्यास शिका :

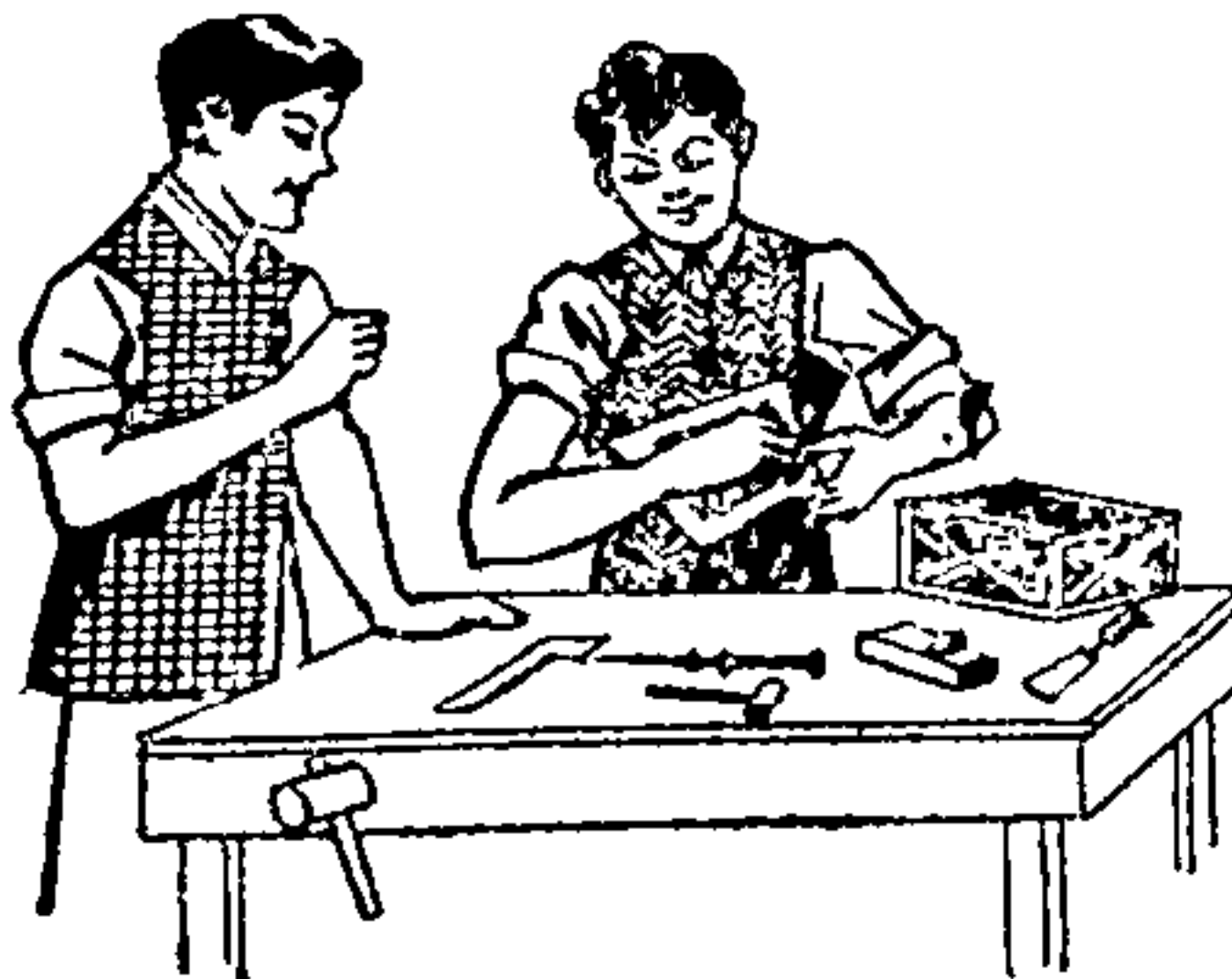
तुमच्या घरांत वीज असल्यास विजेसंबंधीची संपूर्ण माहिती तुम्ही मिळवा. विजेच्या किरकोळ दुरुस्त्या कशा कराव्या हे अवश्य शिकून घ्या.

तुम्ही सायकल वापरीत असल्यास त्या सायकलच्या रचनेची सर्व माहिती करून घ्या. तुमच्या घरी ग्रामोफोन व रेडिओ असल्यास त्यांचीही माहिती मिळवा.

तुमच्या शेतांतल्या विहिरीवर पंप असल्यास त्याची माहिती मिळवा. जे जे यंत्र तुमच्या घरांत असेल किंवा शेजारीपाजारीं असेल त्याची त्याची माहिती मिळवा आणि संधि मिळाल्यास त्याची दुरुस्ती कशी करावयाची हे शिकून घ्या.

यंत्र खोलून पाहतांना, त्याचे विविध भाग पुसून स्वच्छ करून ते पुनः जागच्या जागी बसवितांना आपण रंगून जातो; स्वतःला विसरून जातो. नकळतपणे, त्या यंत्रावर आपले प्रेम बसत जाते आणि जणू आपल्या आत्मासारखे किंवा मित्रासारखे ते यंत्र आपल्या अंतःकरणांत प्रवेश करते.

मित्रहो, यंत्रांचा व तुमचा परिचय उत्तरोत्तर दृढ होत जावो आणि तुमच्या तांत्रिक कौशल्यांतून ऐश्वर्यशाली भारताची महान् फुलबाग फुलण्यास मोलाचे साहाय्य होवो अशी आशा व्यक्त करून मी हे प्रकरण संपवितो.

प्रकरण एकोणिसावें

विविध अनुभवांची शक्ति

शाळेच्या किंवा कॉलेजच्या अभ्यासक्रमांत विशेष न चमकलेलीं माणसें कितीदा तरी जगांतील व्यवहारांत फार हुषारीने वागतांना दिसतात; मोठमोठ्या कारखान्यांचे ते चालक असतात; यशस्वी दुकानांचे मालक असतात आणि हजारो-लाखो रुपयांची उलाढाल यशस्वीपणें करीत असतात. या माणसांच्या कर्तव्यगारी-कडे पाहिलें की, कोणाच्याहि मनांत कांही प्रश्न उभे राहतात. ते प्रश्न असे की, या माणसांजवळ ही हुषारी आली कोठून ? अशा कोणत्या शाळेंत किंवा कॉलेजांत हे शिकले, की जेथे ही विद्या त्यांना आत्मसात् करतां आली ? आणि तेथे त्यांना कोणते अलौकिक गुरु भेटले की जे इतरांना भेटले नाहीत ?

या सान्या प्रश्नांचें उत्तर एकच आहे आणि तें असें की, या मंडळींना एक अलौकिक प्रतिभेचा गुरु भेटलेला असतो व त्याने यांना एक सामर्थ्यशाली अद्भुत शक्ति दिलेली असते. या गुरूचें नांव असतें व्यवहार आणि या प्रभावी शक्तीचें नांव असतें 'व्यवहारज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभवांची शक्ति.'

हा व्यवहारगुरु आपल्या नेहमीच्या डोळ्यांना दिसत नाही. कारण पडद्या-मागील सूत्रधाराप्रमाणे तो गुपचूपपणें काम करीत असतो. परंतु ज्या ज्या माणसांना त्याचें शिष्यत्व पत्करावयाची उत्कट इच्छा आहे त्यांना त्यांना साहाय्य करण्याकरिता तो सतत तयार असतो. आपल्या हिंदु पुराणांत ज्यांच्या कथा सांगितल्या आहेत अशा थोर थोर गुरुंप्रमाणे हा गुरुहि शिष्याची अहर्निश सेवा घेत असतो, त्याची पारख करण्याकरिता वेगवेगळीं संकटें निर्माण करीत

असतो आणि वेगवेगळीं रूपें घेऊन शिष्याभोवती वावरत असतो. या अलौकिक व्यवहारमहर्षींची उपासना करण्यांत जो शिष्य जरा सुद्धा कसूर करीत नाही व वेगवेगळ्या कसोट्यांतून पार पडून दाखवितो त्याच्यावर या गुरुजींची मर्जी हळूहळू बसू लागते. शिष्याने तपश्चर्या पूर्ण केल्यानंतर पूर्वीचे गुरु एखादी गुप्त शक्ति किंवा एखादे प्रभावी असून शिष्याला देत असत. त्याप्रमाणेच हे व्यवहारमहर्षि एका अद्भुत शक्तीची देणगी या शिष्याला देतात. ही अद्भुत शक्ति म्हणजेच व्यवहारज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभवांची शक्ती होय.

एक व्यवहारचतुर रद्दीवाला :

मध्यंतरीं आम्ही एका रद्दीवाल्याला रद्दी विकली. तेव्हा तो अशिक्षित रद्दीवाला माझ्या परिचयाचा झाला, त्याच्या वागण्यावरून व बोलण्यावरून हा माणूस हुषार आहे असें माझे मत झालें. कोणी नवा माणूस भेटला, की त्याच्याजवळ बोलवें व त्याची थोडी अधिक माहिती काढावी (अर्थात् शिष्टाचाराचें तारतम्य न सोडतां) असा माझा स्वभावच आहे. त्याप्रमाणे त्या दिवशीं या चलाख रद्दीवाल्याजवळ माझे बराच वेळ बोलणें झालें. अलिकडे अधूनमधून तो मला भेटतो तेव्हा आमचे अनेक विषयांवर बोलणें निघतें ; क्वचित् चहापाणी होतें. या रद्दीवाल्याचें बोलणें ऐकत असतांना मी गुंगून जातो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून तों सिनेमा व्यवसायांतील गुंतागुंतीपर्यंतच्या विषयांवर किंवा हुंडाबंदीच्या कायद्यापासून तों येत्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंतच्या कित्येक घटनांवर तो आपलें मत प्रगट करीत असतो. आणि त्यांत मलाहि शिकावेसें वाटावे असें कांही तरी वैशिष्ट्यपूर्ण असतें. परंतु, मला कोडें पडतें तें हे की, हे सारे ज्ञानकण या निरक्षर, गरीब, साध्या कुटुंबांतील माणसाने वेचले तरी कोठे ? पदवीपर्यंतचें शिक्षण घेतलेल्या माझ्या कित्येक मित्रांना मनुष्यस्वभावाबद्दल जें समजत नाही तें या माणसाला समजतें तरी कसें, याचें मला एकसारखें आश्चर्य वाटतें.

परंतु या माणसाने वयाच्या सातव्या-आठव्या वर्षापासून स्वतःची भाकर स्वतः मिळविलेली आहे ; गेल्या पस्तीस वर्षांत अनेकदा उपाशी राहून, देवाचें नांव घेत थकलें-भागलेलें शरीर रात्रीं जमिनीवर टेकलें आहे ;

पुण्या-मुंबईसारख्या गावांतून शेकडो हजारां लोकांशीं खरेदी-विक्रीचा व्यवहार केला आहे ; महायुद्धांतल्या दिवसांत रंगरूट म्हणून भरती होऊन सैन्यांत कांही वर्षे काढलीं आहेत ; त्या काळांत ब्रह्मदेशांत व मलायांत कांही महिने तेथील लोकांचें जीवन जवळून पाहिलें आहे ; जेव्हा त्याच्या धंद्याला बरकत चांगली होती तेव्हा शेकडो रुपये त्याने हातांत खुळखुळविले आहेत व प्रसंगीं चैनींतहि उडविले आहेत वगैरे वगैरे अनेकविध स्थित्यंतरांतून या रद्दीवाल्याची जीवनसरिता वेगवेगळालीं वळणें घेऊन आली आहे असें आपणाला समजलें, की मग मात्र आपल्या डोक्यांत वेगळाच प्रकाश पडतो. या गृहस्थाने बारा गावचेंच नव्हे तर शेकडो गावांचें पाणी चाखलें आहे हें आपल्या लक्षांत येतें. याने जरी पुस्तकं वाचलीं नसलीं तरी मानवी जीवनांतील गुंतागुंत जवळून पाहिली आहे. केवळ चाळीस पावसाळेच याने पाहिले नसून बराच चिखल, बरीच दलदल आपल्या पायांनी तुडविली आहे. आणि त्यामुळेच या माणसाचा मनोपिंड वेगळ्या प्रकारें समृद्ध झाला आहे हें आपल्या लक्षांत येतें आणि त्याच्या वागण्या-बोलण्यांत एवढा व्यावहारिक शहाणपणा कोठून आला याचा उलगडा होतो.

पुस्तकी पंडित बनू नका :

पुस्तकांचा अभ्यास करून माणसाला विशिष्ट प्रकारची शक्ति कमावितां येते हें मागील एका प्रकरणांत मी तुम्हांला विस्ताराने सांगितलें आहे ; परंतु त्या शक्तीला, प्रत्यक्ष व्यवहारांत आलेल्या अनुभवांच्या शक्तीची जोड मिळाली तरच पुस्तकी ज्ञानाच्या शक्तीला पूर्णता येते. नाही तर, केवळ पुस्तकांचा अभ्यास केलेलीं माणसें 'पुस्तकी पंडित' बनतात आणि त्यांचें ज्ञान व्यवहारांत लंगडें पडतें. पोहण्याचें ज्ञान पुस्तकांतून वाचणारा पंडित प्रत्यक्ष पाण्यांत पडल्यावर जर बुडाला तर त्यांत काय आश्चर्य ? पुस्तकें हीं माणसाच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराला पूरक आहेत हें तुम्ही नेहमी लक्षांत ठेवा. व्यवहाराची तहान पुस्तकांवर भागवू नका. आधी व्यवहार असतो व मग त्या त्या विषयांवरील पुस्तकें निर्माण होतात, हें लक्षांत ठेवा. त्यामुळे रोजच्या दिवसाचा कांही वेळ प्रत्येक विद्यार्थ्याने व्यवहार शिकण्याकरिता घालविणें अवश्य आहे. चार वर्षे पुण्यांतील एका कॉलेजच्या वसतिगृहांत राहणाऱ्या एका अत्यंत हुषार

विद्यार्थ्यांला पुण्यांतील मुख्य रस्ते मांहीत नव्हते ; पुण्यांतील मोठीं माणसें त्याने पाहिलीं नव्हतीं ; पं. नेहरू किंवा इतर पुढारी पुण्यांत आले. असतां तो पुस्तकांचीं निर्जीव पानें उलटत ग्बोर्लांत बसला होता ! एखाद्या त्रयस्थ माणसाची ओळख करून घेऊन त्याच्याशीं कसें बोलवें याचा त्याला अनुभवच नव्हता. आपण रूढ अर्थाने ज्याला स्कॉलर अशी संज्ञा देतां तसा हा स्कॉलर होता. त्यामुळे शिक्षण संपून नोकरीधंदा कराय्याची वेळ आल्यावर ह्या चिरंजिवांची पावलोपावलीं फजिती होऊं लागली. चार-सहा वर्षे चार भिंतींच्या खोलींत नेहमी राहण्याची संवय झाल्याने आपण कोठल्या तरी नव्या जगांत आलों आहों असें त्याला वाटूं लागलें.

ग्रहनक्षत्रांच्या अभ्यासांत गढून गेलेला एक पंडित एकसारखा दुर्बीण हातांत धरून आकाशाकडे पाहात चालत असे. एके दिवशीं रस्त्यांतून तो असाच चालत असतांना एका खड्ड्यांत पडला अशी गोष्ट सांगतात. या गोष्टींत फार तथ्य आहे. कॉलेजांत जाऊन ' डिग्री ', ' डिप्लोमा ' मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा पुस्तकांच्या ज्ञानांतून येणाऱ्या सामर्थ्याविषयी चुकीचा समज झालेला असतो. परंतु व्यवहार मांहीत नसला तर नुसतें पुस्तकी ज्ञान माणसाच्या पाठीवरील ओझें ठरतें. त्याउलट व्यवहाररूपी परिसाचा त्या ज्ञानाला सतत स्पर्श होत राहिला तर त्या ज्ञानाचें सोनें होतें. जेव्हा आपण असें म्हणतो की, ज्ञान ही शक्ति आहे (Knowledge is power) तेव्हां तें ज्ञान म्हणजे पुस्तकांतील निर्जीव ज्ञान नसतें ; तर ज्या ज्ञानावर व्यवहाराचें अमृत शिंपडलेलें असतें असें तें सजीव व समर्थ ज्ञान असतें.

विविध प्रसंगांची मालिका :

आपलें प्रत्येकाचें रोजचें जीवन म्हणजे विविध प्रसंगांची एक मालिकाच असते. परंतु कोणाहि दोन व्यक्तींच्या जीवनांतील प्रसंग एकासारखे एक कधीच नसतात. आपण पत्ते खेळत असतांना आपल्या प्रत्येकाच्या हातांत दर डावांत जसे वेगवेगळाले पत्ते येतात त्याप्रमाणे प्रसंगांमध्ये फरक पडण्याचावतहि होत असतें. आपल्या भोवतालची परिस्थिति किंवा दैव (किंवा त्या शक्तीला तुम्ही कांहीहि नांव द्या) वेगवेगळाले प्रसंग जणू पत्त्यांप्रमाणे पिसत असते आणि आपल्या प्रत्येकाला त्यांतील कांही विशिष्ट प्रसंग वांटून देत असते.

नेमके कोणते प्रसंग आजच्या दिवसांत आपल्या वांट्याला येतील याची आधी कोणालाच खात्रीलायक कल्पना नसते, सकाळी उठल्याबरोबर उद्या नेहमीप्रमाणे प्रथम दूधवाला आपल्याला झोपेंतून उठवील अशी शाश्वति कोणीच देऊ शकत नाही. कदाचित् त्यापूर्वी तारवालाच दारावरची घंटा जोराने वाजवील आणि आपल्या सर्व कार्यक्रमांची दिशाच बदलून टाकील ! अशा प्रकारे दिवसांतील प्रत्येक प्रसंगाचाच होऊ शकते. आपल्या अपेक्षेप्रमाणे व आधी आंखणी केल्याप्रमाणे विविध प्रसंगांचे दुवे एकमेकांत अडकविले जात नाहीत; अनपेक्षितपणे कांही चांगले किंवा कांही वाईट घडते आणि त्यामुळे नव्या, अनपेक्षित अनुभवांचा वाटेकरी होण्याची संधि आपल्याला मिळते.

अर्थात् अशी ही गंमतीदार संधि तुम्ही शिशुवयांत असतांना तुमच्या वांट्यास कोणी फारशी येऊ देत नाही. प्रौढांच्या जीवनांत कांही बदल झाले तरी त्याचा धक्का शिशुवयांतील बाळांना कोणी लागू देत नाही. बालवयांत आल्यानंतर मात्र तुम्हांला नव्या अनुभवांचा वाटेकरी होण्याची थोडीथोडी संधि निर्माण होऊ लागते. तथापि, या दृष्टीने तुम्हांला जर खरी संधि केव्हा उपलब्ध होत असेल तर ती म्हणजे तुम्ही कुमारवयांत आल्यानंतर.

तेव्हा, आता यापुढे आवतीभोवती घडणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रसंगांतून व्यवहार शिकण्यासाठी तुम्ही उत्साहाने पुढे सरसावले पाहिजे. यासंबंधी घरचीं माणसें व शाळेंतले गुरुजी तुम्हांला उत्तेजनच देतील, अशा वेळीं तुम्ही मागे मात्र राहू नका. वेगवेगळ्या फुलांवरून मध गोळा करण्यासाठी मधमाशी जशी हिंडते तसे अनुभवरूपी मध गोळा करण्यासाठी कसोशीने व चातुर्याने प्रयत्न करा. त्याकरिता विद्यार्थिदशेत तुम्हांला रिकामा वेळहि पुष्कळ असतो. शनिवार-रविवार, सणाच्या सुट्यांचे दिवस, दिवाळी-नाताळ-उन्हाळ्याच्या सुट्या यांचा उपयोग थोड्याशा स्वैरपणे अनुभवाचे ज्ञानकरण मिळवून जीवन समृद्ध करण्याकरिताच करावयाचा असतो. तुम्हांला ' विद्यार्थी ' असे जे म्हणण्यांत येतें तें तुम्ही शाळेंत जाऊन दरवर्षी चार-सहा क्रमिक पुस्तकांचा अभ्यास करून परीक्षा देणारे विद्यार्थी आहांत म्हणूनच नाही; कारण ' विद्यार्थी ' ही व्यापक संज्ञा आहे. तुम्ही केवळ पुस्तकांचे विद्यार्थी नसून जीवनाचे विद्यार्थी आहांत अशा भावनेने आम्ही प्रौढ माणसें तुमच्याकडे पाहात असतो आणि आपापले पोट भरण्याची जबाबदारी तुमच्यावर विद्यार्थिदशेत

शक्यतोवर टाकत नाही. वरांत, शाळेंत, शाळेबाहेर, घराबाहेर, समाजांत कोठेहि जेथे जेथे संधि मिळेल तेथे तेथे तुम्ही 'विद्या' संपादन करावी अशी आमची अपेक्षा असते. ही जिवंत ऊर्फ व्यावहारिक विद्या शिकतांना म्हणजेच अनुभवांची शक्ति संपादन करतांना प्रत्येक व्यवहारांत तुम्ही शंभर टक्के यशस्वी झालेंच पाहिजे अशी तुमच्यावर आमची सक्ति नसते. तुमच्याकडून कांही चुका होणार हें आम्ही ओळखून असतो. परंतु त्याच त्याच चुका तुम्ही पुन्हा पुन्हा करूं नयेत; चोखंदळ, चौकस व शिकाऊ वृत्तीने तुम्ही एकेका अनुभवांतून मधुकण संग्रहित करावे अशी मात्र आमची अपेक्षा असते.

‘ अनुभवांच्या शक्तीची उपासना करण्याचें सर्वांना उपयोगी पडेल असें एखादें विशिष्ट तंत्र किंवा पद्धति आहे का ? ’ असा प्रश्न जर तुम्ही मला विचाराल तर त्याचें उत्तर ‘ नाही ’ असें द्यावें लागेल. कारण आपल्यापैकी प्रत्येकाची परिस्थिति क्षणाक्षणाला वेगळी असणार व त्यामुळे सर्वांना निश्चितपणें उपयोगी पडेल असें एकच तंत्र मला सांगतां येणार नाही. परंतु अशी जरी मूलभूत अडचण असली तरी अनुभवांची शक्ति वाढविण्यासंबंधी कांही महत्त्वाच्या सूचना मी तुम्हांला करणार आहे. त्यांचा तुम्हांला खात्रीने उपयोग होऊं शकेल.

सूचना पहिली : विविध प्रकारचे अनुभव घेण्याकरिता नेहमी उत्सुक राहा आणि नवा अनुभव घेतांना प्रथम फजिती झाली तरी विचकूं नका.

व्यवहाराची नदी आपल्या प्रत्येकाच्या भोवती दुथडीं भरून वाहात असते आणि त्यांतूनच आपल्या प्रत्येकाला आपली कुपी दरवेळीं भरून घ्यावी लागते. परंतु भीतीने, आळसाने, संकोचाने किंवा अन्य कांही कारणाने जर आपण व्यवहाराच्या वाहत्या गंगेपासून दूर राहिलों तर आपल्यासारखे कमनशिबी आपणच. पोस्टाचे व्यवहार, बँकांचे व्यवहार, कापडदुकानांतले व्यवहार, भाजी-बाजारांतले व्यवहार, सरकारी ऑफिसांतील कामकाज, रेल्वे स्टेशन किंवा एस्. टी. स्टँडवरील व्यवहार, सभा-संमेलनांतील किंवा विवाह-समारंभांतील व्यवहार, पोलिस-कोर्ट-कचेरी-तुरुंग आदि संबंधित बाबींचे व्यवहार, दवाखाने-हॉस्पिटलें येथील वातावरण, नगरपालिकेच्या विविध

खात्यांचे कारभार, कारखान्यांतील घाई-गर्दीच्या हालचाली इत्यादि व्यवहारांच्या रूपाने आपल्या भोवतालचें जग एकसारखें हालत असतें, चालत असतें, धावत असतें. या असंख्य, अगणित व्यवहारांपैकी जितक्या जास्तीत जास्त व्यवहारांचे जवळून निरीक्षण करतां येईल तितकें करण्याची संधि तुम्ही आवर्जून साधली पाहिजे. आपल्या निरीक्षणाची कक्षा जितकी तुम्ही वाढवाल तितके तुमचे अनुभव अधिक समृद्ध होतील.

अर्थात्, कोणत्याहि नव्या व्यवहाराची ओळख करून घेतांना तुम्हांला प्रथम त्रिचकल्यासारखें वाटणें अगदी स्वाभाविक आहे. विशेषतः खेड्यांतून वाढणाऱ्या कुमारांना शहरांतील गुंतागुंत पाहून थोडीशी भीति वाटणें स्वाभाविक आहे; परंतु संधि मिळेल तेव्हा तुम्हीं मार्गे राहूं नका. चौकसपणा, नम्रपणा व शिकाऊ वृत्ति कायम ठेवून दर वेळीं थोडें थोडें पुढे पुढे सरकत राहा. विविध व्यवहार अनुभविण्याचें क्षितिज जितकें रुंदावीत जाल तितकी तितकी पुढील अनुभव पचविण्याची तुमची शक्ति वाढत जाईल हा मंत्र नेहमी लक्षांत ठेवा.

सूचना दुसरी : नवीन माणसांचा परिचय मुद्दाम करून घ्या व त्यांचे अनुभव समजावून घ्या.

विविध प्रकारच्या व्यवहारांनी जें आपल्या सभोवतालचें जग फुलत असतें त्याचा मूळ आधार 'माणूस' हा प्राणी असतो. आपल्या भोवतालच्या व्यवहारांत जी इतकी गुंतागुंत वाढलेली दिसते त्याचें मुख्य कारण हेंच, की माणूस हाच एक गमतीदार प्राणी आहे. सगळ्या माणसांना जरी दोन हात, दोन पाय, दोन डोळे इत्यादि अवयव सारखेच असतात तरी प्रत्येक माणूस हा अगदी वेगवेगळा असतो; तो प्रत्येकजण एक स्वतंत्र व्यक्ति असतो; एक वैशिष्ट्यपूर्ण नमुना असतो. या असंख्य नमुन्यांनी आपण या जगांत वेढलेला असतो, त्यांच्या संबंधांतूनच आपल्या जीवनांत सारीं सुखदुःखें निर्माण झालेलीं असतात, या माणसांना जर आपण बरोबर ओळखायला शिकलो, त्यांच्या स्वभावाची, बुद्धीची, कर्तृत्वाची, गुणदोषांची पारख करायला शिकलों, तरच आपल्या प्रत्येकाच्या वांट्याला दुःखापेक्षा सुख जास्त येतें. या जगांत जीं अनेक माणसें दुःखी दिसतात, उसासे टाकतांना दिसतात, निराशेने बोलतांना

आढळतात याचें मुख्य कारण असे, की या माणसांना इतर माणसांशीं कसे वागायचें, त्यांचे स्वभाव-गुणदोष इत्यादि लक्षांत घेऊन चातुर्याने संबंध कसे कमीजास्त ठेवावयाचे याचें ज्ञान झालेलें नसतें. मित्रहो, हें ज्ञान तुम्ही मिळवा असेंच मला आग्रहाने सांगावयाचें आहे.

याकरिता तुम्ही कुमारवयांत असतांनाच विविध स्वभावांच्या, विविध परिस्थितींतल्या, वेगवेगळ्या वयाच्या ज्या ज्या गरीब श्रीमंत स्त्री-पुरुषांशीं परिचय करून घेण्याची संधि मिळेल त्यांच्याशीं परिचय वाढविण्याचा प्रयत्न करा. विशेषतः, अशा स्त्री-पुरुषांचे अनुभव समजावून घ्या. त्यांतून तुम्हांला खूप खूप शिकायला मिळेल.

या दृष्टीने, तुम्ही थोर पुरुषांचीं चरित्रे-आत्मचरित्रे वाचा. सामान्य माणसांचीं चरित्रे-आत्मचरित्रे वाचूनहि तुमचा फायदाच होईल. त्याचप्रमाणे उत्कृष्ट लेखकांच्या कथाकादंबऱ्यांतून, नाटकांतून व बोलपटांतून स्त्रीपुरुषांच्या स्वभावाचे जे नमुने पाहावयास मिळतात त्यापासूनहि आपण नकळतपणें मनुष्यस्वभावा-बद्दल कितीतरी महत्त्वाचें ज्ञान मिळवितों. तसें उत्कृष्ट ललितवाङ्मय अवश्य वाचा व चांगलीं नाटकें अन् बोलपट अवश्य पहात जा.

शिवाय अनुभव जमविण्याकरितां तुम्ही स्वतः बोलके व्हा ; इतरांना बोलायला लावा आणि अशा प्रकारें आपल्या भोंवतालच्या माणसांचें अंतरंग समजून घ्या. आपल्या समवयस्क मित्रांची, मैत्रिणींची, नातेवाईकांची खरी ओळख करून घ्या. त्यांच्याजवळ खुलेपणाने वागा. अनुभवांची देवाणघेवाण करा. त्यामुळे तुमच्या अनुभवांचें क्षितिज खूपच विस्तृत होऊं लागेल.

सूचना तिसरी : अनुभव घेतांना शिकाऊ वृत्ति कायम ठेवा ; घाईघाईने अनुकूल अगर प्रतिकूल मत बनवूं नका.

ही सूचना अत्यंत महत्त्वाची आहे. एखाद्या माणसाचा किंवा व्यवहाराचा वाईट अनुभव आला की, कांही कुमार रुसतात, संतापतात, रागावतात, भांडतात आणि पुनः त्या माणसाच्या व व्यवहाराच्या वाटेला जावयाचें नाही असें ठरवून टाकतात. परंतु असा उतावीळपणा तुम्ही करूं नका. माणसांचा व्यवहार म्हटला की, त्यांत गैरसमजाला खूप वाव असतो. विशेषतः शब्दांच्या

व भाषेच्या वाटेने हा व्यवहार चालत असल्याने गैरसमज सहजपणे निर्माण होऊं शकतात हा धोका सतत लक्षांत ठेवा.

तुमचें एखाद्या मित्राजवळ, दुकानदाराजवळ, भावाजवळ अगर अन्य कोणा व्यक्तीजवळ यापूर्वी भांडण झालेलें असलें तर मी वरील परिच्छेदांत काय लिहिलें आहे हें तुमच्या लवकर ध्यानांत येईल. आपण जें म्हणत आहोंत तें मराठी भाषेंतच सांगत असतांना समोरच्या माणसाला कां समजूं नये याबद्दल आपला जळफळाट होतो. परंतु अनुभवाने असें समजूं लागतें, की आपण जसें एखाद्या बाबीकडे पाहात असतो तीच काय ती एकुलती एक बाजू नव्हे; आणखीहि इतर बाजूनी त्याच बाबीकडे किंवा प्रश्नाकडे पाहाता येणें शक्य असतें. 'कोणत्याहि प्रश्नाच्या दोन बाजू असूं शकतात' हा साधासुधा धडा भांडणाऱ्या दोघा शिलेदारांना कसा शिकावयास मिळाला ही गोष्ट तुम्हांला माहित असेलच. परंतु त्या दोघांना त्याकरिता जखमी होऊन आपापल्या घोड्यावरून त्या ढालीच्या पलिकडे जाऊन पडावें लागलें. नंतरच त्या दोघांना पटूं शकलें की त्या ढालीची एक बाजू सोन्याची व दुसरी बाजू चांदीची होती ! परंतु एकाच बाजूने पाहणाऱ्याला एकच बाजू प्रथम दिसली व तो हद्दीपणानें आपलें म्हणणेंच खरें असें मानूं लागला आणि म्हणूनच भांडणाचा अन् युद्धाचा प्रसंग निर्माण होऊं शकला.

व्यवहारांतहि अनेकदा मित्रामित्रांमध्ये सुद्धा भाडणें उपस्थित होतात; नातेवाइकांमध्ये किंवा शेजाऱ्यांमध्ये वैर निर्माण होतें. याचें कारण पुष्कळदा हेंच असतें, की एखाद्या बाबीचा, एखाद्या माणसाचा किंवा एखाद्या प्रसंगाचा आपणाला आलेला अनुभव हाच सर्वथैव बरोबर आहे असें प्रत्येकजण मानत असतो. परंतु यामुळे मतामध्ये दुराग्रह निर्माण होतो व अशा प्रकारचे दुराग्रह असणाऱ्या दोन व्यक्ती एकत्र आल्या की गारगोटीवर गारगोटी आपटल्याप्रमाणे त्यांच्या वादावादींतून भांडणाचे स्फुलिंग तयार होतात.

म्हणून, याबाबत माझा असा सल्ला आहे की, विविध अनुभव घेत असतांना तुम्ही आपली शिकाऊ वृत्ति कायम राखा आणि मतांचा दुराग्रह केव्हांहि निर्माण होऊं देऊं नका. समजा, तुमचा एखादा मित्र आज तुमच्याजवळ वाईट वागला तरी तेवढ्याने चिडून, रागावून किंवा खट्टू होऊन

पुनः त्याची भेट पडली की त्याच्याशीं सूडबुद्धीने वागूं नका. उलट, पुढील वेळीं तो मित्र भेटला, की तुम्ही नेहमीप्रमाणेच वागा आणि तो आता कसा वागतो हे जिज्ञासु वृत्तीने, शिकाऊ वृत्तीने, आपण प्रयोगशाळेंत एखादा प्रयोग करतांना जशा तटस्थ अभ्यास वृत्तीने निरीक्षण करतो तशा प्रकारें त्याच्या वागणुकीकडे पाहा. शंभरांतील नव्याणव वेळां असा अनुभव येतो की पूर्वाची चूक तो करीत नाही. आपण प्रत्येकजणच अहेतुकपणें कित्येकदा चुकीचें वर्तन करीत असतो; तसेंच त्या मित्रानेहि मागील वेळीं केलेलें असतें असें आपल्या लक्षांत येतें. आणि ' बरं झालं, आपण मानापमानाची तलवार उपसन त्याच्यावर हल्ला केला नाही अन् एक चांगला मित्र गमावून बसलों नाहीं ' असा दिलासा देणारा विचार आपल्या मनांत चोरटें समाधान निर्माण करतो.

भिन्न भिन्न स्वभावांच्या अनेक माणसांशीं पटवून घेतां येऊन ज्याला दैनंदिन व्यवहारांत सहजपणें व उत्साहानें वागतां येतें तोच माणूस या जगांत अधिक यशस्वी होतो. परंतु याकरिता विविध प्रकारच्या प्रसंगांत वेगवेगळीं माणसें वेगवेगळ्या तऱ्हेने वागलीं तरी ' हा एक नवा अनुभव आला ' असें म्हणूनच तुम्ही त्याचा आदरपूर्वक संचय केला पाहिजे. आपलें डोकें भडकूं न देतां शांत राग्वलें पाहिजे. कुमारवयांत अशी शिकाऊ मनोवृत्ति ठेवली, की प्रौढवयांत अधिक गुंतागुंतीच्या व्यवहारांतून कौशल्याने व चातुर्याने वाट काढणें अंग-वळणीं पडतें. म्हणूनच वर दिलेली तिसरी सूचना अत्यंत महत्त्वाची आहे. ती तुम्ही लक्षांत ठेवा व ती आजपासून अमलांत आणण्यास सुरुवात करा.

सहाव्या इंद्रियाचा लाभ होतो :

आपल्यापैकीं प्रत्येकाला पांच इंद्रियेंच असतात. परंतु ज्या माणसांची ' व्यावहारिक अनुभवांची शक्ति ' अत्यंत तीव्र होते त्या माणसांना जणूं सहावें इंद्रियच, झाडाला जशी एखादी फांदी फुटावी त्याप्रमाणे फुटतें. त्यामुळें त्यांचें प्रसंगावधान वाढतें ; माणसांची पारख त्यांना चटकन व चांगली करतां येते ; कोणत्याहि विकट परिस्थितींतून झटपट निर्णय घेऊन चातुर्याने व सहजपणें वाट काढता येते आणि अशा वेळीं आपलें मन शांत राखून इतरांच्या जीवनांतील आनंदहि वाढवितां येतो.

मित्रहो, व्यावहारिक अनुभवांच्या शक्तीची उपासना करण्यांत तुम्ही यत्किंचितहि कसर करूं नका. एखादे वेळीं लेखी परीक्षांमध्ये थोडे कमी गुण मिळाले तरी चालतील; परंतु व्यवहाराच्या जिवंत परीक्षेंत मात्र तुम्ही विशेषता संपादून उत्तीर्ण झालेंच पाहिजे. “ यः क्रियावान् स पंडितः ” हें सुंदर वचन तुम्ही ऐकलें आहे काय ? हें महत्त्वपूर्ण वचन पुणें विद्यापीठानें आपलें ब्रीदवाक्य म्हणून निवडलें आहे. विद्यापीठाच्या परीक्षांतून पार पडणाऱ्यानें पुस्तकी पंडित होऊन समाधान बाळगूं नये ; प्रत्यक्ष क्रिया करणारा व्यवहार-वीर व्हावें असा संदेश त्यांत आहे. हा मोलाचा संदेश तुम्ही जरूर ध्यानांत ठेवा व आपल्या व्यावहारिक अनुभवांच्या शक्तीच्या उपासनेसंबंधी ज्या सूचना मी या प्रकरणांत केल्या आहेत त्यांचा उत्साहाने अवलंब करा.

प्रकरण विसावे

कलाछांदानी आनंद निर्मिण्याची शक्ति

मॅट्रिकच्या वर्गांत मी होतो तेव्हाची गोष्ट. एके दिवशीं पोस्टमनने माझ्या हातीं एक पत्र दिलें. तें पत्र इंग्लंडहून नॉटिंगहॅम येथून आलें होतें. तिथे माझ्या ओळखीचें कोण होतें ? कोणी नव्हतें. मग नॉटिंगहॅमहून मला हें पत्र कोणीं लिहिलें असेल असा आश्चर्ययुक्त विचार करीत तें पत्र मी उघडलें.

पत्रांतला मजकूर वाचून माझें आश्चर्य वाढतच गेलें. तें पत्र लिहिणाऱ्या मुलाचें नांव होतें जॉन क्रोझिअर, त्याने माझा पत्ता व माझी माहिती अनिलकुमारकडून मिळविली होती. अनिलकुमारची व त्याची कधी समक्ष गांठ पडलेली नव्हतीच. परंतु अनिलकुमारबद्दल त्याने कोणाकडून तरी ऐकलें होतें व त्याला पत्र लिहून दोघांनी आपली ओळख वाढविली होती. अनिलकुमार व जॉन आता 'पत्र-मित्र' झाले होते. जवळजवळ वर्षभर त्यांचा पत्रव्यवहार नियमितपणें चालू होता. शनिवार-रविवार किंवा इतर दिवशीं वेळ मिळाल्या की ते एकमेकांना पत्रें लिहीत. परस्परांना पत्राने भेटल्याशिवाय त्यांना करमत नसे.

हळूहळू त्यांच्या पत्रव्यवहारांतून अनेक बाबींची माहिती ते एकमेकांना देऊं लागले. जॉनला एखादें पुस्तक आवडलें की तो लगेच त्यासंबंधी अनिलकुमारला कळवीत असे. शक्य असल्यास पोस्टाने तें पुस्तक शांतिनिकेतनांत अनिलकुमारकडे पाठवीत असे. उलट, अनिलकुमारच्या वाचनांत गुरुदेवांची, इकबालची किंवा अन्य एखाद्या कवीची चांगली इंग्रजी कविता आली की ती

उतरून जॉनकडे त्याने पाठविलीच म्हणून समजा. दिवाळीच्या वेळी अनिल-कुमारला नव्या वर्षाच्या शुभेच्छा जॉनकडून येत. त्यासोबत सुंदर सुंदर चित्रांचे नवे पुस्तक येई किंवा असलीच कांही तरी भेट येई. नाताळच्या सणाच्या प्रसंगी अनिलकुमार जॉनला नाताळच्या व नव्या वर्षाच्या शुभेच्छा पाठवी आणि त्याबरोबर एखादी सुंदर भेटहि पाठवी. बहुधा, ही भेट त्याने स्वतः काढलेल्या छान छान निसर्गातील देखाव्यांच्या चित्रांची असे.

अनिलकुमारच्या एका पत्रांतूनच जॉनला माझी माहिती समजली होती अन् त्यामुळे त्याने मला पत्र लिहून 'तुझी मैत्री वाढविण्याची संधि मला लाभल्यास मी स्वतःला भाग्यवान् समजेन' असे अत्यंत लाघवी व गोड शब्दांत लिहिले होते.

पांच हजार मैलांवरील मित्र :

पांच हजार मैलांवरून माझ्या मैत्रीसाठी प्रेमाने हात पुढे करणाऱ्या जॉनबद्दल माझ्या मनांत कोणत्या उत्कट भावना तेव्हा निर्माण झाल्या असतील याची तुम्ही केवळ कल्पनाच करून पाहा.

जॉनने पत्रांत नॉटिंगहॅम शहराचे वर्णन केले होते; त्याच्या शाळेची माहिती लिहिली होती; पत्रासोबत स्वतःचा एक छानदार फोटोहि पाठवला होता. 'ओळख नसतांना मी हे पत्र तुला पाठवीत आहे म्हणून तुला राग येणार नाही ना?' असा प्रश्न विचारून त्याने पुढे लिहिले होते, 'पत्र लिहून नवे नवे, लांबलांबच्या देशांतले मित्र जोडणे हा माझा छंद आहे. या माझ्या छंदांमुळे आतापर्यंत मला अमेरिकेंत तीन, ऑस्ट्रेलियांत एक, फ्रान्समध्ये पांच, जर्मनींत एक, मलायांत दोन, साऊथ आफ्रिकेंत एक, कॅनडांत तीन, व भारतांत चार मित्र जोडतां आले आहेत.' इतके लिहून त्याने पुढे एक सुंदरसें स्वप्न चितारतांना म्हटले होते : 'आपल्या या जगांतील प्रत्येक देशांत माझा एखादा तरी पत्र-मित्र असावा अशी माझी आकांक्षा आहे.'

पत्राच्या अगदी शेवटी त्याने म्हटले होते : 'पत्रमित्र वाढविणे हा माझा सर्वांत आवडीचा छंद आहे. परंतु इतरहि कांही छंद मला आहेत. पोस्टाचीं तिकिटें जमविणे, चांगलीं चांगलीं पुस्तके वाचणे, पायीं चालत (Hiking हा शब्द त्याने वापरला होता) निसर्गाची सुंदर शोभा पाहात जवळपासच्या

खेडेगावांत जाऊन येणें असे कांही छंद मला आहेत, तुला कोणकोणते छंद आहेत हें कळव. म्हणजे त्यांना उपयोगी पडेल असें माझ्या आढळांत कांही आलें तर मी येथून धाडीन. माझ्या छंदासाठी उपयोगी पडेल असें तुझ्या लक्षांत कांही आलें तर माझ्याकडे पाठवशील ना ? ”

एका दिवाळीच्या सुटींत अनिलकुमारची व माझी मैत्री होण्याचा अकल्पित योग जमून आल्यामुळे माझ्या जीवनाचें क्षितिज कसें अनपेक्षितपणें रुंदावलें याची हकीगत या पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणांत तुम्ही वाचली आहेच. जॉनचें पत्र हाहि माझ्या आयुष्यांतील एक भाग्यशाली योगायोगच ठरला आहे. त्याचा व माझा पत्रव्यवहार गेलीं वीस-एकवीस वर्षे अखंडपणें चालू आहे. परंतु जॉनच्या पहिल्या पत्रामुळे माझ्या मनावर जो ठसा उमटला तो अद्यापि मला आठवतो. छोट्यामोठ्या छंदाचें महत्त्व आपल्या विकासांत किती असतें हें जॉनकडून मी प्रथम शिकलों.

छंदाशिवाय माणूसच अपुरा :

आपल्या देशांतील विद्यार्थ्यांच्या जीवनांत छंदांनी अद्यापि तितकासा प्रवेश केलेला नाही. परंतु इंग्लंड, अमेरिका, रशिया, जर्मनी, फ्रान्स, जपान, इत्यादि पुढारलेल्या देशांतून युवक चळवळींच्या कार्यक्रमांमधून विद्यार्थ्यांना छंदासंबंधी माहिती देण्यांत येते; जरूर तर त्यावहलचीं साधनें पुरविण्यांत येतात. कारण माणूस म्हटला, की त्याला त्याच्या आवडीचे चारदोन, निदान एखादा तरी छंद असलाच पाहिजे असें त्या देशांतून मानण्यांत येतें. आपल्या देशांत छंदांचें व कलांचें महत्त्व आपण मानीत नाही असें नाही; परंतु तिकडील देशांत छंदाशिवाय माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाला, सुखाला, आनंदाला पूर्णताच येत नाही असें जितक्या आग्रहाने मानतात तितकें आपण समजत नाहीं.

दिवसाच्या एकूण चोवीस तासांपैकी प्रत्येक माणसाजवळ तास-दोन तास असे उरतात की त्या वेळीं नेमके काय करावे याबद्दल त्याला स्वातंत्र्य असते. शनिवार-रविवारी किंवा सुटीच्या अन्य दिवशीं यापेक्षाहि अधिक वेळ प्रत्येकाजवळ असतो. हा वेळ गप्पांमध्ये किंवा आळसांत कसा निघून जातो हे बहुसंख्य मंडळींच्या लक्षांतहि येत नाही.

छंदामुळे पोकळी भरून निघते :

तुमच्या आसपास असणाऱ्या प्रौढ माणसांत कांहीजण निश्चितपणे असे असतील की ज्यांना एकदोन छंद आहेत, या माणसांच्या आयुष्यांत तुम्हांला कोणतीहि पोकळी आढळणार नाही. कारण त्यांचे छंद ती पोकळी भरून काढतात. एखादी खोली रिकामी असते किंवा एखादा दिवाणखाना अगदी शांत शांत असतो, परंतु तेवढ्यांत जर तेथे कोणी संगीतप्रेमी माणूस आला व त्याने सुस्वर संगीताची एखादी झोकदार लकेर फेकली तर ती खोली किंवा तो दिवाणखाना भरून जातो; तिथल्या वातावरणांत ताजेपणा, जिवंतपणा, उन्मादकता निर्माण होते. किंवा आणखी एक गंमतीदार अनुभव सांगतो. आपल्या घरांत रंग देण्याचें काम जेव्हा सुरू असतें तेव्हा सगळ्या भिंती रिकाम्या, ओक्याओक्या वाटतात. परंतु रंगाचें काम आटोपल्यावर सुंदर चित्रे असलेल्या फ्रेमस् किंवा कॅलेंडर्स आपण भिंतींना लटकावलीं की त्या भिंतींना वेगळीच एट चढते; त्यांना समृद्धता येते; भरलेपणा येतो. छंदामुळे नेमके हेंच होते. आपल्या जीवनांत छंदामुळे सौंदर्य येतें, परिपूर्णता येते, उन्माद

येतो. आपण कधी रिकामे असे नसतोच. रिकाम्या मनांत आळसरूपी सैतान प्रवेश करतो व आपल्या जीवनांतील रस शोषून घेऊं लागतो. परंतु छंदामुळे माणसाचें जीवन भरून जातें; आपली करमणूक करणारा एक आवडीचा मित्र आपल्याला मिळतो.

तुमच्यापैकी ज्यांना संगीताची, चित्र.

कलेची किंवा अशाच एखाद्या कलेची नैसर्गिक आवड असेल (ही देवाची तुमच्यावरील एक कृपाच समजा) त्यांना आपापल्या आवडीच्या एखाद्या कलेचा छंद लावून घेणे अत्यंत सोपे जाते. ज्यांना वाचनाची आवड असेल त्यांना पुस्तके किंवा नियतकालिकांतील लेख वाचतांना आपला वेळ कसा निघून जातो याची आठवणहि राहात नसेल. ज्या कुमारांना कविता वाचण्याचा व कविता करण्याचा छंद असेल ते फारच भाग्यवान् होत. आवतीभोवतीच्या निसर्गातील वनस्पती, पशु, पक्षी, दगड इत्यादींनी ज्यांचे लक्ष वेधून घेतले असेल. त्यांना एक फार उपयुक्त छंद सापडला असे म्हणावे लागेल. छोटी छोटी यंत्रे कशी तयार करावी यासंबंधीची माहिती मिळवून तशी यंत्रे तयार करण्याचा छंदहि फार गमतीदार आहे. पोस्टाची तिकिटे जमविणे, वृत्तपत्रांत येणारी विनोदी चित्रे कापून ठेवणे, वाचनांत आलेल्या व स्वतःला आवडलेल्या चांगल्या वाक्यांचा एखाद्या वहीत संग्रह करणे, परभाषा शिकणे वगैरे अनेक छंद असे आहेत की ज्यांत मन गुंगून जाते.

छंदांतून प्रौढपणाचा व्यवसाय सापडतो :

कित्येकदा असे होते, की कांही माणसांना आपल्या विद्यार्थिदशांतल्या छंदांतूनच आपला मोठेपणाचा व्यवसाय सापडतो. छंद म्हणून कॅमेऱ्याचा

उपयोग करणारा कुमार मोठेपणा उक्कृष्ट दर्जाचा फोटोग्राफर म्हणून लौकिक संपादितो किंवा हौस म्हणून क्रिकेट खेळणारा किंवा नाटकांत काम करणारा कुमार मोठेपणा कुशल क्रिकेटवहादूर किंवा पहिल्या दर्जाचा नट म्हणून समाजांत पुढे येतो. अशा प्रकारची अनेक उदाहरणे तुम्हांला आतापर्यंत ऐकावयास किंवा वाचावयास मिळालीच असतील.

समाजांत जे कित्येक नवनवे व्यवसाय उदयाला येत असतात ते अनेकदा कोणा तरी हौशी व उत्साही व्यक्तीच्या छंदामधूनच येत असतात. विशेषतः

हस्तव्यवसायांतले किंवा कलाक्षेत्रांतले अनेक छंद प्रथमतः लोकांना अध्येवहार्य वाटलेले असतात. परंतु अशा छंदांची उपासना करणाऱ्या व्यक्तीला व्यवहाराची फारशी तमा वाळगून चालत नाही. त्याच्यावर छांदिष्टपणाचा आरोप इतरांनी केला तरी त्याने डगमगून जातां कामा नये.

छांदिष्टपणाने छंदांची उपासना करा :

तुमच्यावर आतापर्यंत घरांतल्या वडील माणसांनी छांदिष्टपणाचा आरोप केलेला आहे की नाही ? शंख-शिंपले, वांगड्यांचे तुकडे किंवा छोटीं-मोठीं चित्रे गोळा करण्याबद्दल लहानपणीं तुम्ही वडील माणसांकडून रागावून घेतलें आहे की नाही ? अर्थात् योग्य प्रमाणांत व योग्य प्रकारें आपला छंद चालविणाऱ्या कुमाराला त्याचे पालक उत्तेजनच देतील अशी मला खात्री वाटते. फोटोग्राफीसारख्या कांही छंदांकरितां पैसे फार लागतात; त्यामुळे बहुसंख्य कुमारांना अलिकडे हा छंद लावून घेतां येत नाही. परंतु इतर कित्येक छंद अगदी कमी खर्चाचे असतात. ते तुम्ही अवश्य लावून

ध्या. कलाविषयक छंदांमुळे व इतर छंदांमुळेच तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक नवी शोभा येईल, सध्याच्या कुमारवयांतील प्रवासाची मौज कितीतरी पटींनी वाढेल आणि मोठेपणीं आपणाजवळ एक अत्यंत उपयुक्त 'शक्ति' आहे असें तुम्हांला अनुभवास येईल. तेव्हा, त्या दृष्टीने आपल्या स्वभावधर्मांशीं, प्रकृतीशीं, प्रवृत्तीशीं, नैसर्गिक देणगीशीं व सांपत्तिक परिस्थितीशीं जमेल असे चारदोन छंद निवडा व पद्धतशीरपणे त्यांत प्रगति करा. प्रत्येक छंदाची जेवढी प्रगति करावी तेवढी पुढील प्रगतीची वाट दिसूच लागते. आपल्यापेक्षा अधिक वाटचाल केलेल्या माणसांचे अनुभव वाचावयास किंवा ऐकावयास मिळाले की त्यामुळे आपला उत्साह वाढतच जातो. विशेषतः कलाविषयक छंदाविषयी आपणाला एखादा गुरु किंवा उस्ताद मिळवावा

लागतो; त्याच्याकडून तंत्राचा मंत्र घ्यावा लागतो. परंतु असें मार्गदर्शन मिळो किंवा न मिळो, आपली हौस किंवा आपला उत्साह तुम्ही केव्हाहि कमी होऊं देऊं नका. छांदिष्टपणानेच आपल्या छंदाची उपासना करीत राहा !

धरादा प्रथम संस्कृत भा. वि. ए. भा. भा.
अनुक्रम ३७५५..... वि: ११५५.....
क्रमांक १३५०..... नों दि: २३११.....

प्रकरण एकविसावें

भोंवतालच्या घडामोडींचा विचार करण्याची शक्ति

.....

रिप् व्हॅन् विंकल या नांवाचा एक माणूस होता. तो एकदा झोपला आणि आपण जसें आठ-दहा तासांनी जागे होतो तसा जागा झालाच नाही. कित्येक दिवस गेले, महिने संपले, वर्षे उलटलीं तरी रिप् व्हॅन् विंकल झोपलेलाच होता ! अखेरीस वीस वर्षांनी त्याला जाग आली. तो उठला व आवतीभोवती पाहूं लागला. परंतु त्याला त्यांतलें कांहीच आपल्या परिचयाचें आहे असें वाटेना. कारण सगळें पार पार बदलून गेलें होतें. पूर्वीच्या जागीं रस्ते नव्हते, इमारती नव्हत्या, पूर्वीचीं माणसें बदललीं होतीं. मध्यंतरीच्या काळांत इतकी प्रचंड घडामोड सर्वत्र झाली होती, की एका नवीन जगांत आपण आलों आहोंत असें रिप् व्हॅन् विंकलला वाटलें आणि त्यामुळे तो फार गोंधळून, भांबावून गेला. त्याचे विचार जुने झाले होते. नव्या जगांतील घडामोडींचा विचार करण्याची शक्तीच त्याच्याजवळ राहिली नव्हती.

मित्रहो, रिप् व्हॅन् विंकलचें उदाहरण काल्पनिक आहे; परंतु आपल्याला तें अतिशय पटण्यासारखें आहे. विल्यम आयर्व्हिंग या प्रतिभासंपन्न अमेरिकन लेखकानें आपल्या रिप् व्हॅन् विंकल या नावाच्याच पुस्तकांत विंकलचें पात्र मोठ्या खुबीनें रंगविलें आहे. तें पुस्तक तुम्ही जरूर वाचा.

रिप् व्हॅन् विंकलप्रमाणे झोपीं न जातां हि आपल्यापैकी कित्येक माणसें झोपीं गेल्याप्रमाणे वागतात. त्यांची थडा करण्यासाठीच आयर्व्हिंगने विंकलचें पात्र रंगविलें आहे. ज्यांच्या सभोवती एकसारख्या घडामोडी घडत असून हि

जे त्यांचा विचार करीत नाहीत व त्या विचाराप्रमाणे आपलें आचरण बदलत नाहीत अशीं अनेक माणसें असतात. हीं माणसें शरीराने जरी चालू काळांत म्हणजे वर्तमानकाळात राहात असलीं तरी मनाने भूतकाळांत वावरत असतात.

तीन कालखंडांच्या सीमारेषेवर :

आपण प्रत्येकजण . भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ अशा तीन कालखंडांच्या सीमारेषेवर जगत असतो. त्या दृष्टीने भूतकाळांतील घडामोडींची (म्हणजेच इतिहासाची) माहिती आपल्याला असणें अवश्य आहे. परंतु आपलें मन मात्र भूतकाळांत वावरूं देणें हितकर नसते. कारण त्यामुळें आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ खेळतांना जसे आपले डोळे रुमालांनी झाकले जातात व आपली दिशा चुकते त्याप्रमाणे आपल्या जीवनाची दिशा चुकते. भूतकाळांतील घडामोडींच आपलें मन, आपली बुद्धि व्यापून टाकतात आणि वर्तमानकाळांतील घडामोडी समजून घेण्याची शक्ति आपल्यांत शिथिल राहत नाही.

वरवर विचार केला, तर आपल्याला असें वाटतें की, आपलें प्रत्येकाचें जीवन फार चिमुकलें आहे. परंतु तसें तें नसतें हें तुम्ही जरूर लक्षांत ठेवा. साखळीचा जसा प्रत्येक दुवा अत्यंत महत्त्वाचा असतो त्याप्रमाणेच समाजरूपी साखळींतील आपल्या प्रत्येकजणाचें जीवन अतिशय महत्त्वाचें असतें.

त्यामुळेच, आपल्या भोवती ज्या विविध घडामोडी दररोज घडत असतात त्यांचा अर्थ समजून घेऊन त्याबद्दल विचार करण्याची सवय तुम्ही एव्हापासून लावून घ्या. त्याकरिताच, कुमारवयांत असलेल्या तुम्हीं विद्यार्थ्यांनी एखादें तरी चांगलें दैनिक वृत्तपत्र दररोज वाचलेंच पाहिजे. सकाळचा अभ्यास संपल्यानंतर वेळ उरल्यास वृत्तपत्र वाचत जा किंवा शाळेंतील मधल्या सुटींत वाचनालयांतील वृत्तपत्र चाळीत जा. कदाचित् संध्याकाळीं जेवणापूर्वी किंवा त्यानंतर वृत्तपत्र वाचण्यास तुम्हांला वेळ मिळेल.

वृत्तपत्राप्रमाणेच रेडिओवरील बातम्या ऐकण्याची संधि मिळाल्यास उत्तमच. शक्यतोवर इंग्रजीतून सांगण्यांत येणाऱ्या बातम्या ऐकत जा. म्हणजे अनायासें नवे इंग्रजी शब्द कानावर पडतील.

जवळ येत चाललेलें जग :

गेल्या दहा-पंधरा वर्षांपासून आपलें जग फार जवळ येत चाललें आहे. न्यूयॉर्क, मॉस्को, पेकिंग, लंडन, पॅरिस किंवा अशाच मोठ्या शहरांत जें घडतें त्याचा परिणाम जगांतील क्युबासारख्या, कोरियासारख्या किंवा अंगोलासारख्या लहानलहान प्रदेशांवर व राष्ट्रांवर होत आहे. राष्ट्रसंघ (म्हणजे युनायटेड नेशन्स) ही जागतिक संघटना स्थापन झाली असल्याने सर्व जगाचा संसार एकमेकांच्या सल्लामसलतीने चालला आहे. अद्यापि अनेक प्रश्नांवाचत प्रमुख राष्ट्रांमध्ये एकमत नाही व त्यामुळे जागतिक युद्धाच्या उंबरठ्यावर जग उभें आहे अशी धाकधूक सर्वांनाच वाटते हें खरें आहे. परंतु आता तिसरें महायुद्ध आलें तर त्यामुळे अखिल मानवजातीचा विनाशच ओढवेल अशी भयंकर भीति सर्वांनाच वाटत आहे.

सुदैवाने, विज्ञानाच्या प्रगतीच्या द्वारे मानवाने आपल्या प्रगतीचेंहि नवें शिखर पादाक्रान्त करण्यास अलिकडेच सुरुवात केली आहे. १९६१ सालच्या एप्रिल व मे महिन्यांतच रशियांतील व अमेरिकेंतील शास्त्रज्ञांना अंतराळांत माणूस पाठविण्यांत यश आलें आहे हें तुम्हांला माहित असेलच. शास्त्रज्ञांच्या या अपूर्व यशामुळे मानवजातीपुढील प्रश्नांचें स्वरूपच येत्या पांच-दहा वर्षांत आमूलाग्र बदलून जाईल अशी आशा सर्वत्र निर्माण झाली आहे.

आपल्या भारतांत व महाराष्ट्रांतहि सध्या प्रचंड घडामोडी घडून येत आहेत. नवा भारत निर्माण करण्याचें अभूतपूर्व कार्य सध्या येथे चालू आहे. महाराष्ट्रांतहि गेल्या वर्षांपासून नव्या उत्साहाची प्रचंड लाट उसळली आहे. आपले कर्तव्यगार मुख्य मंत्री नामदार श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी जनतेमधील सर्व थरांमध्ये नवा आत्मविश्वास निर्माण केला आहे.

क्रांतिकारक घडामोडींचा कालखंड :

मित्रहो, तुम्ही सध्या ज्या कालखंडांत लहानाचे मोठे होत आहांत तो कालखंड सर्व जगामध्येच अत्यंत क्रांतिकारक घडामोडींनी चिरस्मरणीय ठरणार आहे. त्यामुळेच मी तुम्हांला असें आग्रहाने सांगणार आहे, की तुम्ही सभोवतालीं घडणाऱ्या राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिक,

कु. न. सो : ९

सांस्कृतिक इत्यादि विविध क्षेत्रांतील घडामोडींचा विचार करण्याची शक्ति अवश्य कमवा.

वृत्तपत्रांत छापून येणाऱ्या महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडींचा विचार करतां येणें ही गोष्ट तुम्हांला प्रथमतः अवघड वाटेल, कारण प्रत्येक राजकीय घडामोडीच्या पाठीमागे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक इत्यादि विविध क्षेत्रांतील अनेक घडामोडी असतात. परंतु याकरिता तुम्ही आपलें वाचन वाढविलें पाहिजे; तुमच्या गावांत किंवा शाळेंत जीं व्याख्यानं होत असतील तीं लक्षपूर्वक ऐकलीं पाहिजेत.

मित्रांशीं, गुरुजींशीं, नातेवाइकांशीं किंवा इतर परिचितांशीं चर्चा करण्याने तुमचा फायदाच होईल. अनेक विद्यार्थ्यांना विचार कसा करावा हें प्रथमतः समजत नाही. परंतु चर्चा व वादविवाद करण्याची संधि ज्यांना सांपडते त्यांना आपोआपच विचार करतां येऊं लागतो. कारण विचार करणें म्हणजे आपण आपल्या स्वतःशीं केलेली चर्चाच असते ! चर्चा करतांना आपण स्वतःलाच उलटसुलट प्रश्न किंवा शंका विचारूं लागलों, की आपल्या विचारांना चालना मिळते. अर्थात्, केवळ स्वतःशीं विचार करूनच तुम्ही समाधान

मानूं नका. कारण इतरांशीं चर्चा केल्याने आपल्याला पूर्वी न सुचलेला मुद्दा सुचूं शकतो व त्यामुळे आपल्या विचारांना अनपेक्षितपणें चालना मिळते.

प्रभावी नागरिक कोण ?

जो माणूस चालू घडामोडींविषयी स्वतः विचार करूं शकतो व मत बनवूं शकतो तोच आपला प्रभाव इतरांवर पाडूं शकतो व नागरिक म्हणून आपलें कर्तव्य योग्य प्रकारें वजावूं शकतो. आपण सध्या लोकशाही राज्यांत (म्हणजे लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांतफें चालविलेल्या राज्यांत) राहतों हें तुम्हांला माहीत असेलच. आपल्या देशांतील लोकशाहीचा प्रयोग अद्यापि बाल्यावस्थेंत आहे. त्यांत अनेक दोष आहेत, उणीवा आहेत. हे दोष, या उणीवा कमी करणें हें तुमच्या मिठीचें काम आहे. जर तुमच्यापैकी प्रत्येकजण विचारी म्हणजे विचार करणारा नागरिक झाला तरच आपली लोकशाही संपूर्णपणें यशस्वी होईल.

त्याकरिता, मित्रहो, तुम्ही एव्हापासूनच तुमच्या गावांतील व तुमच्या जिल्ह्यांतील घडामोडींचा विचार करण्यास सुरुवात करा. त्यामुळेच भारतांतील व जगांतील घडामोडी तुम्हांला समजून लागतील आणि तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाचें सामर्थ्य अधिकच वाढू लागेल.

एक पथ्य अवश्य पाळा :

कोणत्याहि राजकीय, आर्थिक, सामाजिक किंवा इतर कोणत्याहि बाबीविषयी मत बनवीत असतांना एक पथ्य मात्र अवश्य पाळा. तें असें, की आपल्या मताविषयी दुराग्रह धरूं नका. आपल्या देशांत वेगवेगळे राजकीय पक्ष आहेत हें तुम्हांला माहीत असेलच. या राजकीय पक्षांची विचारांची बैठक भिन्नभिन्न असते. त्यामुळे या पक्षांतील कांही मंडळी परस्परांना एकसारखा विरोध करण्यांत धन्यता मानतात. परंतु अशी वृत्ति तुम्ही निर्माण होऊं देऊं नका.

इंग्लंड—अमेरिका इत्यादि देशांत विरुद्ध राजकीय पक्षांतील मंडळींचे खाजगी व सामाजिक संबंध प्रेमाचे असतात. पार्लमेंटांत परस्परांवर कडकपणें हल्ला करणारे कित्येक सभासद बैठक आटोपल्यानंतर हस्तांदोलन करून ' माझा

हेतु तुमच्यावर वैयक्तिक हल्ला करण्याचा नव्हता, हें तुम्ही ओळखताच. तेव्हा गैरसमज होऊं देऊं नका ' असा खुलासा करतात.

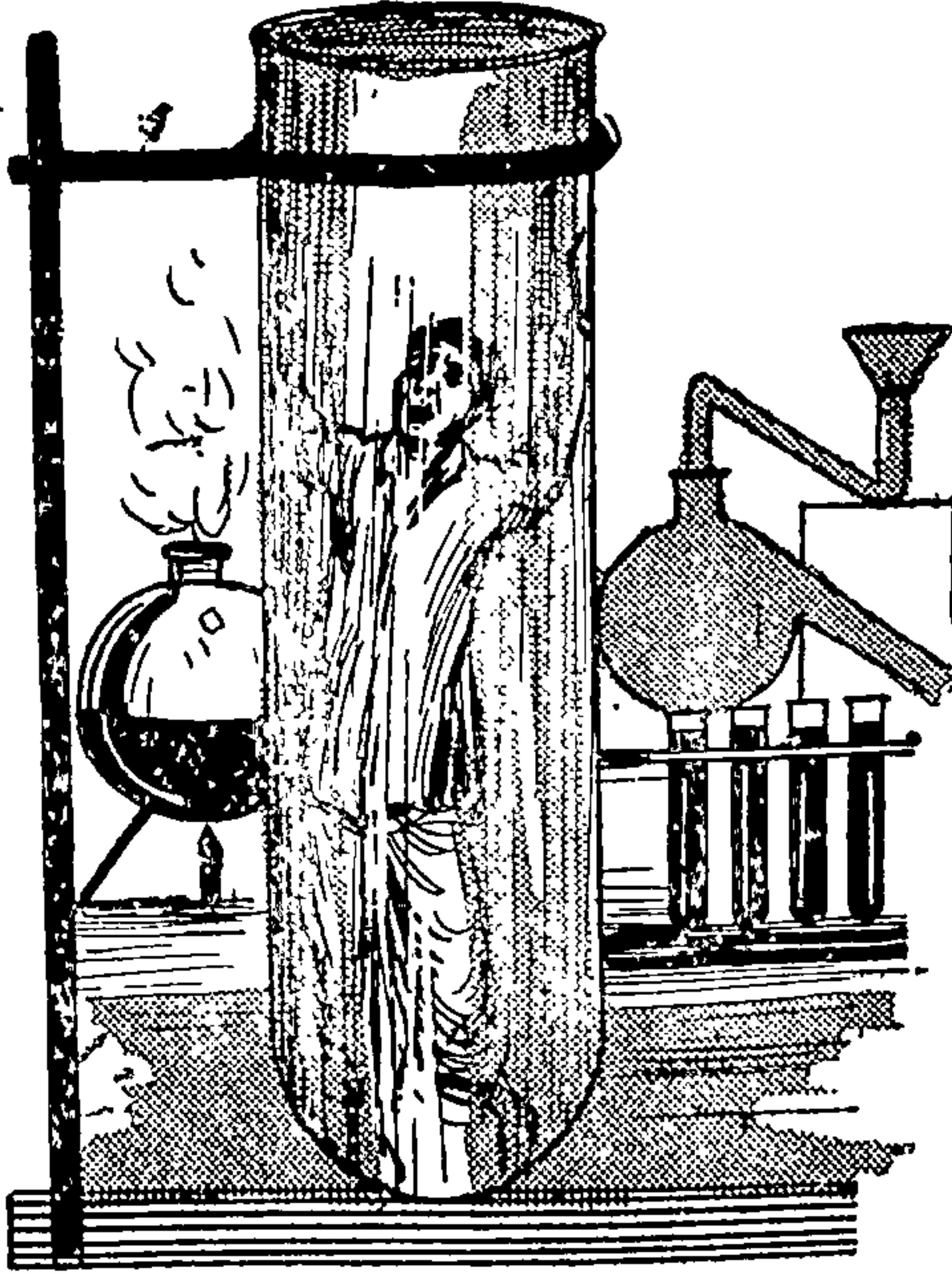
उलट, आपल्याकडे विरुद्ध राजकीय पक्षांतील कित्येक माणसें एकमेकांचीं तोंडे पाहत नाहीत. विशेषतः, खेड्यापाड्यांतून पक्षीय द्वेष वारंवार विकोपाला नेले जातात. विरोधी पक्षांतील माणसाचा खून करण्यापर्यंतहि क्वचित् मजल जाते. परंतु यामुळे आपल्या लोकशाही व्यवस्थेला धक्का लागतो हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाही.

मित्रहो, तुम्ही जगभर घडणाऱ्या चालू घडामोडींचा विचार करणारे ' विद्यार्थी ' व्हा. ' विद्यार्थी असणे ' ही भूमिका फार उपयुक्त आहे. वास्तविक आपल्यापैकी प्रत्येकानेच जन्मभर विद्यार्थ्यांचीच भूमिका कायम राखली पाहिजे व सत्यशोधनाचा छंद लावून घेतला पाहिजे. सत्य एकट्या आपल्याजवळच आहे असा दुराग्रह ठेवून उपयोगी नाही. सत्यशोधकाने म्हणजेच जीवनाचा अभ्यास करणाऱ्याने नम्र असावे लागते. त्यांतून गेल्या दहा-वीस वर्षांत माणसाच्या जीवनांतील गुंतागुंत, पूर्वी शेंकडो-हजारो वर्षांत नव्हती इतकी कमालीची वाढली आहे.

नवा इतिहास घडविणारी पिढी :

अर्थात्, ही नवी गुंतागुंत समजून घेणे व त्याप्रमाणे आपलें आचरण बदलणे हें सोपें नाही. तुमचे आईवडील किंवा गुरुजी ज्या वातावरणांत लहानाचे मोठे झाले त्यापेक्षा तुम्ही ज्या वातावरणांत आज वावरत आहांत तें वातावरण विलक्षण वेगळें आहे. त्यांतील कित्येक अडीअडचणींची व चांगल्या संधींची जितकी ओळख तुम्हांला होणार आहे; तितकी आम्हांलाहि नाही. तेव्हा आपल्या भोवतालच्या घडामोडींचा चिकित्सकपणें विचार करून त्यांतील बरेवाईट काय हें तुम्हीच ठरवावयाचें आहे; आपल्या परिस्थितींतील आव्हानें शोधून नव्या प्रयत्नांची नवी दिशा ठरवावयाची आहे. हें जें मी तुम्हांला सांगत आहे तेंच कुमारवयांत असणाऱ्या इंग्लंडमधील, रशियामधील, अमेरिकेमधील, जर्मनीमधील किंवा इतर कोणत्याहि देशांतील मुलामुलींना आज सांगण्यांत येत आहे. मानव हा प्राणी सध्या जगभर संकटांत आहे. प्रयोगशाळेंत टेस्टट्यूबमध्ये जसा एखादा पदार्थ घालून त्याची तपासणी

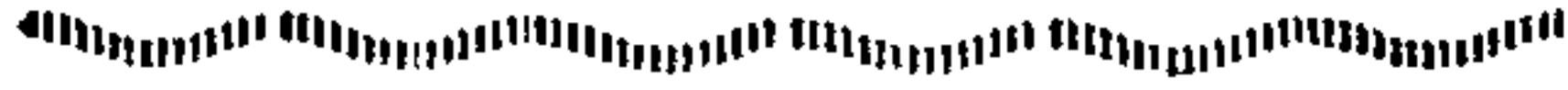
करतात तरी माणसाची तपासणी करण्याची वेळ आली आहे. या आपल्या जगांत एकूण साडेतीनशे कोटि माणसे आहेत. या सर्वांना सहकार्याने वागून

आपलें सुख वाढविणें अशक्य आहे काय ? मुळीच नाही. तेव्हा जगभर शांति निर्माण करण्याच्या आव्हानाचा स्वीकार तुमच्या पिढीने, आमच्या पिढीपेक्षा अधिक समर्थपणें करावयाचा आहे. केवळ महाराष्ट्राचा किंवा भारताचाच नव्हे, तर सर्व जगाचा नवा इतिहास तुम्हांला घडवावयाचा आहे. त्याकरिताच तुम्ही एव्हापासून आपापला विचार समृद्ध करा असें मी तुम्हांला आग्रहाने सांगत आहे. कारण, या समृद्ध विचारांतूनच नवा, तेजस्वी आचार निर्माण होणार आहे.

भाग तिसरा
प्रगतीची भावी दिशा

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, वॉ
अनुक्रम...३२२५५..... वि: ...१.१.५५.....
क्रमांक ...२३५९..... नों दि: २३/१/५५.

प्रकरण बाविसावें

आठ महत्वाचे प्रश्न

.....

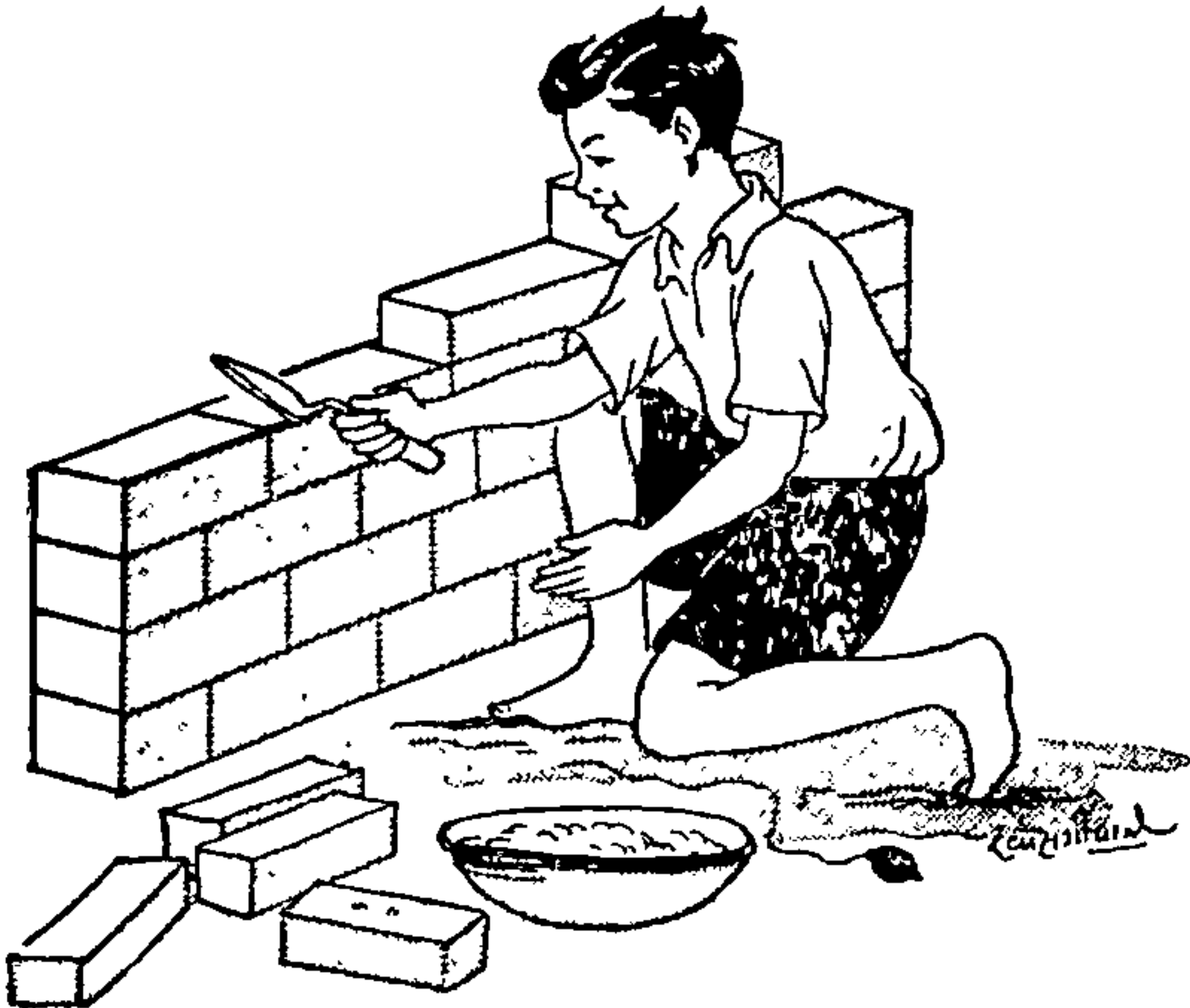
एस्. एस्. सी. च्या परीक्षेला वसेपर्यंतच्या प्रगतीची वाटचाल तुम्ही कशा प्रकारें करावी यासंबंधीच्या अनेक तपशीलवार सूचना मी आतापर्यंत केल्या आहेत. आता या पुस्तकाचा तिसरा व शेवटचा भाग सुरू होत आहे. या भागाचें नाव आहे ' प्रगतीची भावी दिशा '. तेव्हा या भागांत तुमच्या एस्. एस्. सी.-नंतरच्या प्रगतीसंबंधी कांही सूचना मी करणार आहे.

तुमच्यापैकी प्रत्येकाची घरची परिस्थिति वेगवेगळी असणार. बुद्धीचा दर्जा वेगवेगळा असणार. त्याचप्रमाणे तुमच्यापैकी कांहीजण सध्या शहरांत राहत असतील तर कांहीजण सध्या खेड्यांत राहत असतील. कांहीजण व्होडिंगमध्ये राहाणारे असतील. अशा प्रकारचे नाना भेद तुमच्यामध्ये असणार आहेत. परंतु तुम्ही सर्वजणच प्रगतीसाठी धडपडणारे कुमार आहांत, होय ना ? तेव्हा वेगवेगळ्या मार्गांनी तुम्ही सर्वजणच प्रगतीरूपी देवाची उपासना करीत आहांत. तेव्हा तुमच्या भावी काळांतील वाटचालीसंबंधी मी ज्या सूचना करणार आहे त्या तुम्हांला सर्वानाच उपयुक्त वाटतील.

शहरांतल्या एखाद्या लहानशा गळींतून आपण हमरस्त्यावर येऊन चालूं लागलों, की जशी गंमत येते तशी एस्. एस्. सी. नंतर येऊं लागते. शाळेचें जग जरी गंमतीदार असलें तरी तें चिमुकलें असतें. तें ओलांडून जेव्हा तुम्ही बाहेर येतां तेव्हा तुमच्या जीवनाची लांबी, रुंदी, खोली खूप खूप वाढत जाते आणि त्यामुळेच खरी गंमत निर्माण होते. परंतु त्याबरोबरच

या नव्या प्रवासांत नवनवे व गुंतागुंतीचे प्रश्नहि निर्माण होतात. त्या प्रश्नांची थोडीशी कल्पना आधीपासूनच असली तर मग तुमच्यासारख्या कुमारांना अंधारांत फार वेळ चाचपडावें लागत नाही, ठेचकळावें लागत नाही. म्हणून या भागांत कांही प्रमुख प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याचें मीं योजिलें आहे.

अर्थात्, या विविध प्रश्नांचीं उत्तरे अखेरीस तुमचीं तुम्हींच द्यावयाचीं आहेत. माझे काम फक्त वाटाड्याचें आहे. कुठे अंधार आहे, कुठे प्रकाश आहे, कुठे कांटेकुटे आहेत, कुठे नव्या संधि आहेत हे मी दाखविणार आहे इतकेंच. तेंहि अगदी संक्षेपाने दाखविणार आहे. कारण तुमच्या जीवनांतले हे वैयक्तिक प्रश्न मी कोण सोडविणार ? ते प्रश्न मला सोडवितांहि यावयाचे नाहीत आणि मी तसें करणें तुम्हांला आवडायचेंहि नाही. आपलें भावी जीवनमंदिर आपणच उभारावयाचें, त्यासाठी पडतील ते कष्ट आपणच सहन करावयाचे आणि या कष्टांतून, तपस्येंतून, उद्योगांतून, धडपडींतून निर्माण होणारें अमृत आपणच चाखावयाचें असा तुमचा निर्धार असणें स्वाभाविक आहे. म्हणून तुमच्या या निर्णयाला मी धक्का लावणार नाहीं. मी फक्त आठ प्रमुख प्रश्नांची चर्चा करणार आहे. आपापल्या जीवनरूपी मंदिराचें बांधकाम तुमचें तुम्हींच करणार आहांत ना ? मग, प्रयत्नांची करणी हातांत घ्या अन् संधीची वीट वीटेवर रचा. या तुमच्या जीवनमंदिराचें सौंदर्य व उपयुक्तता कशी वाढवितां येईल याबद्दल थोडेंसें मी सांगणार आहे इतकेंच.

प्रश्न पहिला : मी एस्. एस्. सी. नंतर पुढे काय करूं ?

ह्या प्रश्नाचा विचार करण्यास तुम्ही जितक्या लवकर सुरुवात कराल तितकें फायद्याचें ठरेल. जे विद्यार्थी आठव्या इयत्तेतच यासंबंधी विचार करून तांत्रिक, शेतकी किंवा व्यापारविषयक विषय निवडतात त्यांना एस्. एस्. सी. परीक्षेनंतर पुढे काय करावें याचें उत्तर आधीच सापडलेलें असतें. त्यामुळे त्यांचा प्रश्न सोपा होतो. त्याचप्रमाणे ज्या विद्यार्थ्यांची गृहपरिस्थिति चांगली असते, बुद्धि कुशाग्र असते व शरीर निरोगी असते अशा विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयांतील एखादा शिक्षणक्रम चटकन निवडणें मुळीच अवघड जात नाही. पण असे भाग्यवान् विद्यार्थी फार थोडे असतात. सर्वसामान्यतः नव्वद ते पंचाण्णव टक्के विद्यार्थ्यांना एस्. एस्. सी.-नंतर आपण नेमकें काय करावें याचा उलगडा परीक्षेचा निकाल लागेपर्यंत झालेला नसतो. आणि मग परीक्षेचा निकाल जाहीर झाल्यानंतर त्यांची धावाधाव सुरू होते. त्या वेळीं एस्. एस्. सी. बोर्डाच्या परीक्षेंत किती टक्के मार्क कोणत्या विषयांत मिळाले याचा विचार करूनच भावी अभ्यासक्रम घाईघाईने निवडले जातात; परंतु अशामुळे बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची निवड चुकते आणि त्यामुळेच विद्यापीठांच्या परीक्षांत पन्नास टक्के विद्यार्थीहि उत्तीर्ण होतांना दिसत नाहीत. यंदा पुणें विद्यापीठाच्या प्री-डिग्रीच्या परीक्षेंत अवघे अडतीस टक्के विद्यार्थी पास झाले. याचा अर्थ असा की, शेकडो विद्यार्थ्यांनी आपली उच्च शिक्षणाची दिशा योग्य प्रकारें ठरवलेली नव्हती आणि त्यामुळें त्यांचें एक वर्ष अन् पालकांचे पैसे वाया गेले आहेत.

तुमच्या बाबतींत अशी चूक व्हावयाला नको असेल तर तुम्ही पुढील सूचना लक्षांत ठेवा :

(१) उच्च शिक्षणाची निवड संथपणाने व विचारपूर्वक करा. त्याची सुरुवात तुम्ही सध्या ज्या वर्गांत आहांत तेव्हापासून करा. (२) त्याबाबत पालकांचा व शिक्षकांचा सल्ला घ्या. (३) ' व्यवसाय-मार्गदर्शन ' या शास्त्राचा अभ्यास केलेले एखादे तज्ज्ञ शिक्षक जर तुमच्या शालेंत असले तर त्यांच्या-कडून स्वतःच्या बुद्धीची चाचणी करून घ्या. जर असे शिक्षक तुमच्या शालेंत नसतील तर शक्य असल्यास मुंबई किंवा पुणें येथील सरकारी

मार्गदर्शन केंद्रांतील अधिकाऱ्यांची भेट घ्या व त्यांच्याकडून आपल्या बुद्धीची पात्रता व वैशिष्ट्ये यांची माहिती करून घ्या. या केंद्रांचे पत्ते असेः—व्होकेशनल गायडन्स इन्स्टिट्यूट, कर्कसँक रोड, धोबी तलाव, मुंबई १; व्होकेशनल गायडन्स ब्यूरो, वेसिक ट्रेनिंग कॉलेजच्या आवारांत, सदाशिव पेठ, पुणे २. (४) एस्. एस्. सी. नंतर घेतां येणाऱ्या विविध प्रकारच्या उच्च शिक्षण-क्रमांची माहिती मिळविण्यास सुरुवात करा. वर दिलेल्या सरकारी केंद्रांनी अनेक माहितीपूर्ण पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या आहेत, त्या वाचा. सदर पुस्तिका तुमच्या शाळेच्या ग्रंथालयांत मिळू शकतील. (५) विविध शिक्षणक्रम पूर्ण केलेलीं माणसें भिन्न भिन्न व्यवसाय करतांना आवतीभोवती दिसत असतात. त्यांची माहिती मिळवा. त्यांना भेटा. ते काम करीत असलेल्या कारखान्यांत, ऑफिसांत, हॉस्पिटलांत जाऊन किंवा अन्य केंद्रांना भेट देऊन तेथील प्रत्यक्ष कार्य पहाण्याची संधि मिळवा.

वर दिलेल्या पांच सूचनांचा अवलंब तुम्ही केल्यास एस्. एस्. सी. पास झाल्यानंतर पुढील शिक्षणक्रम निवडतांना तुम्हांला सर्व बाजूंनी विचार करतां येईल. आयत्या वेळीं धांदल उडणार नाही.

जर, दुर्दैवाने तुम्ही एस्. एस्. सी. परीक्षेत पहिल्या वेळीं नापास झालांत तर खट्टू होऊं नका. पुन्हा परीक्षेला वसा. अर्थात् दोन-तीनदां परीक्षेला वसून जर तुम्ही परीक्षेत उत्तीर्ण होऊं शकला नाही तर मात्र परीक्षेचा नाद सोडून द्या. एस्. एस्. सी. परीक्षेचा उंबरठा न ओलांडतां हि अनेक माणसें या जगांत नेत्रदीपक कर्तृत्व गाजवितांना आढळतात. तेव्हा प्रामाणिकपणें प्रयत्न केल्यानंतरहि एस्. एस्. सी. परीक्षा उत्तीर्ण होण्यांत जर तुम्हांला अपयशच आलें तर नाउमेद होऊं नका. अनेक शिक्षणक्रम असे आहेत की, जे नापास झालेल्यांनाहि निवडतां येतात. त्यांची सविस्तर माहिती सरकारी पुस्तिकांतून तुम्हांला मिळेल.

एस्. एस्. सी. परीक्षेत पास किंवा नापास झालेल्या कांही विद्यार्थ्यांना शिक्षणक्रम घेण्याऐवजी एकदम नोकरी धरावी लागेल किंवा व्यापार करण्याची संधि उपलब्ध होईल. त्यांनी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवावी. ती अशी की नोकरी व उद्योगधंद्यांतला पहिल्या पांच-सात वर्षांचा काळ हा उमेदवारीचा काळ असतो. म्हणजेच शिक्षणाचा काळ असतो. तेव्हा या काळांत त्यांनी शिकाऊ

वृत्ति ठेवावी, व्यवहारज्ञान संपादावे. तांत्रिक माहिती मिळवावी. विविध प्रकारचे अनुभव जमा करावे. यामुळे त्यांची जी तयारी होईल ती विद्या-पीठाच्या पदवीधरालाहि मागे टाकणारी होईल. अशा यशस्वी व्यवहार-वीरांचीं अनेक स्फूर्तिदायक उदाहरणे तुम्ही आतापर्यंत ऐकलींच असतील.

प्रश्न दुसरा : विद्यार्थिदर्शेंत मी पैसे कसे मिळवूं ?

आजकाल महागाई फार वाढू लागली आहे. त्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांना आपलें शिक्षण पार पाडण्याकरिता थोडेफार पैसे मिळविण्याची गरज पडणें स्वाभाविक आहे.

अशी वेळ विद्यार्थ्यांवर येणें हें एका प्रकारें चांगलें नाही. कारण पैसे हातांत येऊं लागले की तुमचें लक्ष अभ्यासावरून उडण्याचा संभव असतो आणि सिनेमा, हॉटेल इत्यादि बाबींवर अनाठायी खर्च करण्याचा मोह वाढतो. या दृष्टीनेच आपल्या सरकारने वाराशें रुपयांपेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या पालकांच्या घरांतील मुलांना शाळा-कॉलेजांची फी माफ केली आहे

फार प्राचीन काळीं गुरुगृहीं राहून विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घ्यावे अशी प्रथा आपल्या देशांत रूढ होती. त्या प्रथेप्रमाणे विद्यार्थ्यांना शारीरिक कष्टांचीं कामें करून गुरुजींच्या आश्रमाला मदत करावी लागे. ही पद्धति फार चांगली होती. त्यामुळे गुरुजींच्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होत असे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेल्या बोर्डिंगांमधून गरीब विद्यार्थ्यांला जें साहाय्य मिळतें त्यामुळे त्या विद्यार्थ्यांचे अभ्यासावरून लक्ष तर उडत नाहीच, परंतु त्यांचा व्यक्तित्वविकासहि चांगल्या प्रकारें होतो. कर्मवीर पाटील यांच्याप्रमाणेच पुण्याचें अनाथ विद्यार्थी गृह इत्यादि कांही संस्थांमधून गरीब विद्यार्थ्यांचा प्रश्न चांगल्या प्रकारें सोडविण्यांत येतो. त्याची माहिती तुम्हांला असेलच. नसल्यास अवश्य मिळवा. जर गरीब कुटुंबांत जन्माला येऊनहि विद्या संपादन करण्याची खरो तळमळ तुमच्या अंतःकरणांत असेल तर तुम्ही भाऊराव पाटील किंवा अनाथ विद्यार्थी गृह यासारख्या संस्थेच्या बोर्डिंगाचा आश्रय घ्या. किंवा आपला अभ्यास उत्तम

ठेवण्यामध्ये यशस्वी व्हावयाचें असें ध्येय डोळ्यापुढे ठेवा. त्यांत चांगलें यश आलें तर स्कॉलशिप किंवा नादारी मिळेल व पुढील प्रगतीचें दार घरीं राहूनहि खुलें होईल. शाळा-कॉलेजचें सर्व शिक्षण स्कॉलशिप किंवा नादारी यांच्या साहाय्याने पार पडूं शकतें. त्यामुळे अभ्यासावरील लक्ष अनायासेंच वाढतें आणि त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा फायदाच होतो.

खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या शिकवण्या करून किंवा एखाद्या शाळेंत पार्टटाइम नोकरी करून कांही कॉलेज-विद्यार्थी आपलें शिक्षण पूर्ण करतात. हा मार्ग मला अनुकरणीय वाटतो.

परंतु ऑफिसांत, दुकानांत, कारखान्यांत, सिनेमा थिएटरांत, हॉटेलांत किंवा अशाच व्यापारी संस्थांत नोकरी धरून कांही विद्यार्थी पैसे मिळवितात आणि पुढील शिक्षणक्रम पार पाडण्याची आकांक्षा धरतात. परंतु यांपैकी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांचें अभ्यासावरील लक्ष कायमचें उडतें आणि अशा प्रकारें त्यांचें विद्यार्थी-जीवन अकालींच संपुष्टांत येतें. मित्रहो, हा धोका तुम्ही अवश्य ध्यानांत ठेवा.

अर्थात्, तुमच्यापैकी प्रत्येकाची गृहपरिस्थिति किंवा बौद्धिक दर्जा, आवडीनिवडी, कष्ट करण्याची जिद्द व हाल सोसण्याची कुवत वेगवेगळी असणार हें उघड आहे. तेव्हा एकच नियम तुम्हा सर्वांना लागू पडणार नाही. तथापि, पैसे मिळवावयाचे झाले तर तुम्ही कोणतीं पथ्यें पाळणें हितकारक ठरणार आहे याचें विवेचन सूत्ररूपाने मीं वर केले आहे. तें अवश्य लक्षांत घ्या आणि नंतर तुमच्या पालकांचा, गुरुजींचा किंवा इतर ज्येष्ठ हितचिंतकांचा सल्ला घेऊन विचारपूर्वक वाट काढा.

आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवा. पालकांकडून पैसे मिळाले किंवा स्वतः मिळविले तरी ते अत्यंत काटकसरीने खर्च करा. Money saved is money earned अशी म्हण तुम्ही ऐकली असेलच; ती खरी आहे. पालकांचा पैसा हॉटेल, सिनेमा, ऐटदार कपडे आदि चैनीमध्ये अवास्तव खर्च करावयाचा नाही असा निश्चय करा. विद्या हीच संपत्ति आहे. तिच्या उपासनेंत सध्या राहा. 'विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्' असें म्हणतात तें उगीच नाही. हें धन पुढे पदरांत पाडून घेतां येणार नाही. तेव्हा या वयांत तें मिळवा

आणि नंतर मोठी कर्तव्यगारी गाजवा, खूप पैसा मिळवा आणि भरपूर चैनहि करा.

प्रश्न तिसरा : मित्रमंडळींत व समाजांत मी लोकप्रिय कसा होऊं ?

ज्या कुमाराला न्यूनगंड किंवा अहंगंड यांपैकी एकाहि गंडाची बाधा झालेली नसते तोच कुमार मित्रमंडळींमध्ये व समाजांत लोकप्रिय होऊं शकतो असें वरील प्रश्नाचें अगदी थोडक्यांत उत्तर देतां येईल.

अहंगंड व न्यूनगंड म्हणजे काय याचा अर्थ या पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत मी तुम्हांला सांगितला आहे. त्या वेळीं अनेक छोटीं-मोठीं उदाहरणें सांगितलीं होती. तें सारें तुम्हांला आठवत असेलच. शिवाय, त्या वेळीं एक महत्वाची गोष्ट मी सांगितली होती. ती लक्षांत ठेवली आहांत ना ? ती अशी की, आपापल्या परिस्थितीमधील प्रतिकूल व अनुकूल बाबींकडे तुम्ही समजूतदारपणें, नम्रपणें परंतु आत्मविश्वासपूर्वक पाहत जा. कारण तसें केलेंत की, तुम्हांला अहंगंड किंवा न्यूनगंड यांपैकी कशाचीच बाधा होणार नाही.

आता पुढील काही सूचना लक्षांत ठेवा. म्हणजे मित्रमंडळींत व समाजांत तुम्ही लोकप्रियता मिळवूं शकाल.

(१) इतर माणसांमधील चांगल्या गुणांची मोकळेपणाने स्तुति करा किंवा त्यांनी केलेल्या चांगल्या कृतीची मनापासून वाहवा करा : अनेक कुमार किंवा प्रौढ माणसें याबद्दल कद्रूपणें वागतात. इतरांसंबंधी हेव्याची भावना ठेवतात. परंतु तुम्ही खिलाडूपणें जगाकडे बघायला शिका. त्यामुळे तुमच्या मित्रांकडे पाहण्याची तुमची दृष्टि आपोआप बदलेल. प्रत्येक मित्रांत व परिचितांत कांही तरी चांगला गुण तुम्हांला दिसू लागेल. कोणाचें हस्ताक्षर चांगलें असेल, कोणाची पाठान्तरशक्ति तीव्र असेल, कोणी कवि असेल, कोणी चित्रकार असेल, कोणाला सुस्वर आवाजाची देणगी असेल, कोणी परीक्षेंत किंवा वक्तृत्वांत किंवा खेळांत चमकत असेल. कोणाची घरची परिस्थिति अत्यंत प्रतिकूल असूनहि शिक्षण घेण्यासाठी त्याची प्रचंड धडपड चालली असेल. तेव्हा, प्रत्येक माणसांत तुम्हांला कांही तरी नमुनेदार सापडू शकेल. याकरिता, जगाकडे पाहण्याची तुमची दृष्टि सुधारा आणि ज्या माणसामध्ये जें चांगलें दिसेल त्याबद्दल त्याचें कौतुक करा. मात्र हें कौतुक

कृत्रिमपणें करूं नका; तर अगदी मनापासून करा, बरं का ! (२) इतर माणसांच्या उपयोगी पडा. आपण सर्वजण या जगांतले सहप्रवासी आहोंत, हें खरें ना ? मग आपण सर्वांनी परस्परांच्या अडचणींमध्ये एकमेकांना साहाय्य करणें अगत्याचें आहे. ' एकमेका साहाय्य करूं । अवघे धरूं सुपंथ ' अशी संतांची शिकवण आहे, ती अत्यंत मोलाची आहे. आपत्तीच्या, संकटाच्या, अडचणीच्या वेळींच माणसें जवळ येतात; एकमेकांचे खरे मित्र बनतात. (३) तिसरी सूचना अत्यंत महत्त्वाची आहे. ती अशी की, मित्रांशीं किंवा इतरांशीं बोलतांना कधीहि रागावून, संतापून बोलत जाऊं नका. रागीट, संतापी स्वभावार्चीं माणसें मित्रमंडळींत व समाजांत अप्रिय होतात. शब्द हें शस्त्र आहे हें नेहमी लक्षांत ठेवा. त्यामुळे शब्द नेहमी जपून वापरा. ज्याची वाणी गोड, मधुर, आर्जवी असते त्याचा मित्रपरिवार खूप मोठा होतो. अनेक माणसें तो जोडू शकतो. हीं जोडलेलीं माणसें त्याच्या आयुष्याचा मोठाच आधार ठरतात.

प्रश्न चौथा : मी उत्तम नागरिक कसा होऊं ? समाजासाठी काय करूं ? देशासाठी काय करूं ?

नुकतींच, ता. १२ जुलै १९६१ रोजीं पानशेत व खडकवासला हीं धरणें फुटल्यानें पुणें शहरावर भयंकर आपत्ति कोसळली होती हें तुम्हांला माहीत असेलच. त्या वेळीं, शाळा-कॉलेजांतील अनेक विद्यार्थी आदर्श नागरिकाप्रमाणे वागले. पुराचें पाणी ज्यांच्या घरांत येऊं लागलें अशा नागरिकांच्या साहाय्यासाठी ते धांवून गेले. मुलांमाणसांना त्यांनी सुखरूपपणें बाहेर आणलें व चीजवस्त बाहेर काढायला त्यांनी मदत केली. महापूर ओसरल्यानंतर पूरग्रस्तांना मदत देण्यासाठी जीं केन्द्रें स्थापन झालीं त्यांतहि या विद्यार्थ्यांनी मनापासून साहाय्य केलें, रस्ते व घरे स्वच्छ करण्यांतहि उत्साहाने भाग घेतला.

पुणें शहरांतील शेकडो विद्यार्थ्यांनी ही जी समाजसेवा केली ती खरो-खरीच अभिनंदनीय आहे.

डेन्मार्क देशांतल्या एका शूर विद्यार्थ्याची गोष्ट आता मला आठवली. म्हणून ती या ठिकाणीं सांगतो. कदाचित् तुम्हांला ती गोष्ट माहीत असेलहि, शाळेंतून

घरीं परत येतांना त्या शूर विद्यार्थ्यांने धरणाच्या भिंतींतून पाणी वाहतांना पाहिलें. त्या भिंतीला एक छोटे भोक पडलें होतें. त्यांतून तें पाणी वाहत होतें. रात्रभर पाणी असेंच वाहत राहिलें तर गावाला धोका निर्माण झाला असता. म्हणून त्या विद्यार्थ्यांने कांही मदत मिळते का पाहिलें. परंतु त्या रस्त्याने कोणी जात-येत नव्हतें. अखेरीस, मनाचा निर्धार करून त्या मुलाने स्वतःचा उजवा हात त्या भोकांत घालून ठेवला. रात्रभर तो तसाच ठेवून दिला. हात गारठला पण त्याने तो बाहेर काढला नाही ! अखेरीस सकाळ झाली व माणसें त्या बाजूला हिंडतफिरत आलीं तेव्हा त्यांच्या लक्षांत खरी परिस्थिति आली व त्यांनी त्या मुलाची पाठ थोपटली. गवंड्यांना बोलावून भिंतीची दुरुस्ती पार पाडली. मुलाच्या शौर्याची व समयसूचकतेची तारीफ केली. त्याच्या सेवावृत्तीची वाहवा केली. ' आदर्श नागरिक ' असा किताब त्याला समारंभपूर्वक देण्यांत आला.

मित्रहो, तुमच्यापैकी कांहीजणांनी सध्याच्या लहान वयांतहि धैर्याने समाज-सेवा वजावली असेल. कदाचित्, जगाला ती माहित होणार नाही. परंतु समाजाच्या व देशाच्या उपयोगी पडत असतांना आपला त्याग इतरांना माहित होईल अशी अपेक्षा आपण धरतांच कामा नये.

आपण सर्व माणसें जरी दिसायला वेगवेगळे व स्वतंत्र दिसत असलों तरी आपण सर्वजण, एखाद्या भरजरी वस्त्राचे उभे-आडवे धागे जसे एकमेकांत गुंफलेले असतात तसे, एकमेकांत गोवले गेलेले असतो. या आपल्या गूढ, अद्भुत नात्यांतूनच आपला समाज निर्माण होतो. या आपल्या समाजाचें दैनंदिन जीवन सुखी व्हाव व सर्वांना त्यांतून न्याय मिळावा म्हणून आपण कांही नियम करतो. ते नियम म्हणजेच नागरिकत्वाचे नियम. हे नियम तुम्ही नेहमी कटाक्षाने पाळीत जा.

शाळा-कॉलेजांतून शिक्षण घेणाऱ्या माणसांवर अशिक्षित नागरिकांपेक्षा स्वाभाविकपणेंच अधिक जबाबदारी असते या गोष्टीची जाणीव तुम्ही सतत ठेवा.

आपला देश स्वतंत्र होऊन आता चौदा वर्षे पूर्ण झाली आहेत. देश पारतंत्र्यांत असतांना त्या काळांतल्या विद्यार्थ्यांनी खूप त्याग केला. आपला देश मोठा करण्याचीं स्वप्ने उराशीं बाळगलीं आणि जन्मभर त्यासाठी अनेक प्रकारचे हाल सोसले. त्याची स्फूर्तिदायक हकीगत तुम्ही एव्हाना

वाचली असेलच. आता तुमच्या पिढींतील मुलांचें काम, पूर्वीच्या मानाने सोपें आहे. आपला हा देश सर्व जगांत आदर्श देश ठरावा म्हणून तुम्हांला प्रयत्न करावयाचे आहेत. स्वतःपुरती भाकरी मिळविणें, त्या भाकरीवर तूप-साखर मिळविणें, एवढेंच तुमच्या आयुष्याचें ध्येय ठेवूं नका. ज्या माणसाच्या शिक्षणाचा, बुद्धीचा, कर्तृत्वाचा लाभ समाजाला मिळतो त्याच माणसाला समाजांत मानमान्यता मिळते व त्याच्या जीवनाला पूर्णता येते. तुमच्यापैकी प्रत्येकाने आपापल्या मगदुराप्रमाणे समाजाची सेवा करण्याचा निश्चय आता-पासूनच केला पाहिजे.

प्रश्न पांचवा : मी कुटुंबासाठी काय करूं ?

समाजाची तुम्ही कांही तरी सेवा करावी असें मी तुम्हांला वर सांगितलें. परंतु प्रत्येक कुटुंबसुद्धा लहानसा समाजच असतो. तेव्हा कुटुंबाच्या उद्धारासाठी व उत्कर्षासाठी तुम्ही योग्य तो वाटा उचलला पाहिजे, हें काय मी तुम्हांला सांगायला हवें ?

कुटुंबाचा आधार नसेल तर तुमचें जीवन एकाकी होईल. कुटुंबाचें प्रेमळ छत्र डोक्यावर नसेल तर तुमचें जीवन नीरस होईल. ज्या कुमारांचे आई-वडील व इतर कुटुंबीय मंडळी हयात असतील व सुस्थितींत असतील त्यांनी स्वतःला भाग्यवान् समजावें.

आपापल्या कुटुंबांतील परिस्थितीकडे तुम्ही कशा प्रकारें पाहावें, त्यांतील अनुकूलता कोणती व प्रतिकूलता कोणती हें कसे ठरवावें याबद्दल या पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत मी विस्ताराने सांगितलेंच आहे. तो भाग पुन्हा अवश्य वाचा.

ज्या नातेवाइकांच्या सहवासांत आपण रात्रंदिवस राहात असतो त्यांच्या सुखासाठी आपण कांही तरी कष्ट घ्यावे अशी भावना तुमच्यापैकी प्रत्येकाच्या मनांत निर्माण होणें स्वाभाविक आहे. वडील नातेवाइकांच्या कृपेमुळेच तुम्ही लहानाचे मोठे झालेले असतां. तेव्हा त्यांचें ऋण फेडण्याची तीव्र इच्छा तुमच्या मनांत रुजणें अत्यंत स्वाभाविक आहे.

घराच्या उंबरठ्याबाहेर आपण किती जरी हिंडलों, फिरलों, विहरलों तरी अखेरीस आपल्याला जें खरें सुख लाभतें तें आपण आपल्या

घरट्यांत परत आल्यानंतरच ! आपल्या रक्तामांसाच्या नातेवाइकांच्या सहवासांतच माणसाचें मन खऱ्या अर्थाने विसावतें. तेव्हा प्रत्येकाने आपापल्या कुटुंबाची घडी सुव्यवस्थित ठेवण्याकडे लक्ष देणें आवश्यकच आहे. तसें करण्याने तो समाजाची सेवाच करीत असतो. त्यामुळेच एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कुटुंबसेवा व समाजसेवा अविभाज्य आहेत. आपापल्या कुटुंबीय मंडळींचें सुख वाढावें म्हणून तुम्ही स्वतः जो त्याग कराल त्यामुळे तुमचें स्वतःचें जीवन उदात्तच होईल. तेव्हा, त्याकडे लक्ष पुरविण्यास एव्हापासूनच सुरुवात करा.

प्रश्न सहावा : अनिष्ट मोहांपासून मी दूर कसा राहूं ?

मित्रहो, तुम्हांला साखर आवडत असेलच. आणि रोज ती थोडीशी तुम्ही खातहि असाल. परंतु, साखरेचा डबा उघडून मूठमूठ साखर तोडांत टाकावी असा मोह अधूनमधून तुम्हांला होत असतो की नाही ? खरं खरं सांगा अगदी.

साखरेवर, गुळावर आणि इतर गोड व चमचमीत पदार्थांवर यथेच्छ ताव मारावा असा मोह तुमच्या वयांतल्या सगळ्याच मुलांना होत असतो. परंतु अशा प्रसंगीं तुम्ही कसें वागतां ? एक विशिष्ट मर्यादा ओलांडली की तुम्ही थांबतां ना ? आणि जरी तुम्ही थांबत नसला तरी शिक्षा करून, वडील माणसें तुम्हांला थांबायला लावीत असतीलच म्हणा ! याचें कारण असें की, साखरेसारख्या चांगल्या पदार्थांचा जरी अतिरेक केला तरी तो सुद्धा परिणामी घातक ठरतो. एखादा माणूस जर दररोज दोन-तीन शेर साखरच खाऊं लागला तर थोड्याच दिवसांत तो आजारी पडेल. कारण साखरेचेंहि विष होऊं लागेल !

तुमच्या किंवा माझ्या मनामध्ये वारंवार अनेक प्रकारच्या इच्छा निर्माण होत असतात. आणि त्यामुळे हा पदार्थ हवा, हें सुख हवें, तें सुख हवें असें वाटत असतें. आणि त्यामुळेच आपण धडपड करूं लागतो. उदाहरणार्थ, पाणी पिण्याची इच्छा जेव्हा आपल्या मनांत निर्माण होते तेव्हा आपण जवळच्या नळापर्यंत, विहिरीपर्यंत किंवा नदीपर्यंत जातो. नाही तर आपण दगडाप्रमाणे स्वस्थ एका जागीच बसून राहूं.

परंतु, आपल्या मनांत एखादी इच्छा निर्माण झाल्याबरोबर लगेच कृति

करायला, घडपड करायला, प्रयत्न करायला आपण बाहेर पडलों तर आपल्यांत आणि पशुपक्ष्यांमध्ये अंतर तें कोणतें राहिलें ? परमेश्वराने माणसाला बुद्धीची देणगी दिली आहे. त्यामुळे त्याला विचार करतां येतो; आपल्या कृतीचा बरावाईट परिणाम कोणता होईल याचा त्याला शांतपणें विचार करतां येतो. या विचारांतून आणि हजारों वर्षांच्या घडपडींतून माणसाने आजची उज्वल संस्कृति निर्माण केली आहे. नीतिअनीतीचे, बऱ्यावाईट गोष्टींचे यमनियम किंवा निर्वंध निर्माण केले आहेत. माणसाच्या अंतिम कल्याणाचा विचार करून त्याला काय मानवतें, काय मानवत नाही याचा शोध घेतलेला आहे.

अर्थात्, या प्रकारचा शोध घेण्याचें काम अद्यापि चालूच आहे. माणसाचें मन ही एक गूढ शक्ति आहे. त्या मनाचा अभ्यास करण्यांत, या क्षणालाहि विविध देशांतील शेंकडो पंडित गुंग झालेले आहेत. या अभ्यासांतून, संशोधनांतून, चिंतनांतून नीति-अनीतीचे नवनवे नियम व संकेत निर्माण होत असतात.

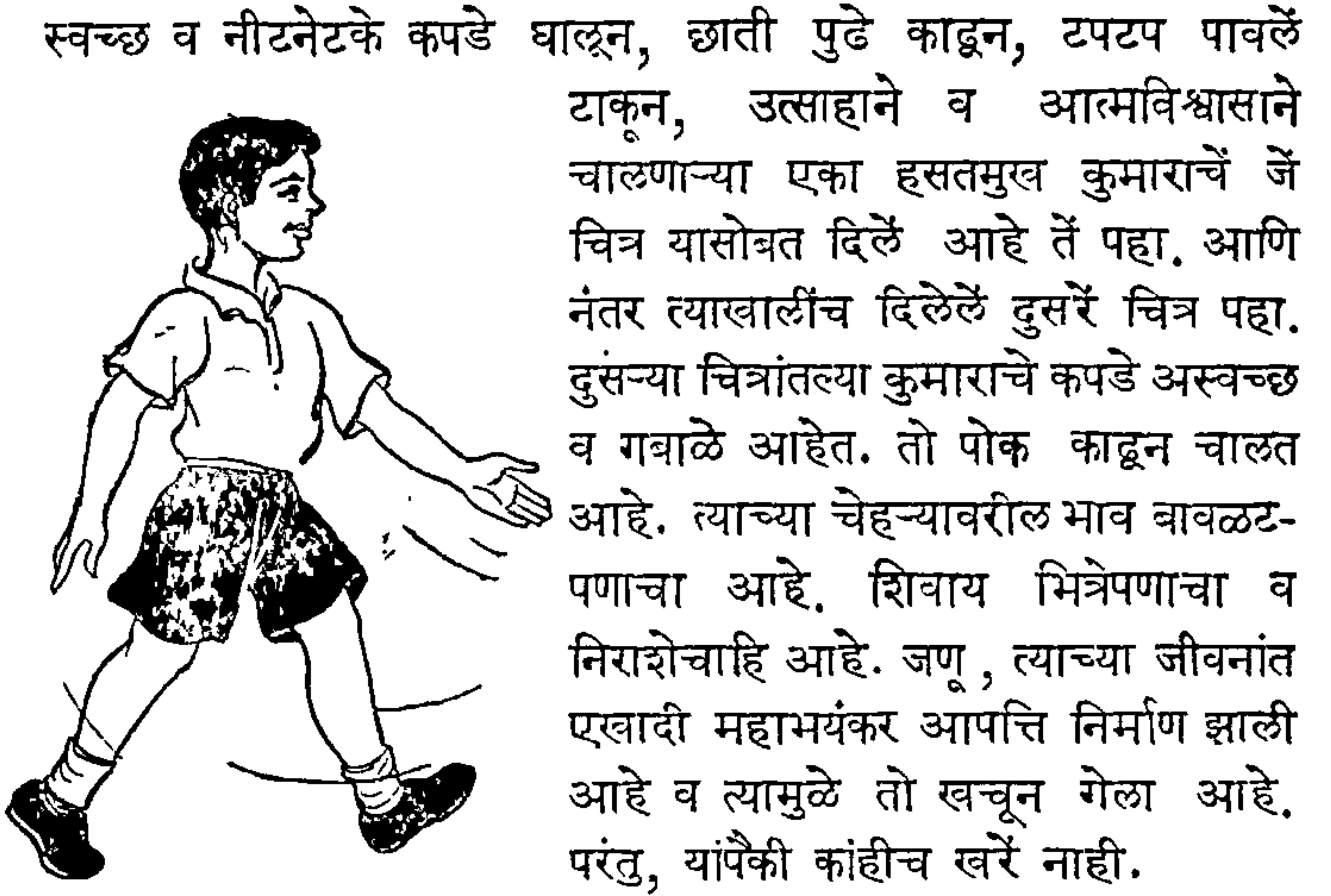
आपलें प्रत्येकाचें मन अत्यंत प्रबल, उच्छृंखल, चंचल असतें. जणू तें एखाद्या पशूसारखें असतें. परंतु त्या मनाला माणसाळवणें, सुसंस्कृत करणें हेंच तुमच्यामाझ्यापुढील काम असतें. कारण, या कामांत जो यशस्वी होतो तो माणस अनिष्ट मोहांपासून दूर राहण्यांत यशस्वी होतो.

तेव्हा, तुमच्या बुद्धीचा वापर करून तुम्ही आपल्या मनाला संयमाचें शिक्षण द्या. माणसाच्या संस्कृतीमध्ये जे थोर, पवित्र व उज्वल आदर्श आहेत त्यांची मनाला नेहमी आठवण करून देत जा. याकरिताच दररोज सकाळीं व रात्रीं तुम्ही परमेश्वराची प्रार्थना करीत जा. प्रार्थनेमुळे आपलें मन उच्च पातळीवर जातें. त्याबद्दल या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत मी विस्ताराने सांगितलेंच आहे.

आपलें जीवन आंतून व बाहेरून स्वच्छ व सुंदर ठेवावयाचें असा तुम्ही निश्चय करा. म्हणजे ओंगळ, गलिच्छ, अनीतिकारक असें कृत्य तुमच्या हातून घडणार नाही. आणि जरी एखाद्या वेळीं, मोहविवश होऊन हातून कांही तरी अमंगल घडून गेलें तरी त्याबद्दल लगेच पश्चात्ताप होईल. अशा पश्चात्तापाने तुम्ही पुन्हा पवित्र व्हाल आणि नव्या उमेदीने स्वच्छ व सुंदर जीवनाच्या वाटचालीला सुरुवात कराल.

प्रश्न सातवा : मी आपलें व्यक्तिमत्त्व आकर्षक कसें करूं ?

स्वच्छ व नीटनेटके कपडे घालून, छाती पुढे काढून, टपटप पावलें टाकून, उत्साहाने व आत्मविश्वासाने चालणाऱ्या एका हसतमुख कुमाराचें जें चित्र यासोबत दिलें आहे तें पहा. आणि नंतर त्याखालींच दिलेलें दुसरें चित्र पहा. दुसऱ्या चित्रांतल्या कुमाराचे कपडे अस्वच्छ व गबाळे आहेत. तो पोक काढून चालत आहे. त्याच्या चेहऱ्यावरील भाव वावळटपणाचा आहे. शिवाय भित्रेपणाचा व निराशेचाहि आहे. जणू, त्याच्या जीवनांत एखादी महाभयंकर आपत्ति निर्माण झाली आहे व त्यामुळे तो खचून गेला आहे. परंतु, यांपैकी कांहीच खरें नाही.

कारण पहिलें चित्र व दुसरें चित्र हीं दोन्ही एकाच कुमाराचीं चित्रें आहेत. माझ्या सांगण्यावरून प्रथम त्याने चांगला म्हणजे नेहमीचा पोषाख

केला, चेहऱ्यावर हास्य निर्माण केलें व तो माझ्या चित्रकार मित्रासमोर उभा राहिला. नंतर, माझ्या सूचनेप्रमाणे त्याने गबाळा पोषाख घालून वावळटपणाचा भाव चेहऱ्यावर आणला. लगेच, त्याचें चित्र माझ्या चित्रकार मित्राने रेखाटलें. आणि हीं दोन्ही चित्रें तुमच्यासमोर नमुना म्हणून मी येथे ठेवीत आहे.

मित्रहो, एकाच व्यक्तीचीं हीं दोन्ही चित्रें पाहून तुमच्या मनांत कोणता विचार येत असेल हें मी ओळखूं शकतों. तुम्ही मनाशीं म्हणत असाल की आपलें व्यक्तिमत्त्व आकर्षक करणें किंवा अनाकर्षक बनविणें हें आपल्यापैकी प्रत्येकाच्या हातांत आहे. मित्रहो, तुमचा हा विचार अगदी बरोबर आहे.

जग ही एक रंगभूमि आहे व आपण प्रत्येकजण या रंगभूमीवर वावरणारीं पात्रें आहोंत अशी उपमा तुम्ही अनेकदा ऐकलीच असेल. तेव्हा या जिवंत रंगभूमीची मौज वाढविणें व त्यांत आकर्षकपणा आणणें याची जबाबदारी तुमच्यावर, माझ्यावर व सर्वच माणसांवर आहे हें आपण विसरतां कामा नये.

शहरांतील एखाद्या हमरस्त्यावर असणाऱ्या घराच्या सज्जांत उभे राहून खाली रस्त्यांतून जाणाऱ्यायेणाऱ्या माणसांकडे तुम्ही कधी पाहिलें आहे काय ? तशी संधि तुम्हांला अद्यापि जर मिळाली नसेल तर एकवार अशा सज्जांत जरूर उभे राहा आणि रस्त्यांतून जाणाऱ्या-येणाऱ्या विविध वयाच्या स्त्री-पुरुषांकडे जरा निरखून पहा.

सज्जांतून जीं माणसें तुम्हांला दिसतील त्यांतील कोण आकर्षक दिसत आहे व कोण वावळट दिसत आहे याबद्दल तुमचें मत बनवा. कारण, त्यामुळे तुम्हांला स्वतःच्या वागणुकीसंबंधी, पोषाखासंबंधी, हसण्या-बोलण्याच्या सवयीसंबंधी वगैरे अनेक चांगल्या गोष्टी शिकावयास मिळतील. त्याचप्रमाणे त्यामुळे तुमचे कांही गैरसमजहि नाहीसे होतील.

उदाहरण म्हणून एक-दोन गैरसमजांचा मी येथे उल्लेख करतो. अनेक कुमारांना असें वाटतें की गोऱ्या रंगाचीं माणसेंच आकर्षक दिसतात. परंतु, किती तरी गोरीं माणसें अगदी सामान्य वाटतात. किंबहुना वावळटहि दिसतात. आणि या उलट, सावळ्या किंवा काळ्या रंगाचीं किती तरी माणसें तरतरीत व तेजस्वी दिसतात. तेव्हा, केवळ गोऱ्या किंवा काळ्या रंगामुळेच माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आकर्षकपणा ठरत नाही.

आणखी एका बाबीबद्दल कुमारांचा गैरसमज असतो. ती बाब म्हणजे कपड्यांसंबंधीची. भपकेबाज व फॅशनेबल कपड्यांमुळे व्यक्तिमत्त्वाचा आकर्षकपणा वाढतो असें ते मानतात. स्वच्छ, नीटनेटके कपडे घातल्यामुळे आपलें व्यक्तिमत्त्व खुलून दिसतें हें खरेंच आहे. परंतु केवळ भपकेबाज कपड्यांमुळे रुबाव वाढतो असें समजणें म्हणजे दिशाभूल करून घेण्यासारखें आहे. खऱ्या आरोग्यामुळे तोंडावर जसें तेज व जशी लाली येते तशी पावडर व रूझ म्हणजे लाल रंग लावण्याने येणें शक्य नाही. नकली व कृत्रिम उपायांनी मूळ वस्तूला शोभा येते; परंतु एका मर्यादेपर्यंतच ! एखादा मवाली, गुंड, गुन्हेगार माणूस वुलनचा सूट, नॉयलॉनचा शर्ट, भारी किंमतीचे बूट—

सॉक्स आणि टाय घालून रस्त्यांतून जातांना दिसला तरी त्यामुळे “ आंताला माल ” लपू शकत नाही. अनुभवी डोळे खरें सोने व मुलामा दिलेलें सोने यांतील फरक चटकन् ओळखू शकतात !

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा आकर्षकपणा कसा वाढवावा हे इतर माणसां-मधील गुणदोषांचें निरीक्षण करून करूनच तुम्हांला पुष्कळ शिकतां येईल. म्हणून तुमच्या आढळांत येणाऱ्या प्रत्येक प्रौढ माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न तुम्ही जरूर करायला हवा.

साधी, बोलण्याची गोष्ट घ्या. आपण सर्वजणच बोलत असतो. परंतु कांही माणसांच्या बोलण्यांत व त्या वेळीं ते चेहऱ्याचा, डोळ्यांचा व हातांचा जो अभिनय करित असतात त्यांत एक विलक्षण प्रकारची ऐट असते.

बोलण्यांतील आकर्षकपणाबद्दल जें मी वर सांगितलें तेंच व्यक्तिमत्त्वामधील इतर बाबींसंबंधीहि खरें आहे. हसावें कसें, कोणत्या वेळीं व किती मोठा आवाज करून हसावें हे सारें तुम्हीं अनुभवाने शिकावयाचें आहे. आकर्षकपणें बसावें कसें, चालावें कसें, उभे कसें राहावें या साऱ्या गोष्टी तुम्ही इतर चांगल्या माणसांचें निरीक्षण करून अवश्य शिका. मात्र कोणाचेंहि आंधळें अनुकरण करूं नका एवढाच इशारा पुन्हा एकदा देऊन ठेवतो.

प्रश्न आठवा : मी यशस्वी कसा होऊं ?

या पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणापासून या पानापर्यंत सुमारे दीडशे पृष्ठांत जें जें मी सांगितलें आहे तें तें सारें एकाच हेतूने. तो हेतु कोणता ? तो हेतु असा, की तुमच्यापैकी प्रत्येकाचें आजचें व प्रौढपणीचें जीवन यशस्वी व्हावें.

एस्. एस्. सी. परीक्षेंत किंवा विद्यापीठाच्या परीक्षेंत वरचा क्रमांक मिळविण्यांत तुम्हांला यश आलें की लगेच तुमचें विद्यार्थिदशेंतील सारें जीवन यशस्वी झालें असें मी समजणार नाही. त्याचप्रमाणे, शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर तुम्हांला लहू पगाराची नोकरी मिळाली किंवा व्यापारधंद्यांत पुष्कळ पैसा मिळू लागला तर तुमचें जीवन यशस्वी झालें असेंहि मी मानणार नाही.

यशस्वी जीवनाची माझी कल्पना जरा वेगळी आहे. ती कशी वेगळी आहे हे आतापर्यंत या पुस्तकांत मी अनेक वेळां सांगितलें आहे. तेव्हा

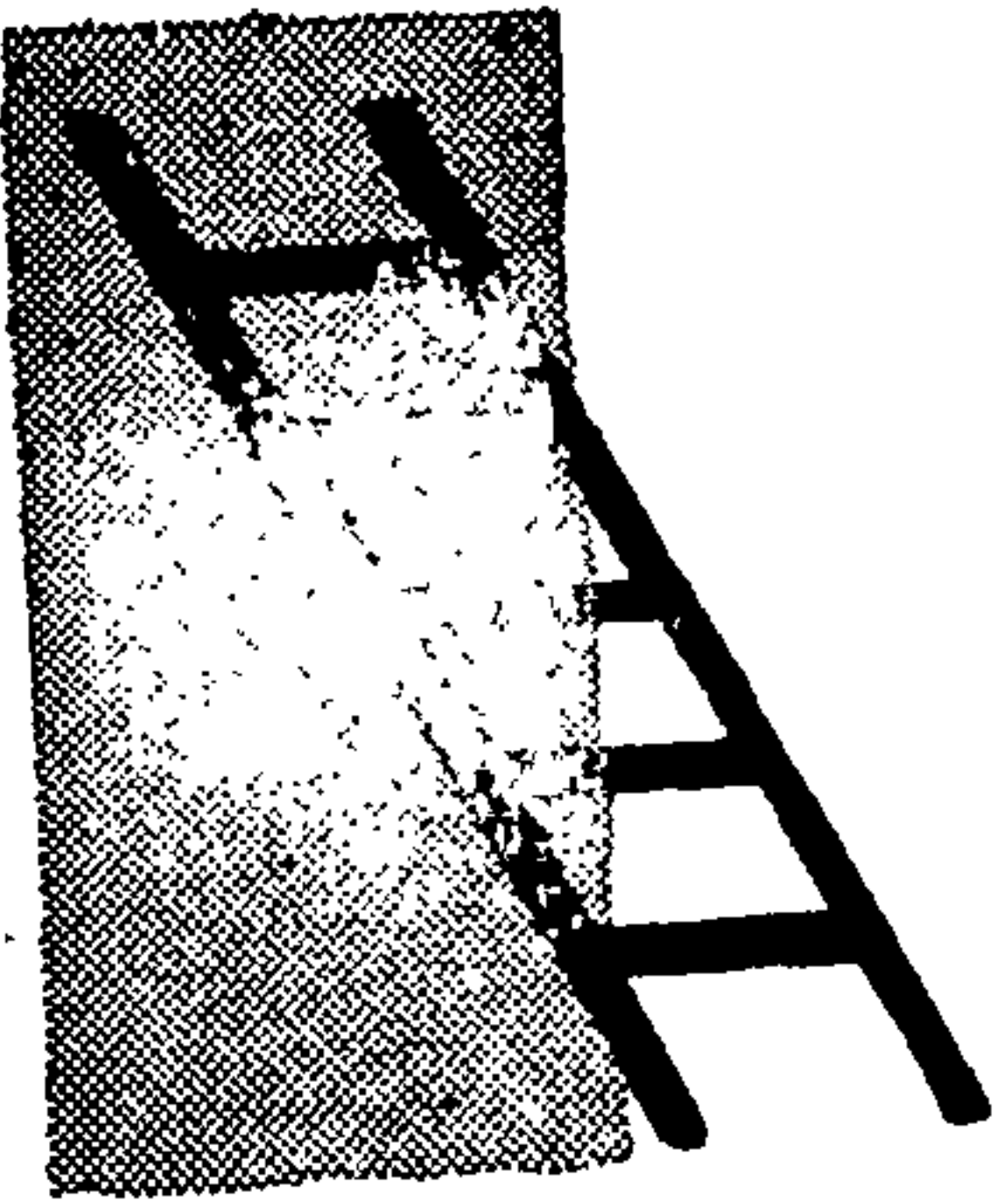
आता पुन्हा सांगायलाच पाहिजे असें नाही. परंतु, केवळ उजळणीसाठी म्हणून थोडक्यांत माझे विचार पुन्हा मांडतो.

माझ्या दृष्टीने यशस्वी माणूस तोच की ज्याचें जीवन विविध दिशांनी उमललेलें असतें; ज्यानें अनेक प्रकारच्या बऱ्यावाईट घटनांचा स्पर्श उत्कटतेने स्वतःला होऊं दिलेला असतो; ज्याच्या अंतःकरणांत स्वतःच्या सुखदुःखाप्रमाणेच इतरांच्या सुखदुःखांची चिंता निर्माण होते; ज्याची बुद्धि नवनवे ज्ञान मिळविण्याकरिता सदैव उत्सुक असते आणि या जगांत कांही तरी नवे करून दाखवावे अशी ईर्ष्या ज्याच्या मनांत प्रज्वलित झालेली असते व त्याकरिता जो अहर्निश धडपड करीत असतो.

मित्रहो, यशस्वी माणसाचें जें वर्णन मीं वर केलें आहे त्याचा सगळा अर्थ तुम्हांला या वयांत कदाचित् समजणार नाही. परंतु जसजसें तुम्ही वयाने मोठे होत जाळ तसतसा माझ्या म्हणण्याचा आशय व रोख तुमच्या लक्षांत अधिक अधिक येऊं लागेल.

प्रगतीच्या शिडीवरून चढत चढत आपणां सर्वांनाच वर वर जावयाचें असतें. परंतु प्रगतीची ही शिडी केव्हाहि संपत नाही.

ज्या विद्यार्थ्यांचा नंबर वर्गांत नेहमी पहिला येतो त्या विद्यार्थ्यांला असें

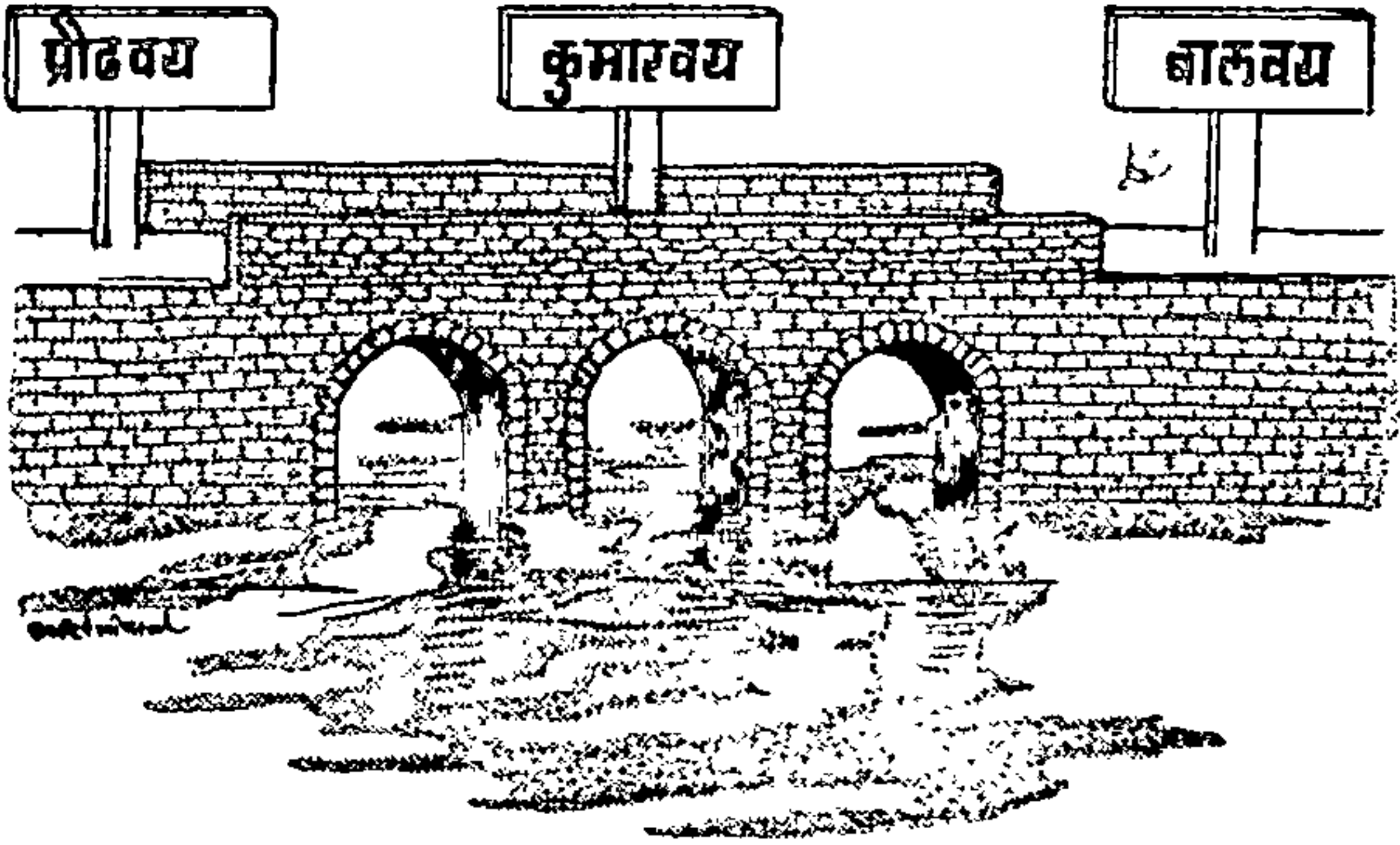

वाटतें की आता यापुढे प्रगतीला वाव नाही, परंतु प्रगतीच्या शिडीचें असें नाही. जितकें जितकें वर वर जावें, तितका तितका जीवनाचा परिघ वाढत जातो, जीवनाचा अर्थ अधिक अधिक समजू लागतो, जीवनाला सर्व बाजूंनी समृद्धता येत जाते आणि त्यामुळे जगण्यांतील आनंद वाढत जातो.

आपापल्या जीवनाचा परिघ किंवा घेर शक्य तितका मोठा करणें आणि त्यांत समृद्धता आणणें हाच जीवन यशस्वी करण्याचा एकमेव हुकमी मार्ग आहे. प्रवासाच्या वाटचालीचें यश

किंवा अपयश ढोजावयाचें नसतें. कारण त्यांत अपयश कधीच नसतें. असतें तें यशच. आणि तेंहि नेहमीच्या फूटपट्टीने न ढोजतां येणारें !

मित्रहो, तुम्ही सध्या पुलावरील जीवन जगत आहांत. कुमारवय हें बालवय व प्रौढवय यांना जोडणारा पूल आहे अशी उपमा पूर्वी एके ठिकाणीं मी दिलीच आहे. तेव्हा सध्याचें तुमचें जीवन हें पुलावरील जीवनासारखें आहे. त्यांत खूप मजा आहे. परंतु हें सध्याचें जीवन संपल्यानंतरच खऱ्या जीवनाला सुरुवात होणार आहे. त्याची तयारी करण्यासाठी सध्याचें कुमारवय आहे. या वयांत तुम्ही एकूण आठ शक्तींचा विकास करण्याकडे लक्ष द्या असें मी यापूर्वी अनेकदा आग्रहाने सांगितलें आहे. कारण, त्यामुळेच तुमच्या जीवनाचा परिघ रुंद होईल आणि उद्यांच्या यशस्वी जीवनाची सुहूर्तमेढ तुम्ही करूं शकाल. आजचें तुमचें जीवन चिमुकलें आहे हें खरें. परंतु या चिमुकल्या जीवनांतूनच उद्याचें समृद्ध, वैभवशाली जीवन निर्माण होणार आहे असा विश्वास वाळगा. वटवृक्षाचें बीं ढोहरीहूनहि लहान असतें. परंतु त्यांतूनच केवढा ढोठा, प्रचंड वृक्ष निर्माण होतो, नाही का ? तेव्हा, तुमच्या या चिमुकल्या जीवनांतूनच समृद्ध, वैभवशाली जीवन निर्माण होणार आहे, यांत काय संशय ?

निरोप

निरोपाचे शब्द मी कसे लिहू ? ज्यांची ओळख मी स्वतः आपणहून करून घेतों त्यांचा निरोप घेणें मला नेहमीच जड जातें.

तुमची प्रत्येकाची ओळख व्हावी म्हणून मीं हें पुस्तक लिहिलें. या पुस्तकांतील शब्दन् शब्द, ओळन् ओळ, पानन् पान लिहित असतांना माझ्या डोळ्यापुढे तुम्ही सारखे येत होता.

कल्पनाचक्षूंनी (म्हणजे कल्पनारूपी डोळ्यांनी) मीं तुम्हां सर्वांना पाहिलें आहे. या पुस्तकांत मी मांडलेल्या विचारांतून तुम्हीं मला पाहिलें आहे. तेव्हा, एका परीने ही भेटच झाली आहे. नवा परिचयच झाला आहे. एक नवें नातें तुमच्या-माझ्यांत निर्माण झालें आहे.

मला भेटायला तुम्ही माझ्या घरीं केव्हाहि या. त्यामुळे मला खूपखूप आनंद होईल. परंतु, जर समक्ष भेट होण्याचा योग इतक्यांत येणार नसेल, तर मला एखादें पत्र लिहा ना ?

तुम्ही व मी आता कायमचे मित्र होणार आहोंत. तुमच्यापेक्षा मी थोडासा ज्येष्ठ आहे. तुमच्या थोरल्या भावासारखा; जिवाभावाच्या सोबत्यासारखा.

तुम्हांला ' उपदेश ' करावा म्हणून मी हें पुस्तक लिहिलेलें नाही. माझी भूमिकाच वेगळी आहे.

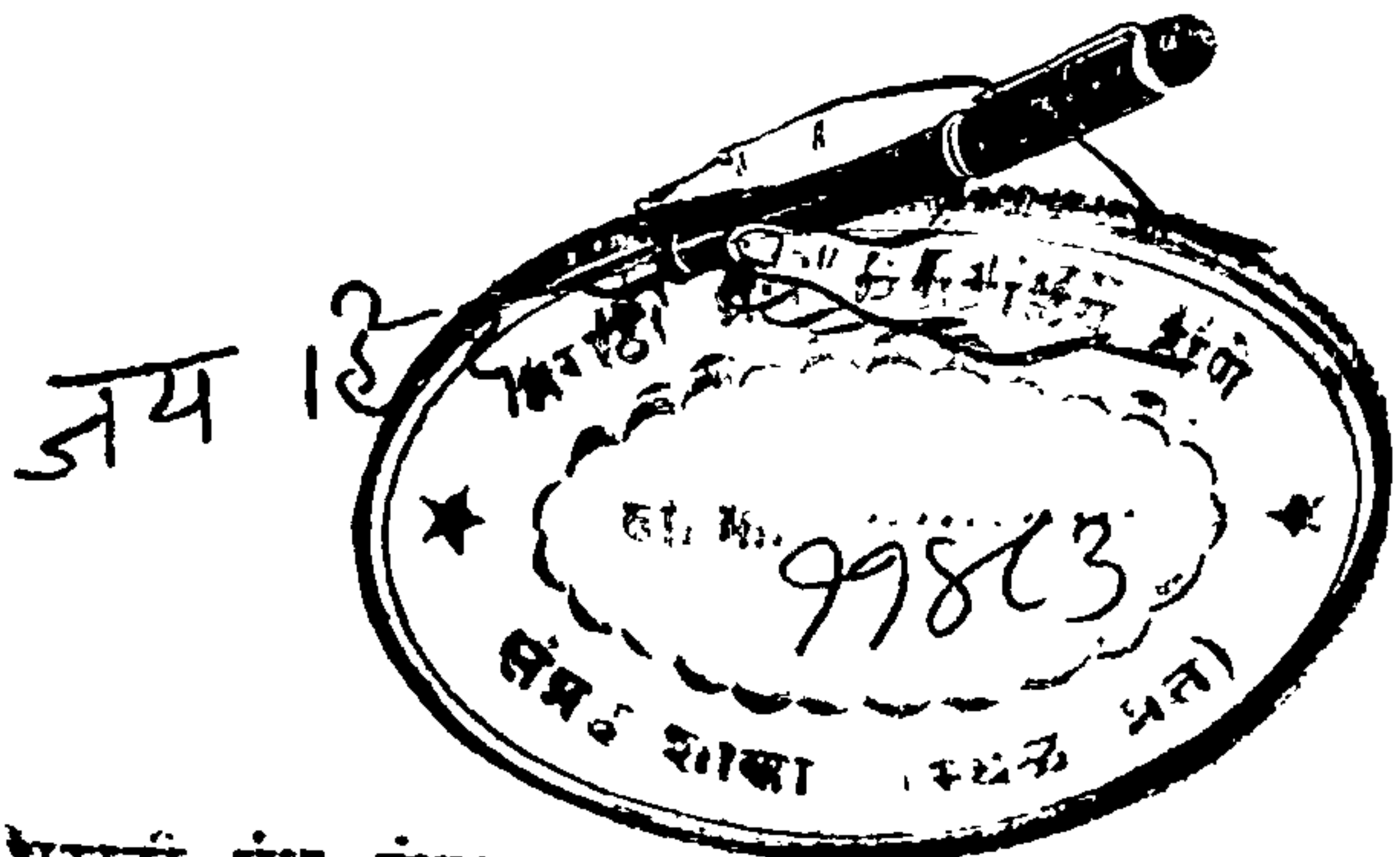
मी नुकताच स्कूटर चालवायला शिकलों. ज्या गृहस्थांनी स्कूटर चालवायला शिकवली ते मागच्या सीटवर बसत आणि मला सूचना देत. स्कूटर सुरू कशी करावी, वेग कमी-अधिक करण्यासाठी गिअर कसे बदलावे, कोपन्यावर वळण कसे घ्यावे, धोक्याच्या वेळीं स्कूटर एकदम कशी थांबवावी आणि हें सगळें करीत असतांना मनाचा समतोलपणा कसा राखावा याच्या सूचना ते गृहस्थ मला देत. दोन-तीन दिवसांत मला स्कूटर चालवितां येऊं लागली आणि पुढील प्रगतीच्या रस्त्यावरून मीच माझा वेगाने पळू लागलों.

मित्रहो, त्या स्कूटर शिकविणाऱ्या गृहस्थांचें व माझें जें नातें होतें तेंच तुमचें व माझें आहे. प्रगतीची स्कूटर तुमची तुम्हीच चालवायची आहे. मी फक्त सूचना देणारा आहे. तुमच्या मनांत पुरेसा आत्मविश्वास निर्माण झाला की माझें काम संपेल.

हें पुस्तक वाचून तुमच्या मनांत पुरेसा आत्मविश्वास निर्माण होईल अशी मला खात्री वाटते. परंतु त्याकरिता हें पुस्तक गोष्टीच्या पुस्तकासारखें एकदा वाचलें की संपलें असें मानूं नका. संधपणें पुन्हा वाचा. जें समजणार नाही तेथे खूण करून ठेवा व त्याबद्दल स्वतःशीं विचार करा; मित्रांजवळ बोला; घरांतील वडील माणसांना व शाळेंतील गुरुजींना विचारा.

त्यांतून एखादी शंका राहिलीच तर मला पत्र लिहा. म्हणजे मी त्याबद्दल खुलासा करीन.

मग घेऊं:तुमचा निरोप ?

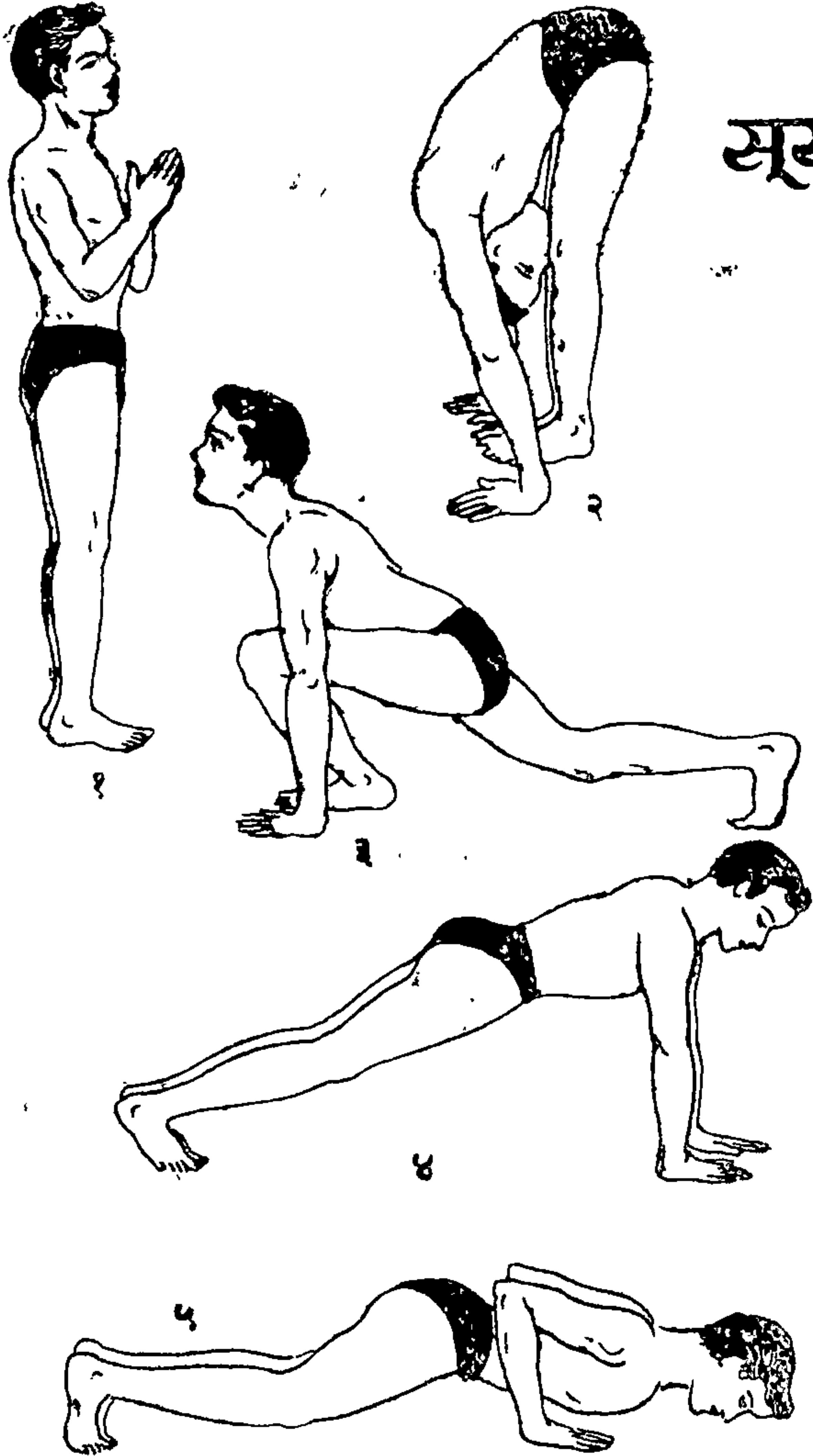

भारतीय ग्रंथ संग्रहालय, ठा. जे. स्व. उ. प्र. त.

अनुक्रम..... ३७७५६ ..... वि: .. १.१.५१.५१ ..

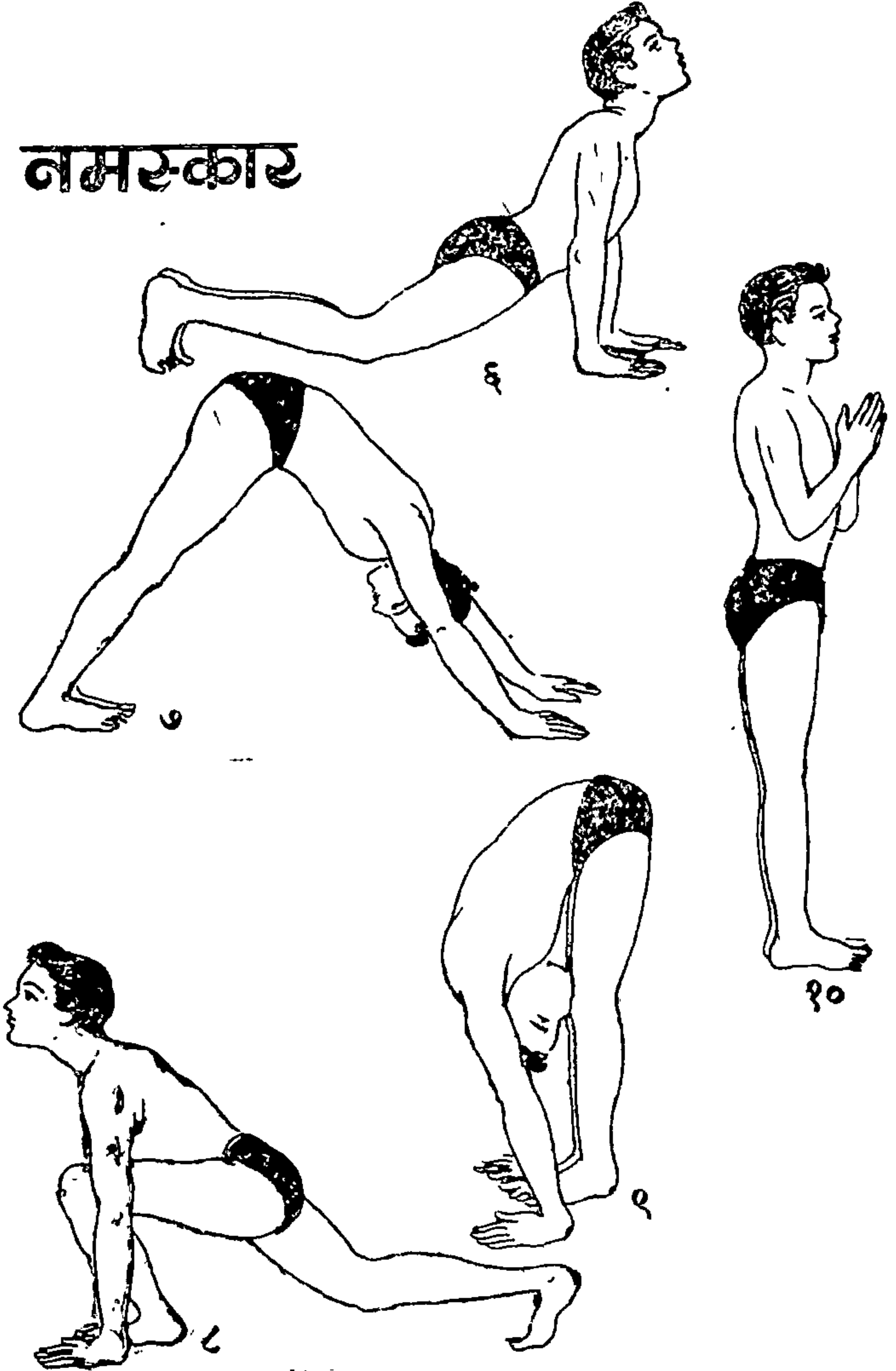
क्रमांक ... १३५० ..... नों दि: १३/१०/५१

सूर्य

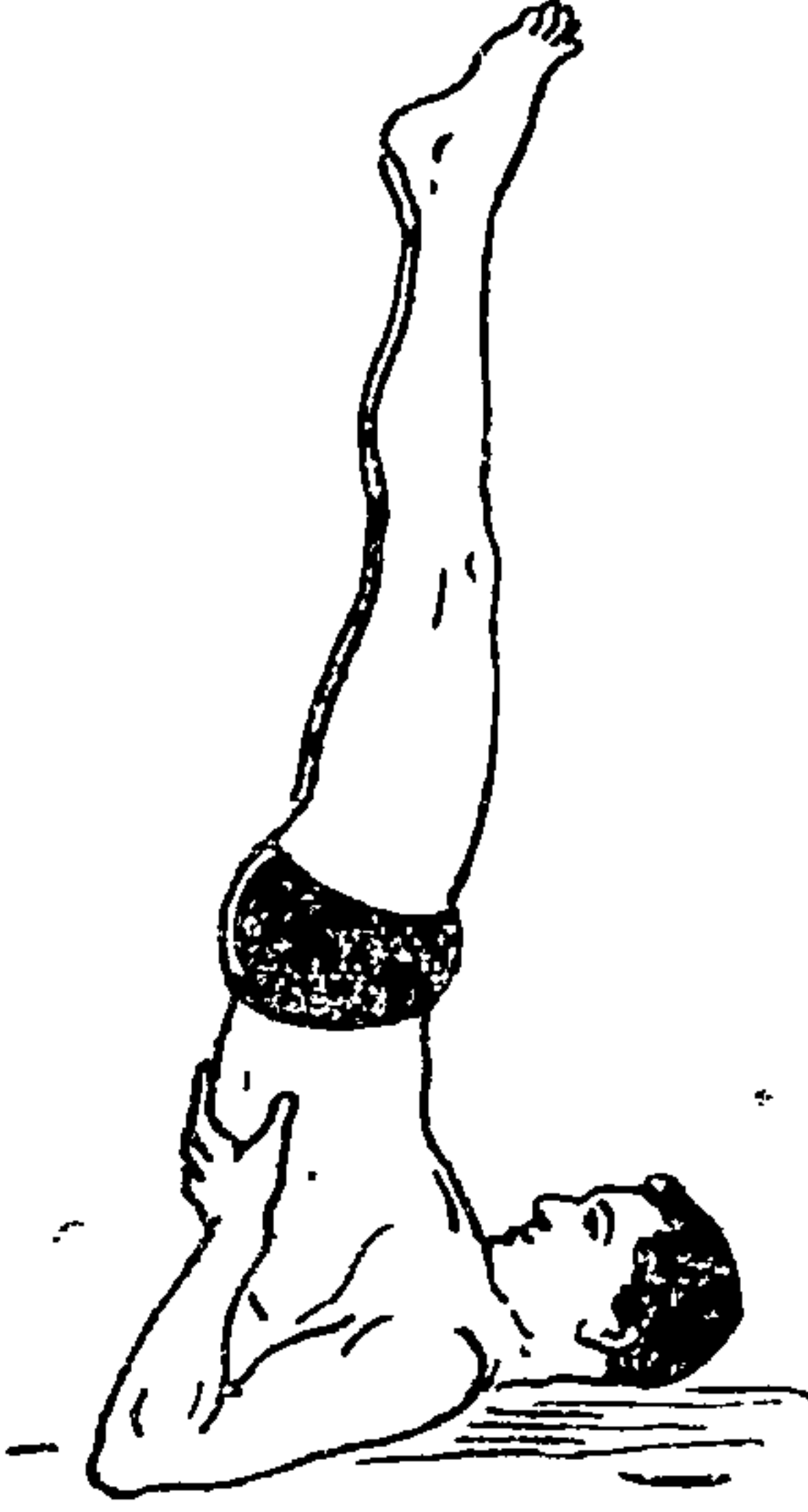

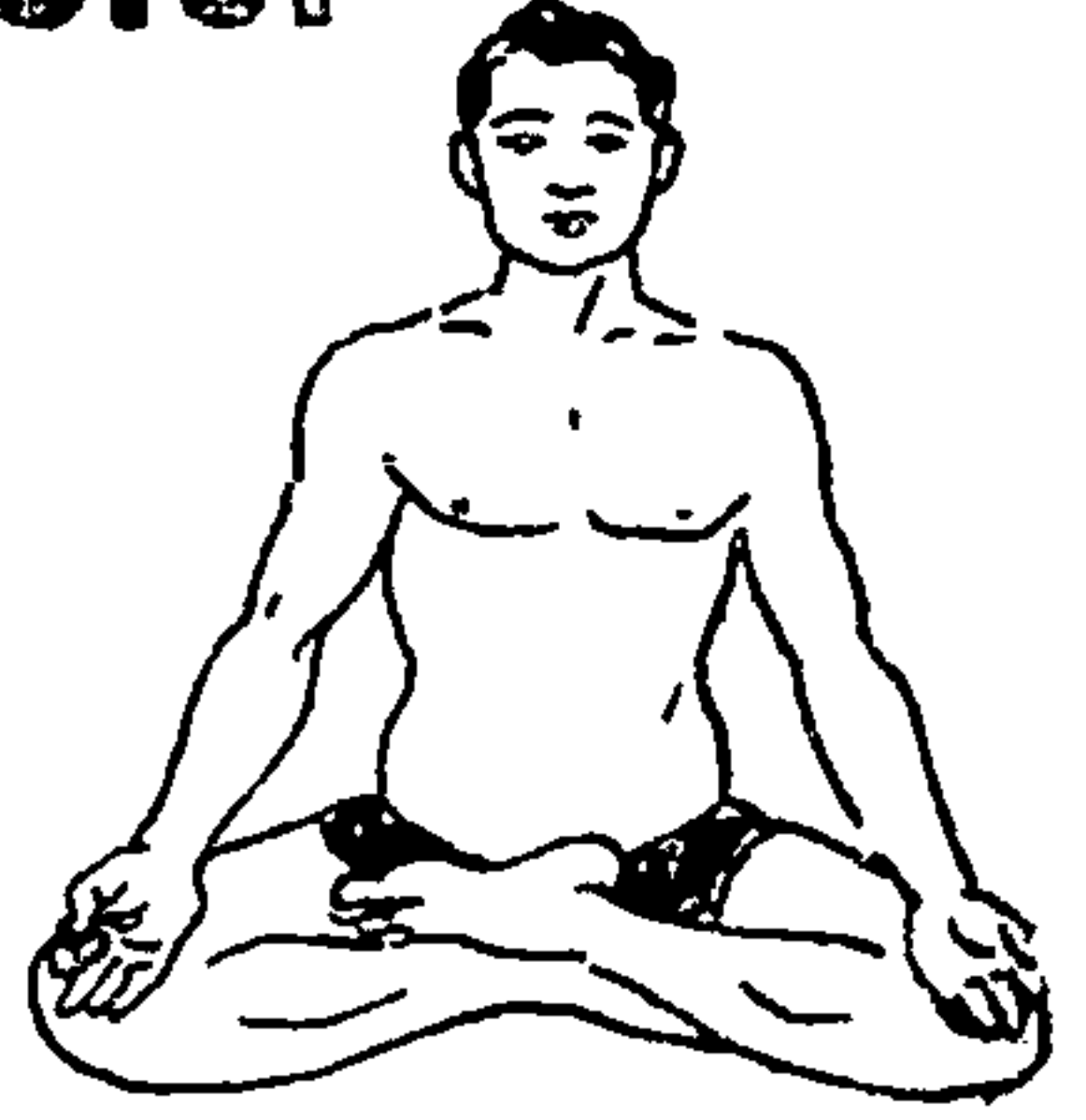
नमस्कार

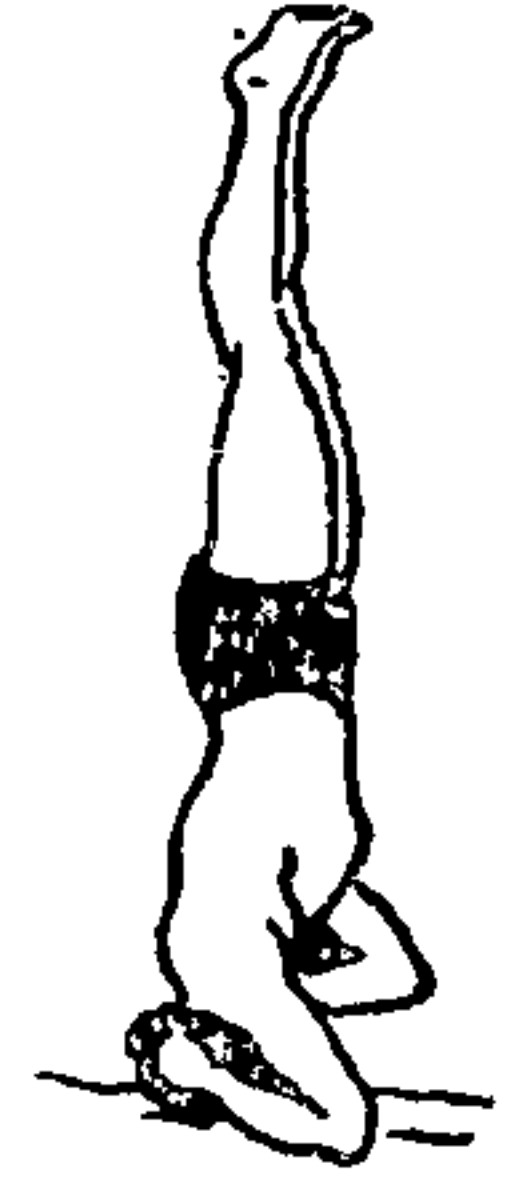
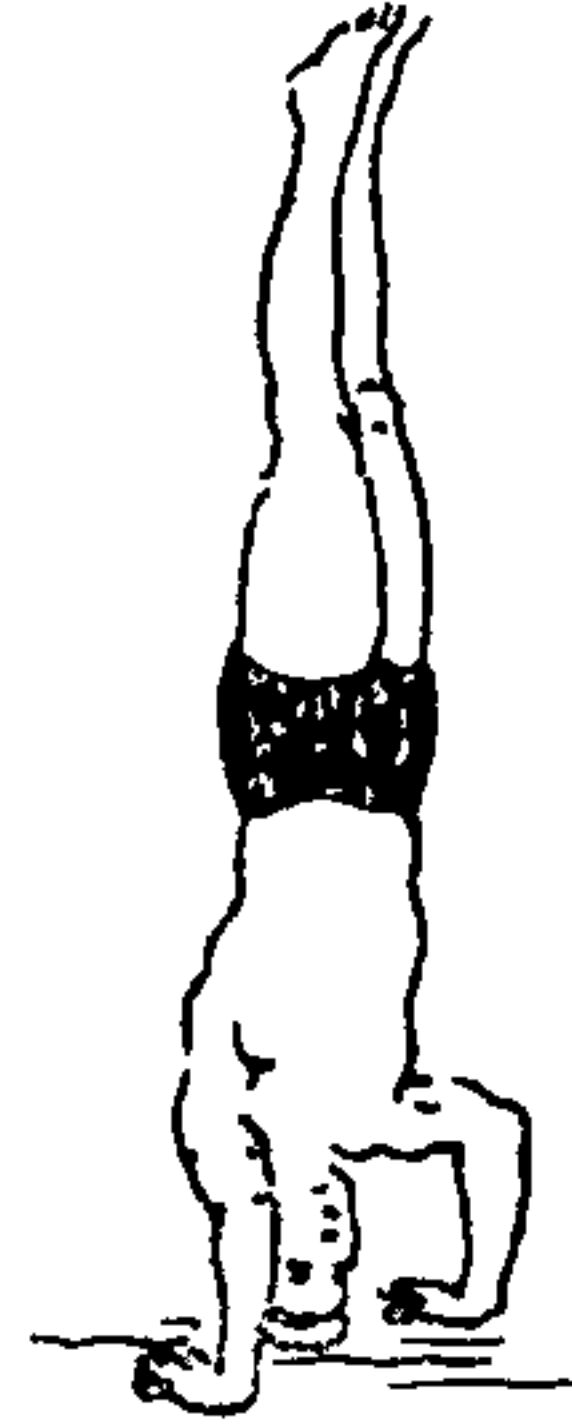
सर्वांगासनं

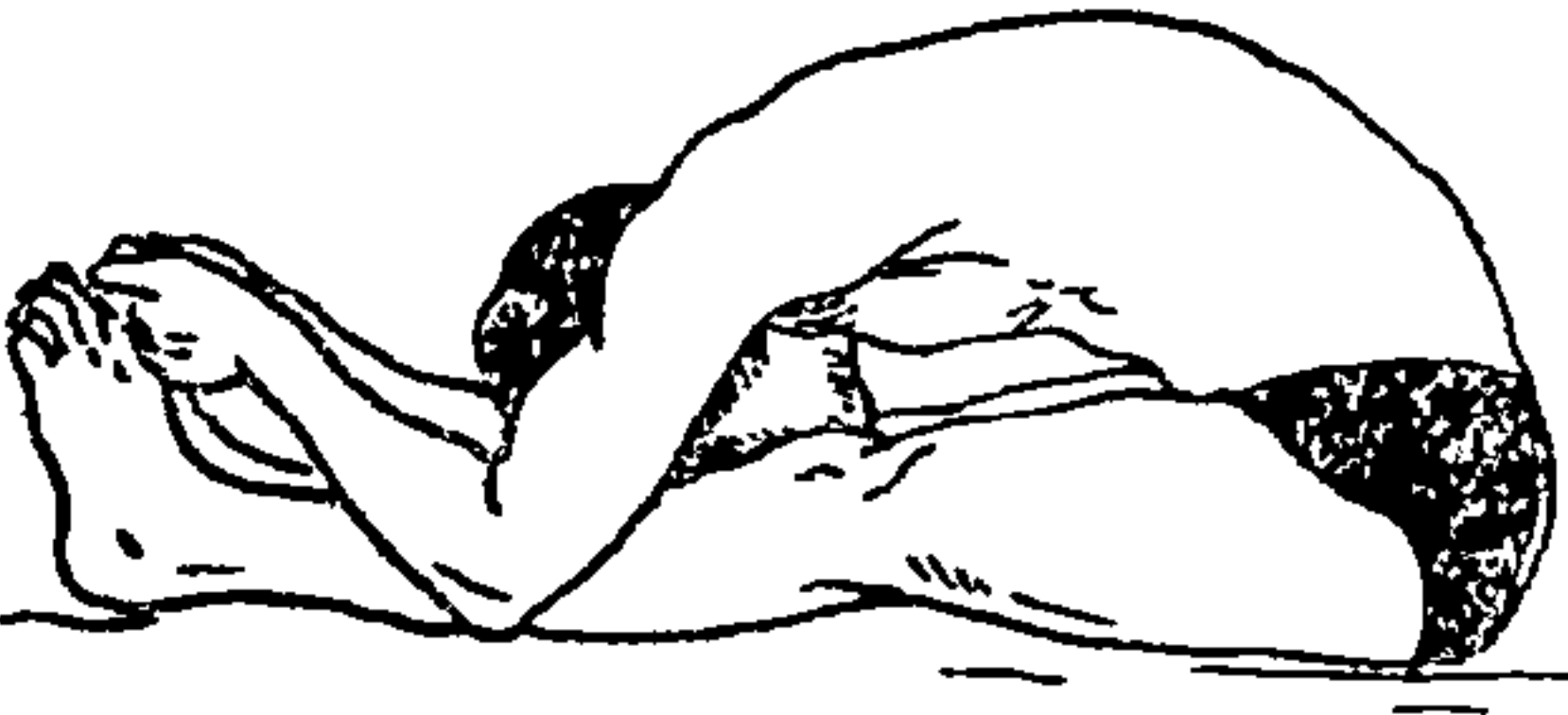
सर्वांगासन

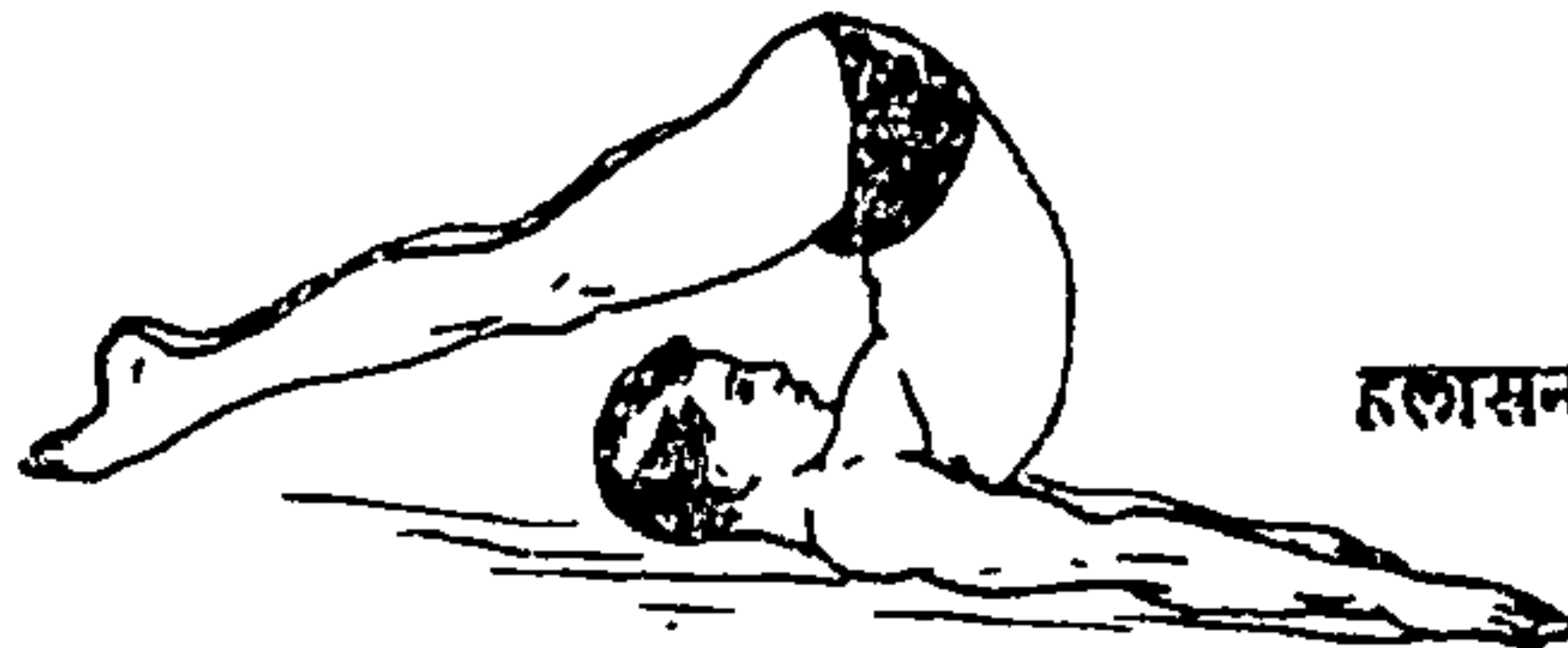
सिद्धासन

शीर्षासन

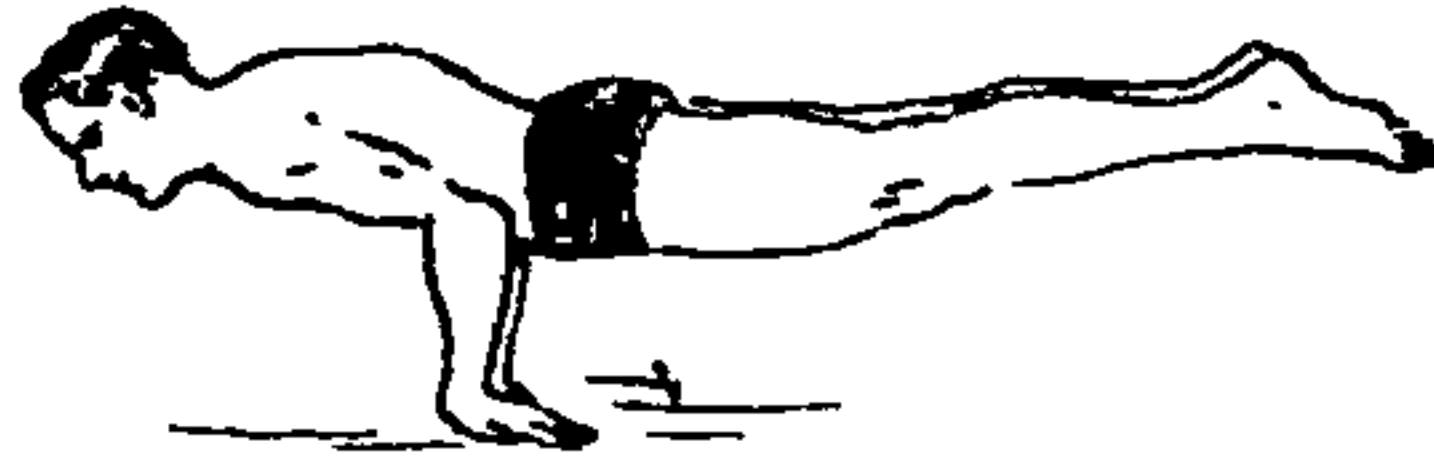

पडिचश्रोतानासन

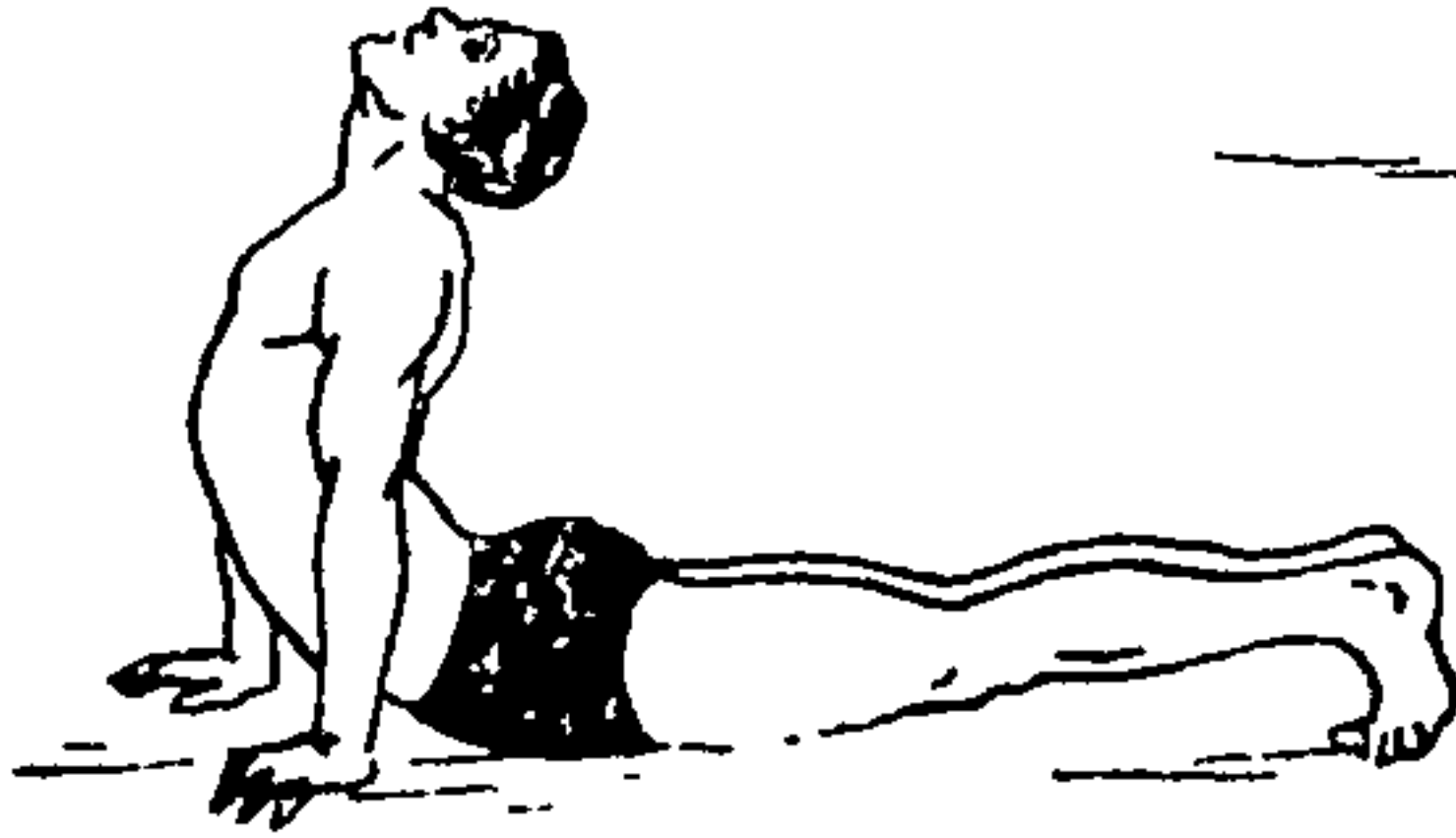

हलासन

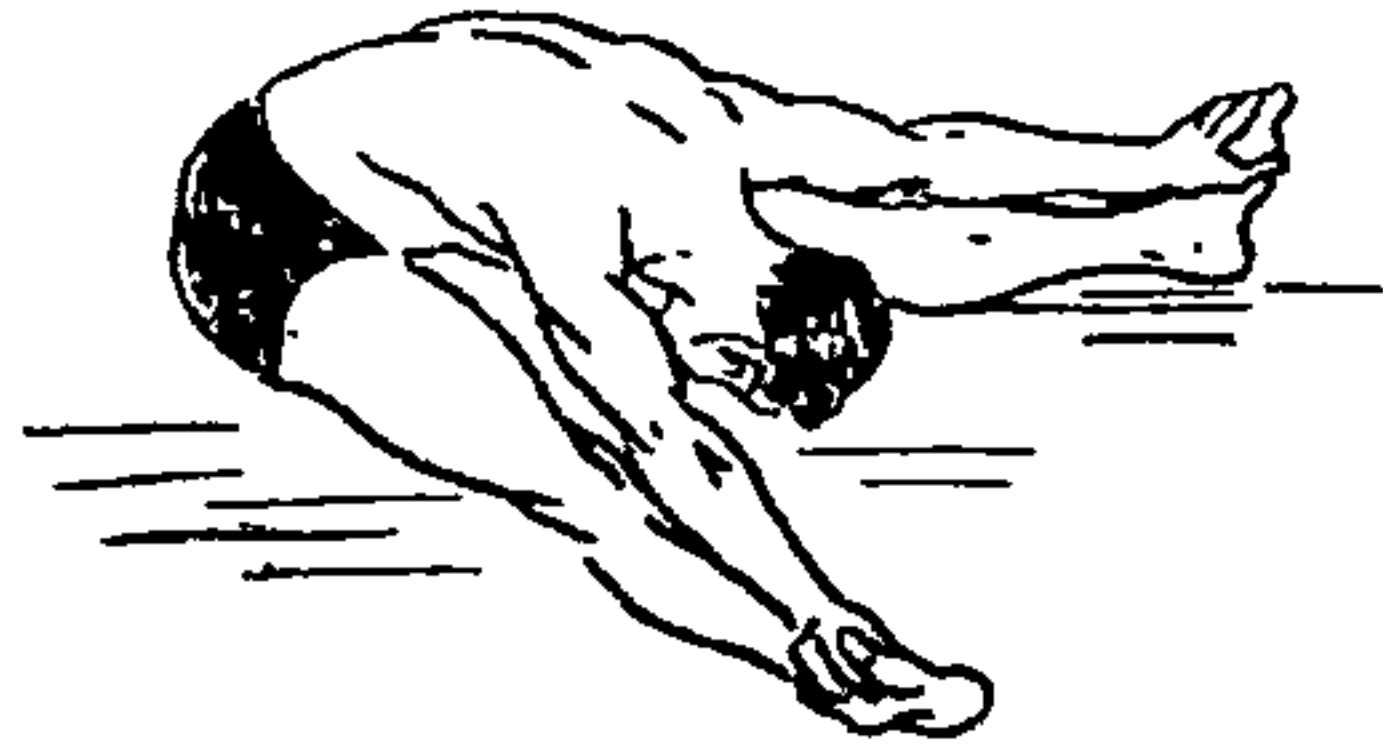
सर्वांगसनै

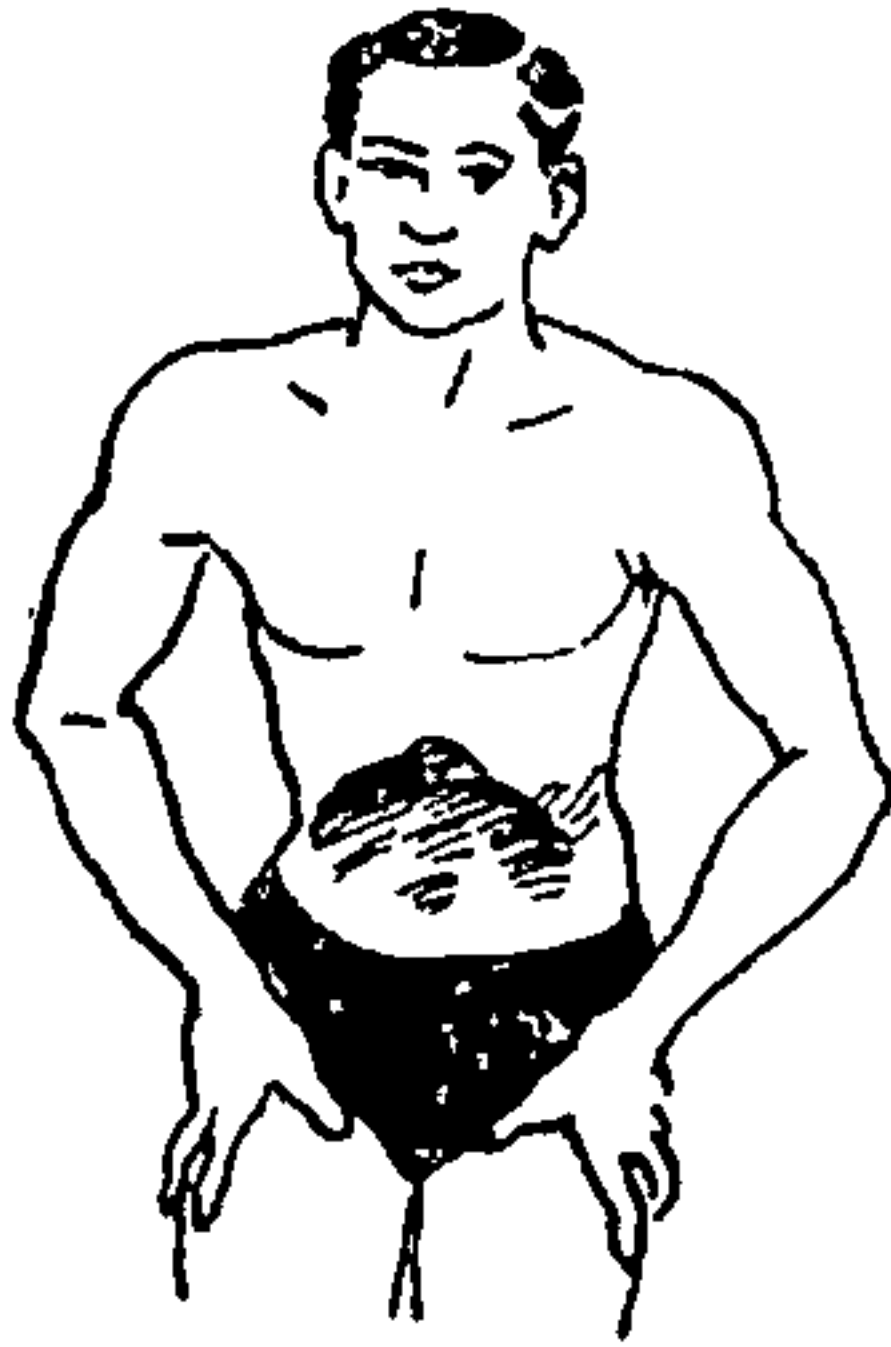
भयूरसन

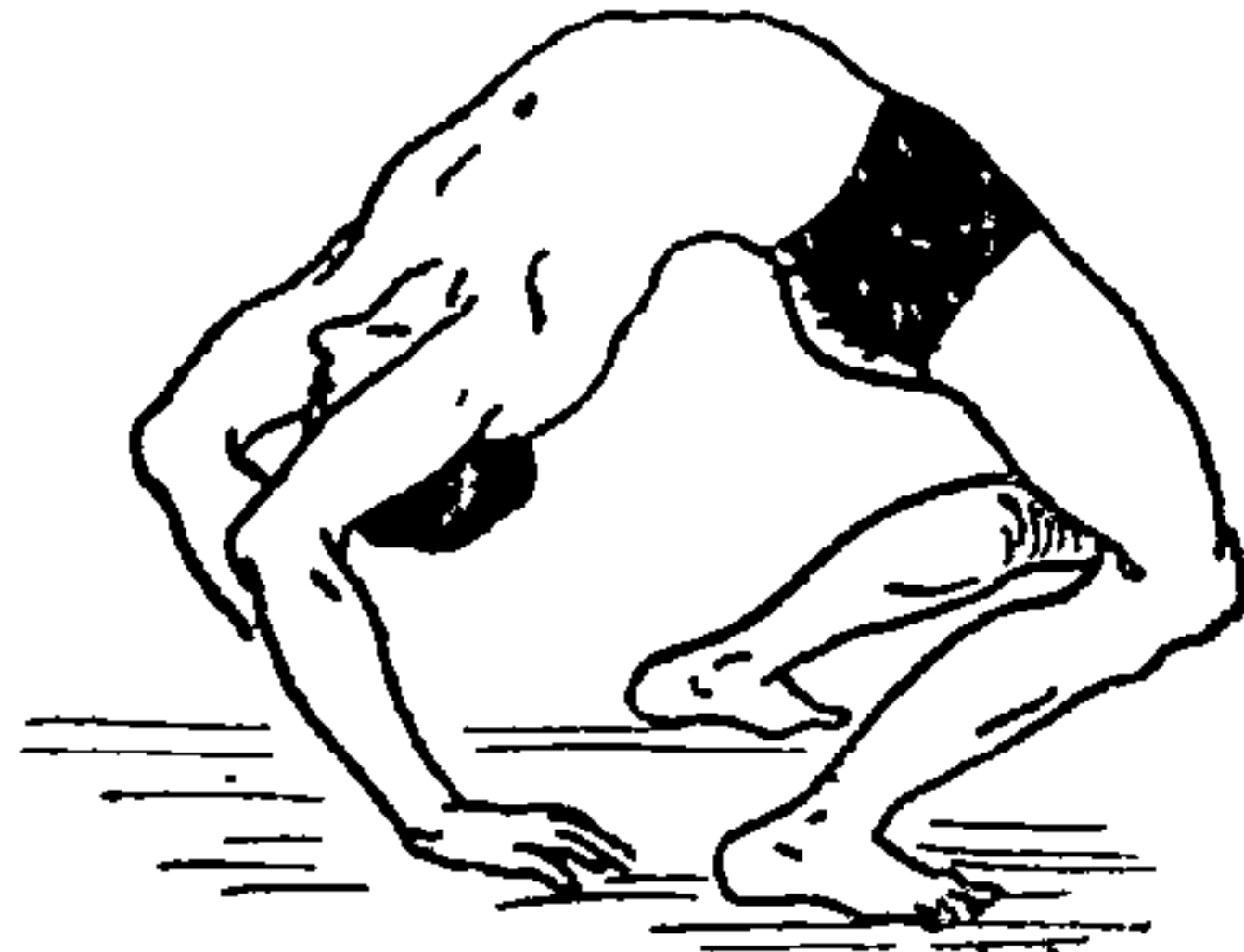
भुजंगासन

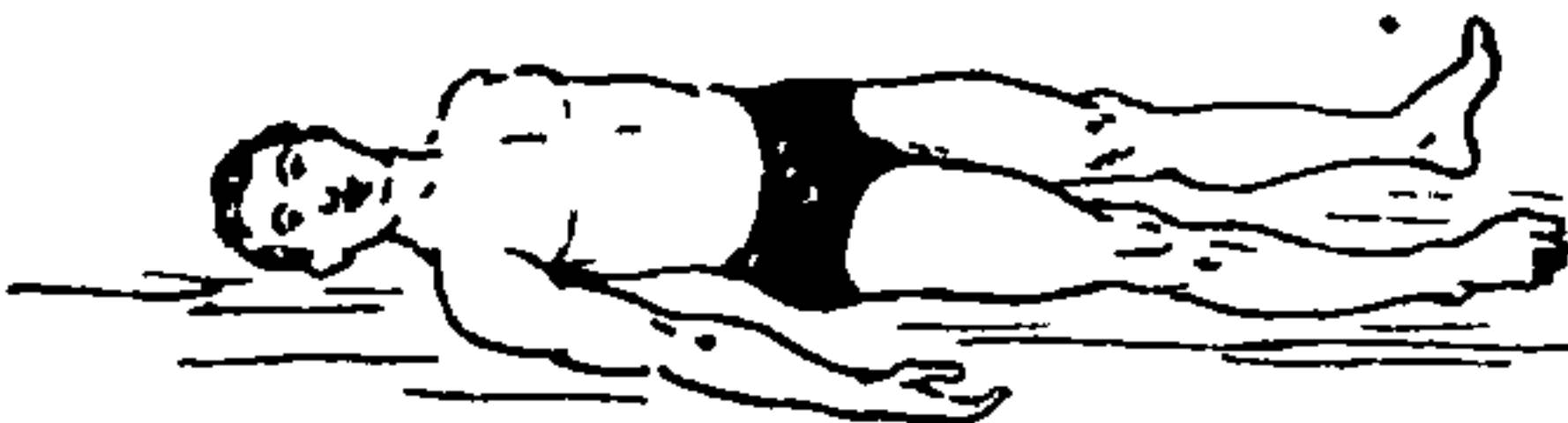
उत्थासन

उड्डियानबंध

चक्रासन

शवासन

ज्या कर्तव्यगार पुरुषांविषयीं साऱ्या महाराष्ट्राला आदर वाटतो
अशा निवडक नऊ कर्मवीरांच्या विद्यार्थिदर्शेंतील
प्रयत्नांची व अडी-अडचणींची माहिती देणारें
स्फूर्तिदायक पुस्तक

म हा श ष्ट्रा चे सु पु त्र - भाग १

लेखक :- य. गो. नित्सुरे

किंमत : रु. १.१२ न. पै.

या पुस्तकांत रँग्लर परांजपे, म. म. पोतदार, लोकनायक अणे,
रियासतकार गो. स. सरदेसाई, गुरुवर्य वाबूरावजी जगताप, महर्षि कर्वे,
डॉ. ग. श्री. खैर, वॅ. रामराव देशमुख आणि उद्योगमहर्षि लक्ष्मणराव
किल्लोस्कर यांचीं चरित्रें एका अभिनव पद्धतीनें देण्यांत आलीं आहेत.

विदर्भ बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन, नागपूर यांनी हें पुस्तक
पुरवणी वाचनाकरितां मंजूर केलें आहे.

कुमारकुमारींना आवडलेलें आणखी एक पुस्तक

भा ग्य वा नू श ता यु षी

लेखक :- य. गो. नित्सुरे

किंमत : रु. १.२५ न. पै.

स्त्रियांचे व दलितांचे कैवारी असा ज्यांचा लौकिक आहे त्या महाराष्ट्राच्या
वयोवृद्ध महर्षीनें विद्यार्थिदर्शेंत प्रतिकूल परिस्थितीशीं धैर्यानें जी झुंज दिली
त्याची हकीगत रसाळ भाषेंत या पुस्तकांत दिली आहे.

मुख्यमंत्री नामदार श्री. यशवंतरावजी चव्हाण यांनी या पुस्तकास पुरस्कार
लिहिला आहे.

विदर्भ बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन, नागपूर यांनी हें पुस्तक पुरवणी
वाचनाकरितां मंजूर केलें आहे.

व री लं पु स्त कें आ ज च मा ग वा

व्ही न स प्र का श न

४१० श नि वा र, ना तूं चा बोळ, पु णें २.

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वच्छत.

अनुक्रम.....३१२५५..... वि: ...निबंध.....

क्रमांक .....१३५०..... नों दि: १३/१०/१७

REFBK 0011-2

REFBK-0011483

या पुस्तकासंबंधी :-

‘ कुमारांचा सोबती ’ या नांवाचें पुस्तक श्री. य. गो. नित्पुरे यांनीं १९५० सालीं प्रथम लिहिलें. अल्पावधींत तें विद्यार्थिजगतांत अत्यंत लोकप्रिय झालें. दोन वर्षांत त्याची आवृत्ति संपली. तथापि, प्रकाशकांचा आग्रह चालू असूनहि ‘ कुमारांचा सोबती ’ या पुस्तकाचें पुनर्मुद्रण मूळ स्वरूपांत करूं देण्यास लेखक तयार होईनात. “ जे शेकडों कुमार मला भेटले व ज्या हजारों कुमारांनीं मला पत्रें लिहिलीं त्यांनीं मला पूर्वींचा ठेवलेला नाही. मीच बदललों आहे. मग जुनें पुस्तक पुन्हां कसें छपायचें? तें माझे पुस्तक होणार नाही. ” असें ते नम्रपणें सांगत. अखेरीस, त्यांच्या दीर्घ चिंतनांतून व व्यासंगांतून प्रस्तुत ‘ नवा सोबती ’ तयार झाला असून कुमारांच्या सेवेसाठी तो सर्वांपुढे येत आहे. या नव्या सोबत्याचें, पूर्वीच्या सोबत्याप्रमाणेच उत्कटतेने स्वागत होईल असा विश्वास वाटतो.

व्ही न स प्र का श न

४१० शनिवार पेठ : पुणे २